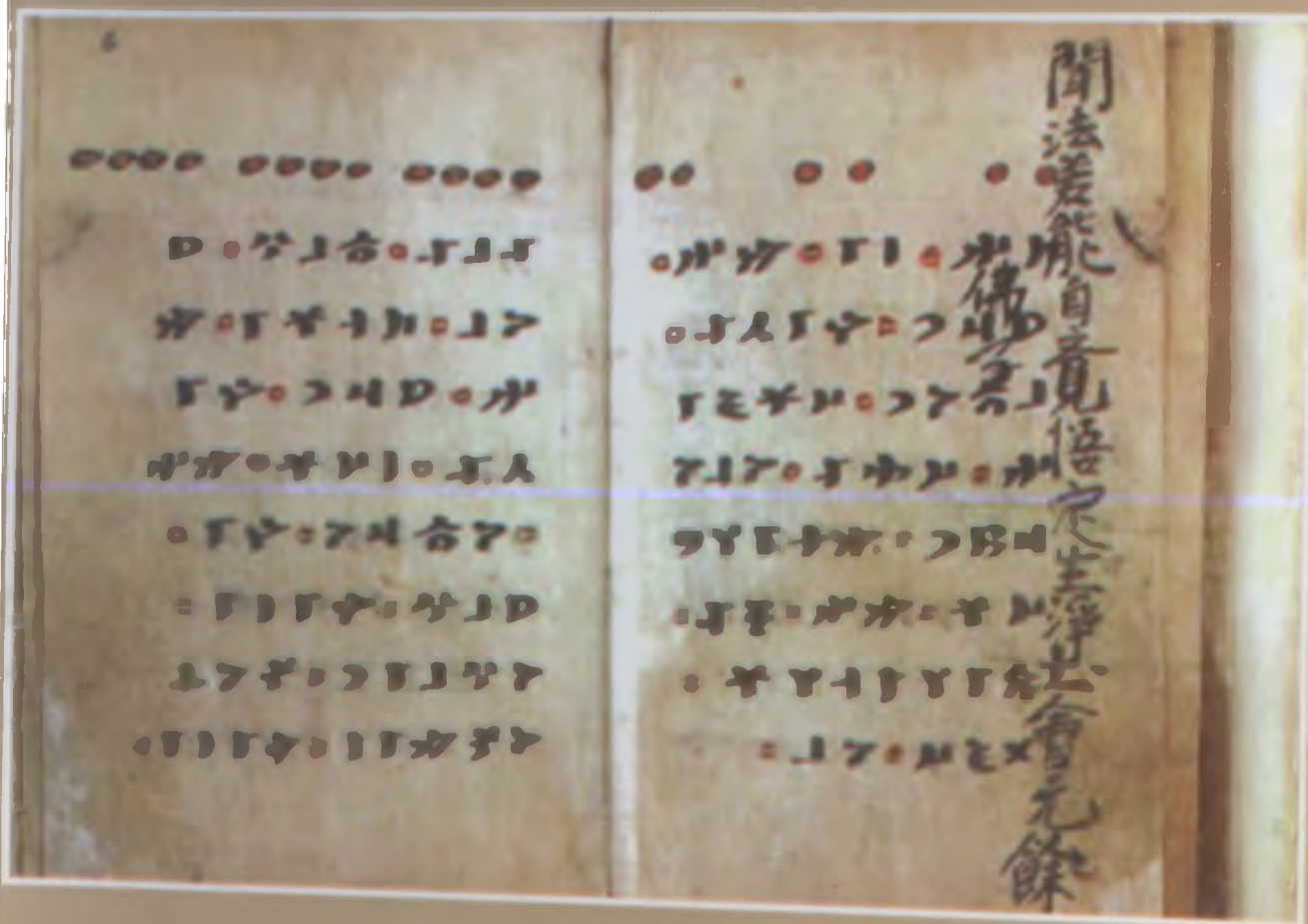

NASIMXON RAHMONOV
QOSIMJON SODIQOV

O'ZBEK TILI TARIXI

KIRISH

Tayanch tushunchalar: umumxalq tili, yozma adabiy tilning yuzaga kelish tarixi, yozma yodgorliklar — adabiy tilning ilk namunalari sifatida; qadimgi turkiy yozma adabiy til.

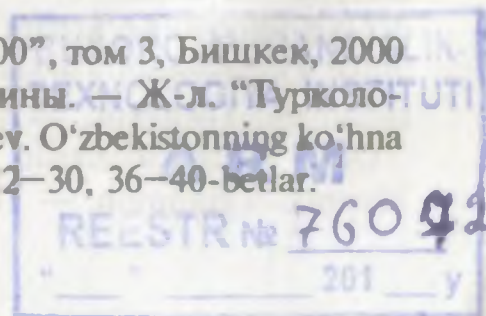
“O‘zbek tili tarixi” deb nomlangan mazkur darslik avvalgi o‘quv dasturlaridagi “Qadimgi turkiy til”ni qamrab oladi. Qadimgi turkiy til tilshunoslikning bir sohasi va o‘quv predmeti sifatida O‘zbekistonda o‘tgan asrning 80-yillarida paydo bo‘ldi. Boshqa turkiy tilli respublikalarda esa ancha yillar oldin — 60-yillarda boshlangan edi. Ayni paytda qadimgi turkiy til turkologiyaning asosiy obyekti va manbalaridan biri sifatida ham turkologlarning e‘tiborini XIX asrdan beri jalb qilib keladi.

Qadimgi turkiy til oliy o‘quv yurtlarida o‘qitila boshlagach, islomiyatgacha bo‘lgan turkiy yozma yodgorliklarni, shu davr tarixi va madaniyatini o‘rganish birmuncha jonlandi. Bu predmet o‘zbek tilshunosligining muhim yutuqlaridan biri bo‘ldi. “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi”, “O‘zbek adabiy tili tarixi” kabi fanlar ham qadimgi turkiy tilga tayanadi.

Qadimgi turkiy til alohida fan sifatida o‘qitila boshlagach, 1982-yili akademik G‘anijon Abdurahmonov va akademik Alibek Rustamovning “Qadimgi turkiy til” qo‘llanmasi nashr etilib, uzoq yillar davomida oliy o‘quv yurtlari filologiya fakultetlarda o‘qitildi va yaxshi samara berdi.

O‘tgan yillar davomida umumturkologiya qadimgi turkiy yodgorliklar sohasida yangi yutuqlarni qo‘lga kiritdi, yangi yozuv yodgorliklari topildi va topilmoqda. Ilgari fanga ma‘lum bo‘lgan yozma yodgorliklar qadimgi turkiy tilning mahsuli sifatida ilmiy istifodaga kiritildi. Bu o‘rinda “Oltin yorug‘” (IX asr) sutrasi, moniylik va buddaviylik oqimidagi yozma yodgorliklarning qadimgi turkiydan hozirgi o‘zbek tiliga qilingan tabdili nashrlarini eslash kifoya. Bulardan tashqari, O‘zbekiston hududidan miloddan oldingi davrlarga va milodiy VII–VIII asrlarga oid turkiy-run yozuvidagi yodgorliklar topildi va tahlil etildi¹. Shu bilan birga, Janubiy Sibir va O‘zbekiston tuprog‘idan

¹ Н. Рахмонов. Новые находки Ферганы. — “Ош-3000”, том 3, Бишкек, 2000 г. ; Н. Рахмонов. Тюркские письма Ферганской долины. — Ж-л. “Туркология” (Казахстан), 2002, 3; N. Rahmonov, B. Matboboyev. O‘zbekistonning ko‘hna turkiy-run yozuvlari. — Toshkent, “Fan”, 2006, 16–19, 22–30, 36–40-betlar.

topilib, ilgari tahlil etilgan turkiy-run yozuvlari qaytadan deshifrovka qilindi¹.

Qadimgi turkiy tilning manbalaridan Kul tiginga bag'ishlangan yodgorlikning qiyosiy nashri va til xususiyatlariga bag'ishlangan asar ham aynan O'zbekistonda yaratildi². Shuningdek, jahon turkologiyasida, xususan, Rossiya turkologiya maktabi vakillaridan I. Kizlasov turkiy-run yozma yodgorliklari yuzasidan yangicha qarashlarini ilgari surdi va turkiy-run yodgorliklari deshifrovkasi bo'yicha mavjud an'anaviy qarashlardan tamomila farqli ilmiy kuzatishlarini e'lon qildi. Shuningdek, qadimgi turkiy til xususiyatlari haqidagi yangi qarashlar shakllandi³ va hokazo. Turkologiyada mana shu singari erishilgan yutuqlar "O'zbek tili tarixi" darsligini qaytadan yozish ehtiyojini paydo qildi.

Qadimgi turkiy til turkiy qabilalarning, ular barpo qilgan davlatning, ular yashagan jamiyatning taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun qadimgi turkiy til bir qator fanlar bilan tutash holda rivojlanib bordi.

Qadimgi turkiy til, birinchi navbatda, tarix, xususan, etnik tarix bilan tutashadi. Turkiy qabilalar o'rtasidagi farqlar, asosan, ularning tillari orqali aniqlanadi. Demak, qabilalar tarixini yoritishda til muhim omildir. Shu bilan birga, qadimgi turkiy til paleografiya bilan ham aloqador. Qadimgi turkiy yozuvning kelib chiqishi, alifbolarning turli-tumanligi, boshqa yozuvlarning turkiy-run yozuviga ta'siri kabi masalalarni paleografiya o'rganadi. Ikkinchidan, qadimgi turkiy til shu davr adabiyoti bilan tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar ham turkiy xalqlarning ilk yozma adabiyotining, ham qadimgi turkiy tilning manbaidir. Uchinchidan, qadimgi turkiy til tarixiy geografiya bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar turli hududlarga tarqalgach, yozuvda ba'zi farqlar paydo bo'ldi, qabilalarning tarixiy taraqqiyotida farqlar yuz berdi.

¹ Н. Рахмонов. Некоторые суждения о тюркской рунологии. — Ж-л. "Туркология" (Казахстан), 2004, 1; N. Rahmonov, B. Matboboyev. Yuqoridagi asar, 45–52-betlar.

² Q. Sodiqov. Ko'k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. — Toshkent, 2004; Q. Sodiqov. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning shakllanishi va tiklanishi, Toshkent, 2006.

³ Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon. — Toshkent, "Fan", 2009.

Qadimgi turkiy til falsafa bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy qavmlarning diniy tasavvurlari, dunyoqarashi tangrichilik ta'limotida mujassamlashgan. Bu ta'limotning izlari qadimgi turkiy yodgorliklarda saqlanib qolgan. Kul tigin ulug' bitigining birinchi misrasida aytilishicha, qadimgi turkiylar Tangri(osmon)ni — ota, yerni — ona deb bilganlar. Bundan tashqari, yenisey yodgorliklarida samoviy jismlarni xuddi sharqdagi ossuriylar, bobilliklar, kan'onliklar, amoriylar, pariziylar va b. xalqlar kabi xudolar kabi tasavvur qilganlarini uchratamiz. Qadimgi turkiy tilning qadimgi turkiy qabilalar falsafiy qarashlari bilan tutashligi mahsuli sifatida tilga bir qator mifologik nomlar kirib keldi, qadimgi turkiy tilda samoviy jismlarga mifologik mazmun yuklatildi. Inson o'zini atrof-muhit, tabiat bilan bir deb bilganini, o'zi bilan tabiat o'rtasiga chegara qo'ya bilmaganini qadimgi turkiy yodgorliklardagi tangrichilik ta'limoti asosida bilamiz.

XI asr boshlaridan boshlab ijtimoiy-siyosiy hayotda o'zgarishlar boshlanadi. Bu esa madaniy hayotga ham o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazdi. Qoraxoniylar sulolasining madaniy hayotda o'ynagan roli tilga ham ta'sirini o'tkazdi. Turkiy til ilgarigi an'anasini tikladi. Shu bois qadimgi turkiy til an'anasi bu davrdagi tilda davom etdi. Bu XIII asrning oxirlariga qadar davom etdi. Muhimi shundaki, bu davrning ilk bosqichlarida, xususan, qoraxoniylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tili qadimgi turkiylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tiliga juda yaqin, ularda qadimgi yozma til an'analarning davomini ko'rish mumkin. Birgina misol: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirilgan turkiy og'zaki ijod namunalari ham til, ham badiiy jihatdan ancha burungi davrlarga borib taqaladi. Bu haqda o'z davrida Abdurauf Fitrat ham aytib o'tgan edi. Shuning singari omillarni inobatga olib, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk", Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarlari eng qadimgi yozma manbalar qatorida o'rganiluvchi maqsadga muvofiq, deb bildik.

Xullas, qadimgi turkiy til Markaziy Osiyo, Yevroosiyo, Yevropa hududlarida qadimdan amalda bo'lib keldi. Shuni ta'kidlash kerakki, qadimgi turkiy til faqat turkiy yozma yodgorliklar yaratilgan davrdan — milodiy V asrdan amalda bo'lib qolmagan. Yozma adabiy til paydo bo'lgunga qadar qadimgi turkiy til og'zaki shaklda mavjud edi. Og'zaki til — qadimgi turkiy dialektlarning yig'indisini o'zida mujassamlantiradi.

Boshqacha aytganda, dialektlar og'zaki tilning ko'rinishlaridir. Shuning uchun "og'zaki til" termini shartli ma'no ifodalaydi.

Fan dasturiga ko'ra "O'zbek tili tarixi" darslari nazariy va amaliy soatlarga taqsimlangan. Qo'llanmani yozishda bunga katta e'tibor qaratildi.

Mazkur darslikning quyidagi qismlari **Nasimxon Rahmonov** tomonidan yozildi: "Kirish", birinchi bo'lim, ikkinchi bo'limning "Qadimgi turkiy-run yozuvlari" qismi, to'rtinchi bo'lim, oltinchi bo'lim; quyidagi qismlar **Qosimjon Sodiqov** tomonidan yozildi: ikkinchi bo'limning "Uyg'ur yozuvi" qismi, uchinchi bo'lim, beshinchi bo'lim. "Ilova"da berilgan matnlardan namunalar har ikkala muallif tomonidan tuzildi.

Mazkur darslik ilk bor yaratilyapti, shuning uchun ayrim **kamchiliklar bo'lishi tabiiy**. Mualliflar darslik yuzasidan bildirilgan tanqidiy mulohazalarni, takliflarni mamnuniyat bilan qabul qiladilar.

BIRINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TILNING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Tayanch tushunchalar: adabiy til, turkiy qavmlar tili, xalqning yozuvi va san'ati, turkiy-run yozma yodgorliklar, skif tili, semantik guruh, "shoh skiflar" tili, amazonkalarning tili, turkiycha model, ming yillik, tuman kunlik yozuv, koyne, umumxalq tili, dialektal xususiyatlar, turkiy tillarning davrlashtirilishi, oltoy nazariyasi, qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar, ideografik paradigma, ural-oltoy nazariyasi, skif tili so'z yasaliş modeli, ilk turkcha davr, to'ba tili.

Qadimgi turkiy tilning manbalari

Qadimgi turkiy til turkiy qavmlarning o'zlari kabi ko'hna zamonlardan buyon mavjuddir (biz tilning og'zaki shaklini nazarda tutaymiz, tilning bu shaklini adabiy til deb atash to'g'ri emas). Yevropa olimlaridan ba'zilari qadimgi turkiy urug'larning paydo bo'lgan davrini miloddan oldingi o'ninchi ming yillikka olib borib bog'laydilar. Demak, turkiy og'zaki til ham shu davrga borib taqaladi. Ammo bu degani — ilk yozuv yodgorliklari (miloddan oldingi IV—V asrlar) paydo bo'lmasdan oldin ham qadimgi *turkiy adabiy til* mavjud edi, degan qarash to'g'ri emas. Bunday taxminlarning ilmiy asoslari yetarli emas. Adabiy til faqat yozma matnlarda aks etadi, yozuv paydo bo'lgunga qadar og'zaki yetib kelgan voqealar adabiy tilning mezonlarini aslo belgilay olmaydi.

Til xalqning etnik jarayoni bilan baravar yuradi. Miloddan oldingi uchinchi ming yilliklarda o'g'uz qiyofasidagi qavmlar Oltoy tog'larida, Orol dengizi bo'ylarida yashagani to'g'risida ham arxeologik topilmalar ma'lumot beradi. Shuningdek, Markaziy Osiyoning sharqiy qismida miloddan oldingi III ming yillikning boshlari — II ming yillikda turkiy qavmlar yashagani va Chin sulolasi ularni shimolga quvib yuborgani to'g'risida ham qadimgi Xitoy yilnomalarida ma'lumotlar berilgan.

Ilk o'rta va o'rta asrlardagi tarixiy asarlar turkiy qavmlarning tili va etnik tarixi to'g'risida yanada aniqroq ma'lumotlar beradi. XIII asrda yashagan muarrix Rashiddin Fazlulloh Hamadoniy "Jome'ut-tavorix" asarida turkiy qavmlar yashagan hududlar to'g'risida quyidagicha yozadi: "Qadimdan bugungacha (ya'ni XIII asr boshlarigacha — N. R.) turkiy deb nom olgan xalqlar cho'l hududlarida, tog'larda, Dashti Qipchoq

o'rmonlarida, rus cherkas, boshqird, talas (hozirgi Sayramdan boshlab Angor daryosigacha — N. R.), Turkiston va Uyg'uriston viloyatlarida, nayman xalqi istiqomat qiladigan viloyatlardagi daryolar bo'ylarida va tog'larda, masalan, Ko'k Irtish, Qoraqurum, Oltoy tog'larida, Urxun daryosi bo'ylarida, qirg'izlar va Qamjigit (ya'ni Kama daryosi bo'ylarida — N. R.) viloyatlarida, Mo'g'ulistonda ... istiqomat qilib kelganlar"¹.

Turkiy qavmlar tarixiga oid manbalarda ularning tili to'g'risida batafsil ma'lumotlar berilmasa ham, ba'zi ishoratlar bor. "Darvoqe, tillar xalqning yozuv va san'at paydo bo'lgungacha yaratgan eng qadimgi yodgorliklari hisoblanadi. Tillar xalqlarning kelib chiqishi, qarindoshligi va joylashuvi to'g'risida eng yaxshi guvohlik beradi... . Olimlar uel, slavyan, fin, turkiy, fors, arman, gruzin va boshqa tillar yuzasidan tadqiqotlar olib borishlari kerak, toki bu tillar o'rtasidagi uyg'unlik yaxshiroq aniqlanib yuzaga chiqsin. Ayni paytda xalqlarning kelib chiqishini aniqlashda ham bu usul juda foydalidir"². Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida turkiy tilning mavqei to'g'risida aytgan gaplari ham yuqorida aytilgan fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi: "Ishonchli bir buxorolik olimdan va nisoburlik boshqa bir ishonchli olimdan shunday eshitgan edim, ular bu so'zni payg'ambarga nisbat berib aytgan edilar: payg'ambar qiyomatning belgilari, oxirzamon fitnalari va o'g'uz turklarining xuruji haqida gapirganda, shunday degan edi: turk tilini o'rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi"³.

Turkiy tilning Sharqdagi tillar orasida qadimdan mavqeini belgilovchi bu dalil albatta e'tiborga loyiq. E'tiborga loyiq tomoni shundaki, Sharqdagi boshqa tillarga nisbatan turkiy qavmlarga va ularning tillariga alohida diqqat qaratilgan. Buning boisi esa turkiy tilning keng hududga tarqalgani edi. Shuning uchun ham bunday e'tiborli tilda badiiy asarlar, yilnomalar va boshqa bitiklar yaratilmasligi mumkin emas. Quyidagi chet manbalar qadimgi turkiy tilning VII asrgacha — turkiy-run yozma yodgorliklar yaratilgunga qadar davrdagi mavqei to'g'risida ishonchli xulosalarga olib kelishi shubhasizdir.

1. Miloddan oldingi va milodning boshlaridagi turkiy madaniyat va turkiy qavmlarning ijtimoiy, siyosiy va etnik tarixiga oid manbalarining

¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. — том I, М. —Л.: 1952, 73—74-бетлар.

² Ж. Туймабаев. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. — Туркистан, 2006, 46-бет.

³ Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk. 1 jild, Toshkent, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960, 43—44-бетлар.

aksariyati Xitoy yilnomalaridan o'rin olgan. Shuni qayd etish kerakki, xitoyliklar turkiy qavmlar haqidagi ma'lumotlarni bir tizim holida, mil. ol. III asrdan — Chin sulolasidan boshlab yilnomalarga kiritib boshlaganlar. Ungacha esa turkiy qavmlar tarixi yo'l-yo'lakay, biron munosabat bilan kiritilgan, xolos. Bunga sabab shuki, turkiy qavmlarning mustahkam, markazlashgan davlatlari parchalanib, yo'q bo'lib ketgan, shu bois tarix sahnasida jiddiy rol o'ynay olmagan edilar. Faqat mil. ol. III asrga kelib, turkiy qavmlar Markaziy Osiyoda mustahkam ildiz otib, qudratli davlat barpo qildilar. Shubhasiz, bu vaziyat ham turkiy tilning mavqeiga ta'sir etmay qolmadi. "Shimoliy sulolalar tarixi"da qayd etilishicha, turkiy qavmlarning xat yozish usuli g'uz (ya'ni o'g'uz)larnikiga o'xshar ekan.¹ Yilnoma muallifi turkiy til to'g'risida to'xtalmay, faqat turkiy yozuv to'g'risida ma'lumot berish bilan cheklangan. Buning sababi — turkiy qavmlarning tilida yilnoma mualliflari biron o'zgachalikni ko'rmaganlar.

Rus olimi N. V. Kyunerning qadimgi xitoy yilnomalaridagi turkiy qavmlar tarixiga oid qilgan ishlari ko'p masalalarga oydinlik kiritdi. U XIX asrda yashagan mashhur muarrix N. Y. Bichurinning uch jildidan iborat "O'rta Osiyoda qadimgi davrlarda istiqomat qilgan xalqlar to'g'risida ma'lumotlar" (bu kitob rus tilida chop etilgan: Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л.: 1950—I t. — II t., 1953—III t.) kitobini qaytadan ko'zdan kechirib chiqdi va Chin yilnomalaridagi "bo'zqir" xalqlari, ya'ni turkiy qavmlar to'g'risida N. Bichurinning kitobidagi ma'lumotlarni boshqa manbalar bilan qiyosladi. Xususan, N.V. Kyuner turkiy qavmlarning etnik va lisoniy jarayoniga aniqliklar kiritdi.

N. Y. Bichurinning kitobi mil. ol. II — mil. IX asrga oid davrni o'z ichiga oladi. Kitobda miloddan oldingi turkiy qavmlar tili to'g'risida ba'zi ishoralar bor. Jumladan, O'rta Osiyoni mil. ol. II asrda bir necha yil kezib chiqqan Chjon Tsyen Xan imperatori U-Diga ko'rgan—kechirganlarini bayon qilar ekan, "Davandan boshlab g'arbda Anshigacha turli tillarda gapirishadi, lekin rasm-odatlarida o'xshashlik bor, gaplashganlarida bir-birlarini tushunadilar", deydi². Chjon Tsyen Davanning g'arb tomoni deb ko'rsatganda, Samarqand va Buxorogacha

¹ Shimoliy sulolalar tarixi, 99 jild (xitoychadan uyg'urchaga tarjima). — Urumchi, 2002-yil, 536-bet.

² Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л. 1950, т. II, 161-bet.

bo'lgan joylarni nazarda tutgan. "Bir-birini tushunadigan til" — qadimgi turkiy tilning turli lahjalari ekanini N. Y. Bichurinning kitobiga izohlarni tuzgan A. N. Bernshtam va S. P. Tolstov aytgan. Chjon Tsyanning sayohati va O'rta Osiyo davlatlari to'g'risidagi ma'lumotlari "Shi szi" yilnomasining "Davan haqidagi qissa" deb nomlangan 123-bobida bayon qilingan.

Bundan tashqari, mil. ol. III asrdan boshlab Chin muarrixlari yilnomalarda xitoycha yozuvda bir necha turkiycha so'zlarni o'z ohangida — turkiycha talaffuzda berishga urinib ko'rganlar. Ammo boshqa xalqning tilidagi so'zni xitoycha yozuv bilan shu xalqning tili talaffuzida berish murakkab bo'lsa ham, Xitoy muarrixlari yozib qoldirgan turkiycha so'zlarni tiklash mumkin. Buning namunasi sifatida Bichurinning kitobida keltirilgan kishi nomlarini, turkiy urug'lar, unvonlar, shahar nomlarini misol tarzida keltirish mumkin: *Gudulu—Qutlug'*, *Tumin—Bo'min*, *bayigu—bayirqu* va h. (mazkur darslikning "Ilk turkcha davr" bo'limida Xitoy yilnomalaridagi qadimgi turkiy tilga oid ma'lumotlar to'g'risida so'z yuritiladi).

Bulardan tashqari, qadimgi Xitoy yilnomalaridan qadimgi turkiy qavmlar tiliga oid boshqa ma'lumotlarni ham topish mumkin.

2. Qadimgi turkiy tilga oid ikkinchi yirik chet manbalardan yana biri — yunon muarrixlarining asarlaridir. Bular orasida Gerodot (mil. ol. V asrda yashagan)ning "Tarix" asarida skiflar tiliga oid keltirilgan ma'lumotlarni, ayrim so'zlarni tayanch material sifatida olamiz. Albatta, bu o'rinda skiflarning etnik jarayoniga to'xtalmasdan (chunki bu keng mavzudir) skiflar tili to'g'risida Gerodot keltirgan ma'lumotlar bilan cheklanamiz.

Shuni e'tirof etish kerakki, skif tilida biron yozma yodgorlik saqlanmagan. Ammo Gerodotning "Tarix"ida keltirilgan skifcha so'zlarga tayangan holda, skif tilini rekonstruksiya qilish mumkin va shunday urinishlar turkologiyada bor. Skif tilini rekonstruksiya qilish natijasida "skifcha so'z yasaliş moduli" qadimgi turkiy til so'z yasaliş tizimi bilan bir ekani dalillangan¹.

Gerodotning kitobida besh yuzdan ortiq skif tiliga oid so'zlar uchraydi. Shu so'zlardan yuztasi tahlil qilinganda, o'sha davrdagi qadimgi turkiy til "skifcha so'z yasaliş modeli"ga mansub *är* komponenti bilan boshlangani ma'lum bo'ladi. Skif tilidagi va qadimgi turkiy tildagi *är* komponentli so'zlar bir semantik guruhni tashkil qilgani oydinlashadi.

¹ 3. Гасанов. Царские скифы. — Нью Йорк, 2002, 395-bet.

Qadimgi turkiy tilda *ar/or* komponenti bilan boshlangan turkiy soʻzlar shomonlik, sehrgarlik, oʻsimlik olami va boshqa qator kasb-korga oid tushunchalarni ifodalaydi. Masalan: skif. *örpā* (kichik), qadimgi turk. *kür* (jasur, bahodir), skif. *Arpaqsay* (ovchilar, chorvadorlar homiysi, lashkarboshi), qadimgi turk. *aran* (chorva saqlanadigan joy).

Skif tilida baʼzi soʻzlar koʻp maʼnoli ham boʻlgan. Masalan, *qol* “bronz” va “qoʻl” maʼnolarida qoʻllangan. Bu soʻzdan “skifcha soʻz yasaliş modeli” asosida oʻndan ortiq soʻz hosil boʻlgan: *qaliq* (osmon), *qalamaq* (alanga qoplamoq), *qorumaq* (qoʻriqlamoq), *qul* (asir), *qolandi* (alangalandi).

Gerodotning “Tarix”idan Qolaqsayga oid matnlarni yunonchadan qadimgi turkiychaga tarjima qilish asosida yuqoridagi soʻzlar aniqlangan¹.

Shuningdek, Gerodot skiflar tilining koʻrinishlariga oid keltirgan dalillari ham diqqatga sazovor. Gerodot skif qavmi toʻgʻrisida soʻz yuritarkan, nihoyatda sinchkovlik bilan bu qavmning etnik va til xususiyatlariga aniqlik kiritishga harakat qilgan edi.

Gerodot skif qavmlarini jamiki tafsilotlari bilan quyidagicha tasnif qiladi: 1. “Shoh skiflar”. 2. “Shoh skiflar” zulmidan ozod boʻlgan skif qavmlari. 3. Tugʻilishidan kal boʻlgan skif qavmlari (Gerodotning aytishicha, ularning tili alohida boʻlgan, ammo skiflarga xos kiyinadilar). 4. Koʻchmanchi skiflar. 5. Dehqon skiflar. 6. Qoʻshchi (yer haydovchi) skiflar. 7. Ellin skiflari.

Gerodot udumlari va tillari skiflarga yaqin boʻlgan qavmlar toʻgʻrisida ham birma-bir toʻxtalar ekan, Gelon xalqini quyidagicha taʼriflaydi: “Gelon aholisi azaldan ellin boʻlgan edilar... Aytishlaricha, ularning bir qismi skif tilida, bir qismi ellincha gapirganlar”.

Koʻrinadiki, Gerodot skif tilining ellinlar, yaʼni yunon tilidan keskin farq qilganini koʻrsatgan. Shuningdek, Gerodot “shoh skiflar” toʻgʻrisida maʼlumot berganda, ularning Oʻrta Osiyodan kelib chiqqanini (Gerodot bergan geografik hududni bugungi kunga tatbiq qiladigan boʻlsak,, “shoh skiflar” hozirgi Oʻzbekiston hududidan kelib chiqqani maʼlum boʻladi) va boshqa skif qabilalari ustidan hukmronlik qilishlarini aytadi. “Shoh skiflar” ham Gerodot yuqorida koʻrsatgan skif tilida gapirgani aniq. Uningcha, “yomon skiflar tili” ham boʻlgan. Bu tilda skiflar bilan amazonkalarning bolalari — savromatlar soʻzlashganlar. Gap bu oʻrinda “shoh skiflar” tilidan maʼlum darajada farq qiladigan til toʻgʻrisida bormoqda. Gerodotning koʻrsatishicha, amazonkalarning

¹ 3. Гасанов. Yuqoridagi asar, 397-bet.

tili skiflar tilidan tamomila farq qilgan. Amazonkalarni ellinlar asir qilib kemada olib ketayotganlarida, amazonkalar ularni o'ldirganlar. Amazonkalar kema boshqarishni bilmaganlari uchun suv oqimi bo'yicha Skifiyaga kelib qolganlar¹. Gerodot "yomon skiflar tili" to'g'risida gapirganda, savromatlar skif tilini yaxshi o'zlashtira olmaganlarini nazarda tutgan edi.

Skiflar tili yuzasidan XIX asrdan buyon munozaralar bo'lib keladi. Munozaralarda skif tilini bir guruh olimlar turk-mo'g'ul tillari guruhiga mansub deb qaradilar, bu g'oya tarafdorlari — R. Latam, Minns, Treydlardir. Ba'zi olimlar esa skif tilini ham, ularning kelib chiqishini ham hind-eron xalqlariga bog'ladilar. Bu g'oya tarafdorlari V. M. Miller, M. Fasmer, Y. Xarmatt, V. Abayevlardir. Ularning dalillari shundan iboratki, skifcha ismlarning lingvistik tahlili — til atributsiyasi uchun muhim shart. Bu — muhim, ammo yetarli bo'lmagan dalildir. Tarixiy shaxslarning ismlari — til egalarining lingvistik identifikatsiyasi uchun yetarli omil emas. Asos sifatida mif va afsonalarda uchraydigan ismlar ham jalb qilinsa, maqsadga muvofiqdir. Bular — Targ'itay va uning o'g'illari Lipaqsay/Alpoqsay, Arpaqsay, Qulaqsay kabi ismlardir. Bu ismlar turkiycha model asosiga qurilgani to'g'risidagi qarashlar o'zini oqlaydi².

Jahon skifologiyasining muhim muammolaridan biri, xususan, skif tilining qadimgi turkiy til asoslaridan biri ekani to'g'risida yuqorida bayon qilingan dalillar hali rivojlantiriladi.

2. Qadimgi turkiy til to'g'risida ma'lumot beruvchi yana bir manba arab va fors tillaridagi asarlardir. Bu manbalarda qadimgi turkiy tilning holati va taraqqiyoti, asosan, turkiy qavmlar tarixiga bog'liq holda bayon qilinadi. Rashididdinning "Jome'ut-tavorix" asari ana shunday muhim manbalardan biridir. Rashididdin turkiy qabilalar tarixi to'g'risida alohida-alohida so'z yuritarkan, etnik jarayon va til munosabatini asosiy omil sifatida qaraydi. Jumladan, u turkiy qavmlardan *qalach* urug'i to'g'risida to'xtalib, bu urug' xalaj deb ham aytiladi, deya ma'lumot beradi. *Qalach/xalaj* o'g'uz qabilasining bir urug'idir. Keyinchalik bu urug' tilini yo'qotdi va afg'on xalqi bilan birlashib ketdi. Xalaj urug'idan bazilarigina o'z tilini — turkiy tilni saqlab qolgan³.

¹ Batafsil ma'lumot olish uchun qarang: Геродот. История. — Научно-издательский центр "Ладомир", М.: 1993, 214–215-betlar.

² Qarang: Z. Gasanov. Ko'rsatilgan asar, 140–147-betlar.

³ Рашид-ад-дин. Собрание летописей. — М. — Л.: 1952.

Arab va fors manbalarida ko'proq qadimgi turkiylarning geografiyasi, migratsiyasi va etnik jarayoniga ko'proq e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, Ibn Fadlanning 921–922-yillarda Volga bo'ylariga qilgan safariga oid asari bu jihatdan ahamiyatlidir. U Volga bo'ylari va Xorazm o'lkasiga qilgan sayohatlarini yozar ekan, turkiy qavmlar zich yashaydigan hududlarga alohida e'tibor qaratadi. Ibn Fadlanning o'g'uzlar va Volga bulg'orlari haqida bergan ma'lumotlari diqqatga sazovordir. Ibn Fadlan noturkiy xalq vakili sifatida ma'lum vaziyat, qabila va qabilalarning hayotiga oid ma'lum tushunchalarni aniq berish maqsadida umumturkiy leksikadan ham, lotin va yunon so'zlaridan ham foydalanadi. Masalan, yunon va lotin tillarida mavjud bo'lgan *pontica*, arab tilidagi *halandj* (archagul) kabi so'zlardan istifoda etadi; *Pontica* ning bulg'or tilidagi shakli *bunduq* bo'lib, aslida O'rta yer dengizi mamlakatlarida o'sadigan yong'oq turidir. Volga bo'yi bulg'orlari tiliga O'rta Yer dengizi mintaqasidagi xalqlar tillari orqali kirib kelgani shuni ko'rsatadiki, leksik qatlam murakkablasha boshlagan,¹ ya'ni IX–X asrlardagi turkiy tillardagi sanskrit, xitoy, tibet tillaridagi leksik qatlam qatoriga sharq tillari leksik qatlami kirib kela boshlagan.

Turkiy tillarning qadimgi yoki ilk o'rta asrlardagi holatiga oid matnlar arab va fors manbalarida yo'qligi sababli, bu davrdagi O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistondan boshqa o'lkalarda yashagan turkiy qavmlarning tillari taraqqiyotini arab va fors tillaridagi ma'lum asarlarda saqlanib qolgan so'zlarga tayangan holdagina belgilash mumkin. O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston hududlaridagina qadimgi turkiy tilning uzluksizligi to'g'risida so'z yuritish mumkin.

Asl manbalar. Qadimgi turkiy tilning holati, taraqqiyoti to'g'risida asl manbalar eng ishonchli va to'laqonli ma'lumotlarni beradi. Qadimgi turkiy-run yozuvi yodgorliklarini, moniy va eski uyg'ur-turk yozuvidagi yodgorliklarni, Qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan yozma yodgorliklarni asl manba sifatida ko'rsatish mumkin.

Mazkur turkiy yozma yodgorliklar hududiy jihatdan va maqsadiga ko'ra turlichadir. Ammo hamma yodgorliklarning til xususiyatlarini birlashtirib turadigan bitta omil shuki, XIII asrgacha qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tili ayni paytda mahalliy dialektlar ham bo'lib, adabiy til sifatida foydalanilgan.

¹ И. Г. Добродомов. Булгарские и бургасские слова в мусульманских средневековых сведениях о Поволжье. — Тезисы докладов XXIX сессии Постоянной международной Алтаистической конференции (PIAK), том II, М.: 1986, 49–50-бетлар.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar — adabiy tilning taraqqiyotini ko'rsatib turadigan asosiy manbalardir. Ana shu yodgorliklarga tayangan holda, qadimgi turkiy adabiy til murakkab jarayonni bosib o'tganini e'tiborga olish lozim. Qadimgi turkiy adabiy tilning taraqqiyotida xalq og'zaki ijodi tili va tarjima asarlari tili ham katta rol o'ynagan. Qadimgi turkiy adabiy tilning mazkur manbalari bu davrdagi til xususiyatlarining xilma-xilligini ko'rsatadi. Shu bois qadimgi turkiy adabiy til tushunchasi faqat turkiy-run yozma yodgorliklari tili bilan chegaralanib qolmaydi, balki qoraxoniylar davri so'nggigacha bo'lgan adabiy tilni ham o'z ichiga oladi. Bu davr adabiy tilida ko'zga yaqqol tashlanadigan alomatlar shundan iboratki, budda va moniylik she'rlari tili urxun yodgorliklaridan farq qildi, budda va moniylik she'rlari orqali qadimgi turkiy adabiy til xalq og'zaki ijodi asarlari tiliga yaqinlashdi, "Oltin yorug'" dostoni o'g'uz, qorluq va boshqa ba'zi dialektlarni o'zida mujassamlantirdi (xususan leksikada), ayni paytda grammatik shakllardagi an'anaviylik bilan birga, eski o'zbek tiliga oid qo'shimchalar paydo bo'ldi (xususan, kelishiklarda).

Qadimgi turkiy adabiy tilning qadimiyligi, xususan, miloddan oldingi davrlardagi holati to'g'risida yozma manbalarda unchalik ko'p ma'lumotlar yo'q. Xitoy yilnomalarida ba'zi ma'lumotlar berilgan. Turkiy til va yozuvning qadimiyligi to'g'risida Xitoy manbalarida berilgan ma'lumotlarni turkiy-run yodgorliklaridagi ma'lumotlar to'ldiradi. Ba'zi turkiy-run yodgorliklariga murojaat etamiz:

759-yili uyg'ur xoqonligi hukmdori Eletmish bilga xoqon vafot etdi. O'sha yili uning sharafiga bitigtosh o'rnatildi. Mazkur yodgorlikda quyidagi parcha diqqatga sazovor: *Bing yilliq tūmān kūnlik bitigimin, bālgūmin bunda yasi tashqa yaratdim, tolqu tashqa toqtudum* — Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni, belgimni bu yerda yozib, toshga o'ydirdim, qalin toshga yozdirdim¹.

Mazkur yodgorlik bilan bir davrda yaratilgan Moyun chur bitigtoshida ham ayni shu tarixiy ma'lumot takrorlanadi: *Bing yilliq tūmān kūnlik bitigimin, bālgūmin anta yasi tashqa yaratitdim* (Mch, 21) — Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni, belgimni bu yerda yassi toshga yozdirdim.

Turkiy-run yozuvida bitilgan yana ba'zi qadimgi turkiy yodgorliklarda "ming yillik yozuv" to'g'risida aytiladi. Bu ma'lumotlarning takror-takror qo'llangani shundan dalolat beradiki, qadimgi turkiy til va yozuv

¹ История и культура Центральной Азии. — М.: 1983, 120-бет.

“ming yilu tuman kun” ilgari amalda bo'lgan edi, deganidir. Demak, turkiy-run yozuvi miloddan oldingi asrlarda shakllangan edi, degan bugungi qarashlar VII–VIII asrlardagi bitigtosh mualliflariga ilmiy haqiqat sifatida ma'lum bo'lgan edi. Shuning uchun har ikki yodnomadan yuqorida keltirilgan ma'lumotlar qadimgi turkiy til tarixi to'g'risida asl manba sifatida qaraladi. Bu ma'lumotlar ayni paytda Xitoy yilnomalarida, yunon manbalarida, boshqa chet manbalarda bayon qilingan qadimgi turkiy til va yozuv to'g'risidagi ma'lumotlarni tasdiqlaydi.

Yozuv va til to'g'risida so'z ketganda, ma'lum yozuv shaklining ko'plab xalqlarga tez suratda tarqilishi nazarda tutilmaydi. Umumxalq tili, ya'ni dialektlararo muloqot vositasi yozma shaklni oladi. Mazkur til bir yoki bir necha dialektlar asosida shakllanganmi yoki yo'qmi — bu unchalik ahamiyatli emas. Qadimgi turkiy yodgorliklar o'zgarmagan, asl holatini saqlagani va barcha turkiy qabilalar uchun yagona bo'lgani uchun, adabiy til xususiyatini o'zida gavdalandiradi. Adabiy tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va leksik tarkibi ayni shu yodgorliklarda mujassamlashgan.

Qadimgi turkiy-run yodgorliklari adabiy tilni o'zida ifodalar ekan, qadimgi turkiy tildagi bu jarayonga nisbatan *koyne* terminini qo'llash maqsadga muvofiqdir. *Koyne* (yunoncha *koine dialektos* so'zidan bo'lib, “umumxalq tili” ma'nosini bildiradi) — bir yoki bir necha dialekt asosida kelib chiqqan, mamlakat aholisining turli guruhlari o'rtasidagi dialektlararo muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladigan tildir. Demak, qadimgi turkiy tilda *koyne* — leksik qatlam, fonetik tizim, so'z yasalishi turlari, morfologik shakllar va sintaktik konstruksiyalardagi umumiy jihatlarni qamrab oladi. Tildagi bu hodisani ma'lum bir mamlakat hududida amal qiladigan qonunlar majmuiga yoki aqidalar yo farmonga qiyoslash mumkin. Qonunlar, aqida va farmonlar o'zgarmagani va hamma uchun bir mezonga ega bo'lgani singari, *koyne* ham o'zgarmasdir. Agar *koyne*da o'zgarish yuz beradigan bo'lsa, bu tashqi omillar natijasida majburan qilingan bo'ladi. Bu holat ham xuddi qonunlarga o'zgartish kiritishga o'xshaydi. “Oltin yorug'”, “Xuastuanift”, moniylik va buddaviylik she'rlari tilida tashqi omillar ta'sirida yuz bergan o'zgarishni kuzatish mumkin. Asar tilida turli dialektlarga xos so'zlarning baravar qo'llanishi shunday xulosaga olib keladi. Masalan, *kisi* (odam) so'zi bilan birga o'g'uz va qipchoq shevalaridagi *jalanguq* (odam, cho'ri), *açun* (olam), *yırınçū* (olam) va hokazo leksik qatlam.

Umuman, qadimgi turkiy yodgorliklarda dialektal so'zlarning o'rin olgani va umumxalq tili leksikasiga aylantirilgani *koyne*ning

qonuniyatlaridan biridir. Yozma matn, shubhasiz, dialektal xususiyatlarni umumxalq tiliga aylantirgan. Dialektal soʻzlar yozma matnda mustahakamlangach, alohida dialekt doirasidan chiqib, butun avlod tomonidan oʻzgarishsiz holda qoʻllanishga oʻtgan.

Turkiy tillar tarixini davrlashtirish. Oltoy nazariyasi

Turkiy tillarni davrlashtirish toʻgʻrisida soʻz ketganda, turkologlar turkiy tillarning ildizini Oltoy davridan boshlaydilar va turkiy tillarning manshai aynan oltoy davriga borib taqalishini aytadilar¹. Oltoy davridagi turkiy tillarning xususiyatlarini koʻrsatadigan yozma matnlar boʻlmagani uchun mavjud turkiy hamda ularga qardosh tillarga tayangan holda xulosalar chiqarilgan va hozirda ham shunday. Shuningdek, turkiy tillar, jumladan, oʻzbek tili tarixini fonetik oʻzgarishlarga asoslangan holda davrlashtirish ham bor. Jumladan, S. Y. Malov xuddi shunday davrlashtirish tarafdori va u aynan qadimgi turkiy yozma yodgorliklar mavjud boʻlgan davrdan boshlaydi. S. Y. Malovning davrlashtirishi quyidagicha:

1-bosqich. Turkiy tillarning *d* lashish davri. Bu bosqichda soʻz oxiri va oʻrtasidagi hozirgi *j* tovushi *d* tarzida talaffuz qilinadi. Bu til xususiyatlarini turkiy-run va eski uygʻur-turk yozuvidagi yodgorliklar oʻzida ifoda etadi.

2-bosqich. Oʻtuvchi davr. Bu davrda birinchi bosqichdagi *d* tovushi *j* ga oʻtadi: qadin > qajin, adaq > ajaq, kedin > kejin va h.

3-bosqich. Til butunlay *j* lashishga oʻtgan bosqich. Bu bosqichda adabiy tilga gʻarbiy (oʻgʻuz) guruhi tillarining taʼsiri kuchayadi.

Koʻrinib turibdiki, S. Y. Malov qadimgi turkiy tilni davrlashtirishni yozma yodgorliklar maʼlum boʻlgan davrlardan boshlaydi. Shuningdek, A. N. Samoylovich, A. K. Borovkov, A. M. Shcherbak va O. Usmonov kabi olimlarning oʻzbek va turkiy tillarni davrlashtirishi orasida farqlar kuzatiladi. Bu farqlar asosan, VI–VIII asrgacha boʻlgan turkiy tillarga munosabatda koʻrinadi. VI asrgacha turkiy tildagi yozma yodgorliklarning yoʻqligi masalani qiyinlashtirgan va qarashlar ham turlicha. Turkologlar urxun-yenisey, eski uygʻur-turk yozuvi yodgorliklari tilini oʻzbek tilining alohida davri deb qarasarlar, baʼzilar bu davr yodgorliklari tilining oʻzbek tiliga aloqasi yoʻq deb hisoblaydilar¹. Qadimgi turkiy til va oʻzbek tili

¹ Bu haqda qarang: H. A. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. —М.: "Высшая школа", 1969, 147–148-betlar; Ahmed Jaferoglu. Türk dili tarihi. —İstanbul, 1984, 51-bet.

fonetikasi hamda leksikasidagi umumiylik borligi bugungi kunda o'z isbotini topgan.

Turkiy tillarni davrlashtirish borasida A. N. Baskakovning tasnifi ma'lum darajada turkiy tillar taraqqiyotini qamrab olishga urinish bo'lgan edi. U turkiy tillar tarixini quyidagicha davrlashtiradi: 1 Oltoy davri. 2. Xun davri (miloddan ol. V asrdan milodiy V asrgacha). 3. Qadimgi turk davri (V–X asrlar). 4 O'rta turk davri (X–XV asrlar). 5. Yangi turk davri (XV–XX asrlargacha). 6. Eng yangi davr (XX asr boshlaridan bugungacha).

Albatta, N. A. Baskakovning mazkur davrlashtirishi XIX asrdan boshlab M. A. Kastren, V. V. Bartold, V. V. Radlov, P. M. Melioranskiy, B. Y. Vladimirsov, G. Ramstedt, V. Kotvich, K. Gryonbek, A. Jafaro'g'li kabi bir qator jahon turkologlarining qarashlari bilan hamohang. Yuqoridagi olimlar ham turkiy tillar tarixida olti davrni qayd etgan. Shuningdek, Osiyo xalqlari tarixiga oid asarlar va turk-mo'g'ul va tungus–manchjur tillari sohasida qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar ham yuqoridagidek olti bosqichni davrlashtirish uchun asos bo'lgan.

Biz yuqorida skif tili ham qadimgi turkiy tilning ibtidosi va skiflar etnik jihatdan turkiy qavmlardan ekanini Gerodotning "Tarix" kitobidagi ma'lumotlarga va bir qator Yevropa olimlarining qarashlariga tayangan holda aytgan edik. Skifologiyaning bugungi yutuqlari shunday deb aytishga imkon beradi. Skif tilini rekonstruksiya qilish natijasida skif tilining fonetik tizimi va lug'at tarkibi turkiy tillarniki bilan bir, degan fikrning mustahkamlanishiga olib keladi. Qolaversa, xalqlar yoki qabilalarning tarixiy taraqqiyoti bilan ularning tili o'rta doimo muvofiqlik va mutanosiblik bo'lib kelgani uchun ko'hna turk davrini miloddan oldingi V asrgacha deb emas, balki milodiy V asrgacha deb belgilash maqsadga muvofiqdir. Buning ustiga, turkiy tillarni davrlashtirishda siyosiy-ijtimoiy jarayonlarni asos qilib olishdan voz kechgan holda, qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan asarlarni qadimgi turkiy til sifatida qarash o'rinlidir. XI–XII asrlardagi turkiy yodgorliklar tili, xususan, "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'atit-turk", "Hibat ul-haqoyiq" leksikasi, fonetik tizimi, so'z yasalishi, grammatik qurilishi qadimgi turkiy yodgorliklar tilidan keskin farq qilmasligi bugungi kunda ayondir. Ana shularni hisobga olib, turkiy tillar tarixini quyidagicha davrlashtirish ma'qul:

¹ Bu haqda qarang: Qozoqboy Mahmudov. O'zbek "Ijod" nashriyot uyi, Toshkent, 2006, 24–25-bet

1. Oltoy davri. 2. Skif davri (qadimgi davrlardan mil. ol. V asrgacha). 3. Xun davri (mil. ol. V asrdan mil. V asrgacha). 4. Qadimgi turk davri (VI–XI asrlar). 5. Oʻrta turk davri (XII–XV asrlar). 5. Yangi turk davri (X–XX asrlargacha). 6. Eng yangi davr (XX asr boshlaridan bugungacha).

Oltoy davriga oid lingvistik omillarning yoʻqligi masalani biroz murakkablashtirayotganday tuyuladi. Matnlar yoʻq boʻlgani holda, turkiy tillar ibtidosini oltoy davridan boshlash qanchalik maqsadga muvofiq degan savol tugʻilishi tabiiy. Bunday paytda hozirgi turkiy tillarning va qarindosh deb hisoblanadigan tillarning fonetik, leksik va grammatik tizimiga asoslanish turkologiyada qabul qilingan. Ana shu mezon asosida turkologlar oltoy davridagi turkiy tillar uchun umumiy xususiyatlar sifatida quyidagi omillarni asos qilib oladilar:

1. Unlilar garmoniyasining borligi.
2. Grammatik rodning yoʻqligi.
3. Artiklning yoʻqligi.
4. Tilning agglyutinatativ qurilishga egaligi.
5. Sifat va son ot oldida aniqlovchi vazifasida kelganda oʻzgarishligi.
6. Egalik qoʻshimchalarning mavjudligi.
7. Predloglar oʻrnida koʻmakchilarning qoʻllanishi.
8. Aniqlovchining aniqlanmish oldida kelishi.
9. Ot turkumidagi soʻzlarning birlikda sondan keyin kelishi.
10. Ot turkumidagi soʻzlarning birlikda sondan keyin kelishi.
11. Qiyoslash oborotda chiqish kelishigining qoʻllanishi.
12. Bogʻlovchili konstruksiyalar oʻrnida sifatdosh va ravishdosh oborotlarning ishlatilishi va h.

Bugungi oltoy tillari oilasiga kiruvchi tillarni qiyosiy-tarixiy, tizimli-ideografik va tipologik jihatdan oʻrganish shunday natijaga olib keladiki, ayrim turkiy tillar bilan moʻgʻul va tungus-manchjur tillari leksik tarkibida, soʻz semantikasi va strukturasida umumiy geografik va etno-ijtimoiy jihatlar aks etadi. Ayniqsa, bir boʻgʻinli oʻzaklarda bu holatlar aniq koʻzga tashlanadi. Masalan, quyidagi kategoriyalarga eʼtibor beraylik: 1. Maʼlum obektlarning, hodisalarning jami maʼnosini bildiradigan soʻzlar: *Bo//Bu* oʻzagi aksariyat turkiy tillarda “butun, toʻliq, tugallangan” maʼnolarini bildiradi: *Bü+ı(ün)* — “butun, yaxlit” (oʻzb.); *bo+d(un)* — qabilalar uyushmasi (qadim. turk.); *bö+ı(lök)* — “mohiyat, biron narsaning magʻzi”; *bo+j(pa)* — “doira, doirasimon” (tat., boshq.); *bü+ı(qj)* — “zich, yaxlit, uzluksiz” (yoqut); *bu+ı(en)* — “toʻgʻrilangan” (moʻgʻul.); *bu+ı(un)* — “” (tungus, manch.); *bu+ı(er)* — “tugatmoq”

(tungus, manch); *bi+k* “juda, g’oyat, tugal” (boshq.); *be+d (uk)* — “har narsaning kattasi, ulug’i” (DLT).

Mazkur guruhdagi o’zakdosh so’zlarning ma’no umumiyligiga xos jihatlarni “Tabiat: o’simliklar dunyosi” guruhiga mansub bir bo’g’inli so’z o’zaklari ham tasdiqlaydi: *bo+r(çak)* — “no’xat va dukkakli o’simliklar oilasidan boshqa o’simliklar” (tat. , boshq.); *pu+r (çak)* — “bir dona no’xat” (chuvash.); *buu+r (tsak)* — “no’xat” (mo’g’ul.); *bo+r(ço)* — “dukkakli o’simliklar” (tungus, manch.); *bool+ (jirghn)* — “meva” (qalm. , mo’g’ , xalx.); *bo+r(tek)* — “don”, *pjo+p(çjo)* — “don” (chuvash.); *bu+p(duka)* — “un, non, don” (tungus. , manch.) va h.

Bulardan tashqari, yana boshqa kategoriyalarga mansub *bō* o’zakli so’zlar borki, oltoy tillari oilasiga kiruvchi turkiy tillarda ma’nodoshdir¹.

Yuqorida keltirilgan misoldan ma’lum bo’ladiki, oltoy tillarida tarkibiy-semantik yadroning umumiyligi birgina leksema orqali tasdiqlanmoqda. Oltoy tillariga kiruvchi turkiy tillarning qarindoshligi, ba’zi turkologlar aytganiday, tillarning yaqinlashuvi tufayli yuz bermadi, balki oltoy tillarining etnik jarayoni tufayli yuz berdi. Yevroosiyaning etnik jarayoni va shunga bog’liq ravishda til taraqqiyoti shunday xulosaga olib keldi.

Leksemalarni ideografik paradigma doirasida qarash lozimligini ham yuqoridagi *Bō* — o’zakdosh so’zlari ko’rsatadi. Oltoy tillari nazariyasi ilk bor ilgari surilganda ham, o’zakdosh so’zlar asos qilib olingan edi. Bu nazariyaning birinchi asoschisi qadimgi turkiy yodgorliklarni Sibirdan topgan shvetsiyalik ofitser I. Stralenbergdir. Oltoy tillarini alohida til oilasi sifatida qarashni ham I. Stralenberg o’rtaga tashladi. U turkiy tillarning qarindoshligi masalasida so’z yuritganda, bugungi singari “oltoy tillari” degan terminni qo’llamadi, balki turkiy tillarni “ural-oltoy tillari” degan nom ostida birlashtirdi. U bir qiyosiy jadval tuzib, o’ttiz beshta so’zning 32 turkiy tilda qanday ifodalanishini ko’rsatib berdi.

Jadvalda bahs mavzusi bo’lgan 32 til dastlab olti guruhga bo’lingan. (Stralenberg “tatar” terminini “turkiy” tillar va xalqlar ma’nosida qo’llagan). Bular quyidagilardir:

¹ Qarang: A. Шайхулов. Алтайская цивилизация и отражение картины мира в тюркских, монгольских, тунгусо-манчжурских языках (на материале односложных корневых основ). — “Второй международный тюркологический конгресс. Современная тюркология: теория, практика и перспектива. раздел 1, Туркестан(Казахстан) — 2006, 178–180-bet”.

1. Fin-ugor (Stralenbergning fikricha, uyg'ur, lekin bu to'g'ri emas): mojar, fin, vogul, cheremis, permyak, votyak, ostyak xalqlari va ularning tillari.

2. Turk-tatar: yoqut, chuvash xalqlari va ularning tillari.

3. Samodiy xalqi va tili.

4. Mo'g'ul-manchjur: qalmiq, manchjur, tangut xalqlari va ularning tillari.

5. Tungus: tungus, qamasin, arin, koryak, kuril xalqlari va ularning tillari.

6. Qora dengiz va Xazar dengizi orasida istiqomat qilgan xalqlar hamda ularning tillari.

1. Stralenberg yuqoridagi jadvalda asosiy e'tiborni chuvash, tatar, boshqird, yoqut, turkman, qoraqalpoq, barabin-tatarlarga qaratgan. U turkologiyada qiyosiy-tarixiy usulni boshlovchilardan biri bo'ldi va tilning qadimgi etnik tarixni o'rganishda muhim omil ekanini ko'rsatib berdi.

Shuningdek, I. Stralenberg o'rta tashlagan ural-oltoy nazariyasi keyingi davrdagi turkologlar tomonidan rivojlantirildi. XIX asrda yashagan turkologlar orasida M. Kastrenning qarashlari diqqatga sazovor. U ural-oltoy tillarini besh guruhga bo'ldi: 1. Fin-ugor. 2. Samodiy. 3. Turk-tatar. 4. Mo'g'ul. 5. Tungus.

Ural-oltoy tillari nazariyasi ba'zi turkologlar tomonidan e'tirof etilgan. Turli oilaga mansub tillarni qiyosiy-tarixiy o'rganish rivojlanib borishi natijasida doimo qarindosh tillar doirasi kengayib borgan, qadimda bu tillarning qarindosh bo'lganini isbotlashga harakat bo'lgan. Turkologlar boshqa qarindosh tillarni izlashga intilar ekanlar, bu hodisa mutlaqo tabiiydir. Oltoyshunoslik tarixida bunday izlanishlar muvaffaqiyat bilan tugagani ma'lum. Masalan, 1915-yili fin tilshunosi Y. Stela, samodiy tillari fin tiliga qarindoshdir, degan g'oyani ilgari surdi. Keyingi tadqiqotlar Y. Stelaning fikrini tasdiqladi va samodiy tillari materiallaridan komparativ tilshunoslikdan foydalanilmoqda.

Ural-oltoy tillari nazariyasini ilgari surib, qo'llab-quvvatlagan turkologlarning qarashlari o'rinnidir. Aslida ural-oltoy tillari Shimoliy Osiyo tillaridan ajralib chiqqan. M. Ryasyanening fikricha, Shimoliy Osiyo tillarining ural-oltoy tarmog'i ilk tosh davrida — miloddan oldingi o'ninchi ming yillikda mavjud edi. Miloddan oldingi oltinchi ming yillikda oltoy tillari tarmog'i o'z navbatida Shimoliy Osiyo tillaridan ajralib chiqdi. Miloddan oldingi ikkinchi ming yillikda esa turkiy tillar oltoy tillari tarkibidan mustaqil til oilasi sifatida paydo bo'ldi. Xullas,

M. Ryasyanening mazkur nazariyasi ham yuqoridagiday ma'lum mezonlarga asoslangan.

XIX–XX asrlarda jahon turkologlari, jumladan, O. N. Byotlingk, B. Y. Vladimirsov, V. Tomson, G. Ramstedt, O. Donner, I. Budens va boshqalar oltoy nazariyasini qo'llab-quvvatladilar. Bular orasida mo'g'ulshunos B. Y. Vladimirsovning kuzatishlari diqqatga sazovor. U mo'g'ul tilining oltoy tillari tarixida tutgan o'rmini belgilab, oltoy tillari nazariyasini qo'llab-quvvatladi: "Mo'g'ul tili turkiy va tungus tillari bilan birga yagona ildizga ega bo'lib, shartli ravishda ularni oltoy tillari deb aytilish mumkin. Qadimgi oltoy tili ma'lum emas, ammo oltoy tillari — mo'g'ul, turkiy, tungus tillari ma'lum bo'lib, bu tillar oltoy tilining taraqqiyoti jarayonida hosil bo'lgan"¹. Venger olimi Y. Nemet, V. Poppe ham B. Vladimirsovga hamohang fikrlarni ilgari suradilar. Har ikki olimning fikricha ham, qandaydir qadimgi til bo'lgan va u tilning umumiy fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari hozirgi turkiy tillarda hamda mo'g'ul va tungus-manchjur tillarida saqlangan ekan.²

Oltoy tillari oilasiga kiruvchi tillarning, shuningdek, yapon tilining o'zaro genetik aloqasi masalasi XX asr oxirlarida yana ham aniqlashtirildi va bu nazariya o'z ilmiy isbotini topdi³.

Oltoy tillarining tarixiy taraqqiyotini ko'rsatuvchi yozma matnlar yo'q ekanini yuqorida aytib o'tdik. Shunday bo'lsa-da, fonetik moslik, leksikada va qo'shimchalardagi uyg'unlik bu oilaga kiruvchi tillarning qarindoshligini isbotlovchi dalillardir. Masalan, *b—m* mosligi: *motan*: (koreys. "hamma") — *mute*: (oltoy. "hamma, butun") — *bodun*: (qadim. turk. "xalq, jamiki turkiy urug'lar").

Oltoy tillari bilan qadimgi aloqalarini saqlagan ba'zi turkiy tillarda, jumladan, yoqut, xakas, boshqird, tungus, manchjur tillarida s-t-ç tovushlari mosligi ham oltoy davridagi qarindosh tillarning saqlanib qolgan xususiyatlaridandir: masalan, hozirgi o'zbek tilidagi "o'ttiz" so'zi quyidagicha shaklda qo'llanadi: gusin (manch.) — guçin (mo'g'ul.) — gutin (tungus.).

Xullas, turkiy tillar davrlashtirilganda, turkiy qavmlar va ularning

¹ Б. Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. — Л.: 1929, 45-bet.

² Bu haqda qarang: Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. — М.: 1968, 148-bet.

³ С. А. Старостин. Алтайская проблема и происхождения японского языка. — М.: 1991, 3–4-betlar.

tillari xronologik chegaralariga muvofiqligi inobatga olingan. Oltoy guruhiga kiruvchi tillarni davrlashtirishda qiyosiy-tarixiy usul eng maqbulidir.

Skif tili so'z yasash modelining qadimgi turkiy til so'z yasash modeliga mosligini avval ko'rib o'tgan edik. Xun davridagi turkiy tilning xususiyatlarini aniqlashda ham, xuddi skif tili kabi, ma'lum bir chet manbalarga tayaniladi.

Ilk turkcha davr

“Ilk turkcha davr” degan termin Yevropa turkologiyasida “prototurkcha” degan termin bilan ham ataladi. Ko'chmanchi turk urug' va qabilalari tarixi bilan yaqindan tanishish shuni ko'rsatadiki, urug' va qabilalarning taraqqiyoti ular tilining lahjalarga bo'linishiga olib kelgan. Qadimgi turklarning hayot tarzi, e'tiqodi, turli qabilalar orasida bu boradagi farqlar, shubhasiz, qadimgi turkiy til lahjalariga ham ta'sir etgan. Qadimgi turklarning hayot tarzi yagona turkiy tilning, ayni paytda yagona yozuvning paydo bo'lishini shart qilib qo'ymagan. Qolaversa, bunga ehtiyoj ham yo'q edi. Chunki turkiy qavmlarning bir qismi ko'chmanchilik hayotini boshdan kechirganlari uchun, bir qator etnik birlashmalar paydo bo'ldi va tabiiyki, ularning tillarida ham farqlar yuzaga keldi.

Ilk turkiy til taraqqiyotida ikki bosqichni kuzatish mumkin. Birinchi bosqichni turkiy tilning boshlang'ich davri deb qarasa bo'ladi. Tilning umumiy taraqqiyoti qonuniyatlari nuqtai nazari bo'yicha tahlil qilinganda, ilk davrdagi turkiy til urug' tillarining bir-biriga ta'siri ostida rivojlanib bordi. O'sha zamonda begona qavmlarning turkiylashuvi, shuningdek, yana boshqa bir qator sabablar ta'siri bilan yuzaga kelgan turk urug' va qabilalari sharqqa ham, g'arbga ham yoyilib bordi. Mahmud Koshg'ariy “Devonu lug'atit-turk” asarida ko'rsatgan qabila va urug'larning geografik hududi, ularning tillari o'rtasidagi farqlar ham shundan dalolat beradi. Ilk turkiy til ham bir qator dialektlardan iborat bo'lganini Koshg'ariyning bergan ma'lumotlari, dalillari tasdiqlaydi. Ilk turkiy tilni bugungi adabiy tilga qiyoslab tasavvur qilish mumkin.

Ilk turkiy tilning xususiyati to'g'risidagi tasavvurlarni urxun yodgorliklari ham ma'lum darajada to'ldiradi. N. Poppe so'z boshidagi undoshlar ifodasiga ko'ra, ilk turkiy til uchun quyidagicha tovush tizimini ishlab chiqdi.

Oltoy-bobo tili	*p	*b	*t	*d	*q	*gh	*k	*g	*z	*c	*y	*n	n*	*ç	*s
Mo'g'ul tili	o	b	t	d	k	gh	k	g	d	c	y		n	ç	s
Qadimgi turkiy til	o	*b	*t		q		*k				*y			*ç	*s

So'z o'rtasi va oxiridagi undosh tovushlar tizimi qanday bo'lgani to'g'risida aniq fikrlar yo'q bo'lsa-da, ilk turkiy tilning *R* va *L* tovushli til bo'lganini e'tirof etish mumkin.

Yuqoridagi jadvaldan shu narsa ayon bo'ladiki, urxun yozuvlarining til xususiyatlarini tashigan va milodiy I asrga qadar davom etib kelgan ilk turkcha til taraqqiyoti tarixi jihatidan oltoy bobo tiliga solishtirilganda, dastlab ikki davrni bosib o'tgan. Birinchi davrda *k* va *g*, *q* va *gh*, *t* va *d*, *n* va *ng*, *z* va *c* tovushlari hali alohida-alohida bo'lib ajralmagan, ya'ni mustaqil fonema sifatida yo'q edi. Urxun yodgorliklarida buning qoldiqlarini ko'rish mumkin.

Ikkinchi bosqichda *r* tovushidan *z*, *l* tovushidan *sh* tovushi paydo bo'lganini turkologlar, xususan, N. Poppe e'tirof etadi. Bu vaziyatdan turkologlar qadimiy xususiyatlarini saqlagan hozirgi turkiy tillarni aniqlashda foydalanadilar. Jumladan, chuvash tilini *r* va *l* xususiyatga ega til guruhiga, yoqut tilini esa *z* va *sh* xususiyatga ega turkiy tillar guruhiga kiritadilar.

Ba'zi turkologlar, jumladan, Yu. Nemet har ikkala turkiy tilning baravar taraqqiy qilgani to'g'risidagi fikrni o'rtaga tashlagan edi. Bundan ko'rinadiki, ilk turkiy tilning xususiyatlari, alohida belgilari to'g'risida bulardan boshqa omillar, xususan, bir qator qavmlarning tillari aniqlashtirilishi, ular yashagan hududlari tayin etilishi ham kerakki, ana shunda ilk turkiy til to'g'risidagi tasavvurlar yana ham oydinlashadi. Bu omillar yozma til to'g'risidagi ma'lumotlar yoki o'sha tildan ba'zi elementlar yo'q davrlarga tegishlidir.

Ikkinchi davr — ma'lum bir yozma yodgorliklarda ilk turkiy tilning ma'lum biron tizimiga oid ma'lumotlar, lisoniy elementlar saqlanib qolgan davrdir. Biz bu davrni miloddan oldingi V asrda Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan qadimgi turkiylar davridan boshlaymiz va ularning tilini ham shartli ravishda ko'hna turkiy til deb nomlaymiz. Bu davr turkiylari shumer yozuvlarida xurritlar yoki kurritlar deb eslanadi. Ular miloddan

oldingi uchinchi ming yillikning o'rtalarida Xitoyning shimolini, Mo'g'ulistonni, Jungariyani bosib olib davlat qurgan edilar. Birinchi ming yillik oxirida O'rta Osiyo, xususan, Sirdaryo etaklari, Orol dengizi bo'ylariga yetib keldilar. Eng qadimgi Xitoy manbalarida xitoylarning qo'shnisi bo'lgan Shan xun, Xuan yun, Xuang nu kabi nomlar bilan qayd etilgan qavmlar ham ana shu ko'hna turkiylar edilar.¹ Bu qavmlar haqida nisbatan jiddiy va izchil ma'lumotlar miloddan oldingi VIII asrdan boshlab uchraydi.

Ko'hna turkiylarning tili masalasida ko'p bahslar bor. Yuqorida ularning etnik jihatdan kelib chiqishi turkiy qavmlardan ekanini aytdik. Ularning tili to'g'risida turkologlar so'z yuritganlarida, bugungi venger va chuvash tillaridagi ba'zi so'zlar ko'hna turkiy til leksikasi uchun asos bo'la oladi, deb aytdilar. Shuningdek, ayrim turkologlarning fikrlariga ko'ra, ularning sharqdagi qo'shnilari syanbiylar tiliga ham ko'hna turkiy til asos bo'lgan edi.

Ko'hna turkiylarning boshqa turkiy qavmlar bilan etnik birligi ular tilining turkiycha ekanini belgilovchi yagona omil emas. Birinchi navbatda, Xitoy tarixiy manbalarida saqlanib qolgan qadimgi turkiy so'zlar orqali ham ularning tili to'g'risida ma'lum bir xulosaga kelish mumkin.

Ko'hna turkiylar tilida bir qator so'zlar harbiy sohaga va davlat tuzilishiga oid so'zlardir. Bu so'zlar xitoy tilidagi manbalarga o'tib saqlanib qolgani uchun, ko'hna turkiy tildagi so'zlarning fonetik qiyofasi o'zgarishga uchragan. Xitoy tilining monosillabik til bo'lgani bunga sababdir. Masalan, ko'hna turkiylarda *toki* unvoni bo'lgan. Olmon olimi de Grott gunlardagi bu unvonni turkiy tillardagi *togri/dogri* so'zi bilan bog'laydi. Zero, xitoy tilidagi "nien" ishorati bilan ifoda etilgan so'zlarning ma'nosi "hokim, odil, yaxshi" ma'nosini ifodalab, azaldan eng sharaqli unvonlardan biri bo'lgan. K. Shiratorining aytishicha, Osmon o'g'illariga (ya'ni podshohlarga) nisbatan shu so'z ishlatilgan. K. Shiratorining yana takidlashicha, bu unvon *tu-si* shaklida ham bo'lgan va qadimgi turklarning nizomlari "to'g'ri, odil" bo'lganidan dalolatdir.

Yunon manbalarida eng qadimgi turkiycha so'z bo'lgan *asqhu* so'zi ham bor. Bu so'z "sut bilan aralashtirib ichilgan yegulik" ma'nosini bildiradi. Bundan boshqa ba'zi so'zlar ham borki, ko'hna turkiycha so'zlar qadimgi turkiy tilga yetib kelgunga qadar fonetik jihatdan keskin

¹ Н. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. — Живая старина, вып. III—IV, 1896, 290-бет.

o'zgarishlarga uchramaganini, ilk turkiy tildagi so'zlar biron tarixiy voqea munosabati bilan qo'llanganini ko'rish mumkin.¹

Ko'hna turkiylarning kimligi va tili to'g'risida Yevropa olimlari XX asr boshidan buyon turli nazariyalarni aytib keladilar. Bu nazariyalarning eng ko'p tarqalgani — ko'hna turklarning turk qavmlaridan ekani va tili turkiycha bo'lgani to'g'risidagi qarashlardir. Bu nazariyalarni qo'llab-quvvatlagan olimlar quyidagilardir: Abel-Remyuze, Y. Klaprot, A. Semyonov, V. Ripper, Koskinen, K. Shiratori, S. Pritchak, Altxeym, J. Kloson.

Turkologlarning kuzatishlari shuni ko'rsatadiki, qadimgi turkiycha ism va unvonlardan bir yuz saksontasi miloddan oldingi V asrdan oldingi xitoy yozma yodgorliklarida saqlanib qolgan. Shuningdek, xitoyshunos olimlardan ba'zilari, Chin manbalarida yuzlab ko'hna turkiy so'zlar bor, deb e'tirof etadilar. Bu so'zlar qatorida "Xan shu" yilnomasida turkologlarga yaxshi ma'lum o'nta xitoycha ideogrammadan iborat ko'hna turkiy tildagi bir bayt ham bor. Bu baytni xitoyshunoslar turlicha o'qiganlar. Bunga sabab shuki, xitoy yozuvida *l* va *r* undoshlari uchun bitta belgi ishlatiladi, ya'ni ular farqlanmaydi, *ō* va *ū* unililari ham uchramaydi. Shu bois ko'hna turkiy tildagi yigirmaga yaqin so'zni har xil o'qish bilan birga, turlicha talqin ham qiladilar. Yuqoridagi Xitoy yilnomasidagi ko'hna turkiy tildagi baytning boshlanishida *çeng-li* ku-tu Shan-yu jumlasini uchraydi. "Xan shu" yilnomasida bu jumladagi so'zlar quyidagicha ma'no ifodalaydi: *çeng-li* — "osmon" ma'nosida, ku-tu — "o'g'il" ma'nosida, Shan-yu — "keng, buyuk" deganidir. Bu jumlaning mazmuni "Osmon o'g'li buyukdir" deganidir. Mazkur jumla Chin xoqonlarining unvoni sifatida ishlatilgan.

Mazkur jumladagi birinchi so'z qadimgi turkiy tildagi "osmon va xudo" ma'nosida qo'llangan *tangri* ning fonetik o'zgargan shakli ekani turkologlar tomonidan e'tirof etilgan. Faqat J. Dyorfer *tangri* so'zi tarkibidagi *ng* undoshlar birikmasi sababli buning turkiycha so'z ekaniga shubha bildiradi. Uningcha, bu so'z *tanri* bo'lishi kerak, ya'ni bugungi turkiy tillardagi til orqa *ng* ko'hna turkiychada ham, qadimgi turkiychada ham yo'q. J. Dyorfer turkmanchada *tangri*, yoqutchada *tanara*, chuvashchada *tür* shaklida qo'llanishini asos qilib oladi.

Ammo shuni e'tiborga olish kerakki, qadimgi turkiy tildagi *ng* va *k* undoshlari bilan kelgan unlilar yoqut tilida til orqa unlilariga aylangan.

¹ Ahmed Jaferoglu. Türk dili tarihi. - Istanbul, 1984, 75-bet.

Qadimgi turkiy tilda
ōküz
ināk
sākiz

yoqut tilida:
oghuz
ināx
aghiz va h.

Yoqut tilidagi mazkur til orqa unli va undoshlarini e'tiborga olib, *ng* undoshi ishtirok etgan *tāngri* so'zi ham ko'hna turkiy tilda qoidaga aylangan *tangara* shaklida bo'lganini taxmin qilish mumkin.

Chuvash tilida *turi* shakli bu til tarixidagi biror xususiyat bilan bog'liq emas. Qadimgi turkiy tilda *ā* unlisi ishtirok etgan bir qator so'zlarda hozirgi chuvash tilida til orqa *a* unlisi qo'llanadi. Masalan:

Qadimgi turkiy tilda:
ālig (qo'l)
ār (er)
āblān— (oilali bo'l-)
āk— (ek-)

Chuvash tilida:
ali, ak
ar
avlan-
ak-

Qadimgi turkiy tildagi *tāngri* so'zining chuvash tilida *turi* shakliga kelib qolishi keyingi taraqqiyot mahsuli bo'lib, sonor tovushlarning (*ng*) turkiy tillarda turg'un emasligi va til orqa undoshlarining ham o'zgarishga moyilligi bilan bog'liq hodisadir: *tāngri* > *tagri* > *turi*.

Turk, ozarbayjon tilida *tanrı* va turkman tilida *tangrı* shakliga kelgunga qadar o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda mazkur til orqa unlisining qo'llanishi ham *ng* undoshi ta'sirida yuz bergan bo'lishi mumkin. Sonor tovush *ng* til orqa undoshi bo'lgani uchun qadimgi turkiydagi til oldi *ā* unlisini til orqa *a* ga aylantirgan.

Miloddan oldingi asrlardan boshlab Chin muarrixlari o'z asarlarida bir necha turkiycha so'zlarni xitoycha yozuvda berishga urinib ko'rganlar. Ammo xitoycha yozuv bilan boshqa xalqning yozuvini o'z ohangida berish qiyin bo'lsa ham, xitoy muarrixlari yozib qoldirgan turkiycha so'zlarni tiklash mumkin. Xitoycha yozuv, dunyodagi fonetik yozuvlar singari, ma'lum tovush ifodasi ma'lum bir belgi bilan ifodalangan yozuv emas. Biron buyum nomini xitoycha yozuv bilan yozmoqchi bo'lsak, o'sha buyumning shaklini chizish lozim bo'ladi. Shunga ko'ra, xitoycha yozuvning alifbosi boshqa fonetik yozuvdagi harflar miqdoridan juda ko'p — bir necha ming shakllardan iborat. Buning ustiga, turkiy-run va eski uyg'ur-turk yozuvidagi *q, gh, h, r* harflari ishtirok etgan so'zlarni turkiycha ohangda xitoycha yozuvda va xitoycha talaffuzda berish mumkin emas.

Shuning uchun qadimgi davrdagi xitoy muarrixlari turkiycha so'zlarni xitoycha yozuv bilan berishda qiyinchiliklarga duch kelgan bo'lsalar-da, turkiycha talaffuzni imkon qadar saqlashga harakat qilganlar.

Ko'hna turkiylar davridagi to'ba tili ham turkiy tillarga mansubligi to'g'risida jahon turkologlari fikrlarini bildirganlar. To'ba tiliga oid unvonlar, atoqli otlar "Chin-shu" nomli xitoy yilnomasida saqlanib qolgan. To'ba tilidagi ayrim unvonlar esa atoqli otlardan kelib chiqqan. To'ba tilidagi ba'zi atoqli otlarni K. Shiratori, P. Pelliot, P. Boodberg tahlil qilganlar. To'ba tilidagi atoqli ot va unvonlar yuzasidan L. Bazen olib borgan tadqiqotlar diqqatga sazovordir¹. Quyida nomlari zikr etilgan turkologlar to'ba tilida aniqlagan atoqli va turdosh otlardan namunalar keltiramiz².

Xitoycha nomlanishi	To'ba tilida	Qadimgi turkiy yoki eski o'zbek yo boshqa turkiy tilda nomlanishi	Ma'nosi
1.Kapo-çene Ka-pak-çin	kapakçin	qapuqçi	darvozabon
2.Pi-te-çen< pyi- (yoki byi-) – tik-çin	bitigçin	bitigçi	bituvchi, kotib
3.Hsien-çen< qam-çin	qam-çin	cam-çin	otliq pochталon, uloqchi

¹ Bu haqda qarang: Talat Tekin. Hunlarin dili. - Ankara, 1993, 24-b.

² Misollar Talat Tekinning yuqoridagi kitobidan olindi.

4. hu-lo-çen< quo-lak-çin	kurlagçin< kur-la-g-çin	kur, kurla	hnkmdomi qurol bilan qiluvchi kamar
5. ho-la-çen< qat-lat-çin	hat-laq-çin	atliq, allaq	otliq, suvori
6. to-po-çen< tä-pak-çin	ta:pakçin	ta:pan	piyoda. yayov, tovon
7. a:çen< a-çin	açsin	alçin	To'ba saroyidagi oshxona qismi; bakovul
8. hu-lo	kural	kural	qurol
9. kih-wan-çen< kiet-miwançin	kelmerçin	kelemurçi (mo'g'ul.)	tarjimon
10. muh-kuh-lu	mukur, mukuri	muqur, muquliq (mo'g'ul.)	dumaloq
11. teu-lu, tou-lu< deu-luo	törü, törä	törü, törö	qonunga itoat etmoq
12. qutu	qut	qut	baxt, saodat
13. yanghu	alçi	alçi	ayyor, yolg'onchi

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, keltirilgan so'zlardan ikkitasigina mo'g'ulchadir. Bu ham qadimgi turkiy tildan keyingi davrga aloqador, qadimgi turkiy tilda saqlanmagan.

Yuqorida aytganimizdek, ko'hna turkiy tildan bir jumla ham saqlanib qolgan. Mavjud saqlanib qolgan so'z va jummalarga asoslanib, turkologlar ilk turkiy til *z/sh* tilga aloqador, deb bilgan edilar. Jumladan, Yu. Nemetning qarashi shunday. U qiz, okuz kabi so'zlardagi *z* tovushiga asoslanib, ko'hna turkiylar davridagi ilk turkiy til *z* guruh turkiy tillarga kiradi, deb hisoblaydi.

Yuqorida ko'hna turkiy tilda bir jumla "Chin-shu" yilnomasida

saqlanib qolgani to'g'risida aytgan edik. Endi o'sha jumlani ko'rib chiqamiz.

Chin sulolasi tarixi to'g'risidagi "Chin-shu" yilnomasida mil. ol. 329-yilda Po Yangda yuzaga kelgan bir voqea sababi bilan o'nta xitoycha belgidan iborat ko'hna turkiy tildagi bir jumla aniqlangan. Bu turkiycha jumla XX asr boshidan beri jahon turkologlarining e'tiborini jalb qilib keladi. K. Shiratori, L. Bazen va A. fon Gaben kabi Yevropa olimlari bu turkiycha jumla ustida ish olib borib, jumlaning turkiy tilda ekanini isbotlashga harakat qildilar. Mazkur jumlaning xitoycha matnini turkolog va xitoyshunoslar turlicha o'qigan bo'lsalar ham, hammalari bu jumlaning turkiycha ekanini e'tirof etganlar. Quyida o'sha jumlani keltiramiz:

Siu-ki ti-li-kang puh-koh ku-tu-tang

Mazkur jumla budda ruhoniysi Fo Tu Tengning bashoratidir.¹

Endi jumlani so'zma-so'z tahlil qilamiz.

Siu -ki xo tilida "qo'shin, lashkar" ma'nosini, *ti-li-kang* "chiqmoq" ma'nosini bildiradi; *puh-koh* Liu Yaoning unvonidir; *ku-tu-tang* "qo'lga tushiradi, tutib oladi, ushlab oladi" demakdir. Xullas, bu jumlaning mazmuni quyidagicha: "lashkar jang qilmoq uchun yo'lga chiqadi, Liu Yaoni qo'lga tushiradi".

Mazkur jumla tarkibidagi so'zlarni K. Shiratori, Ramstedt, L. Bazen, A. Gaben turkiycha ekanini quyidagicha tahlil qiladi:

Shiratori		Ramstedt		Bazen	
ko'hna turkiy	ma'nosi	ko'hna turkiy	ma'nosi	ko'hna turk	ma'nosi
Siu-ki	jang	Siu-ki=suka	jang qiladigan lashkar	Sio-g	qo'shin
ti-li-kang	chiqarmoq chi chiqmoq	ti-li-kang= taliqing// taliqang ²	chiqing	taqti	hujum

¹ "Chin-shu" yilnomasida bu jumla quyidagi voqea munosabati bilan keltirilgan: ko'hna turkiylarning Xo qabilasidan bo'lgan Shi lo boshqa ko'hna turk yo'lboshchisi Liu Yaoning raqibi edi. Liu Yao mil. ol. 329-yili lashkari bilan poytaxt Lo Yangni qurshab oldi. Shi Lo Liu Yao bilan jang qilmoqchi bo'ldi, ammo qo'l ostidagi qo'mondonlarining birontasi buni ma'qullamadi. Shi Lo rohib va folbin Fo Tu Tengga maslahat soldi. Fo Tu Teng doira shaklidagi bir qo'ng'iroqni chalib, undan chiqqan ovozga ko'ra, xo tilida yuqoridagi jumlani bashorat qildi.

² Ramstedt *taliqang* so'zidagi / qadimgi turkiy tilda *sh* ga aylanib, *tashiqing* (chiqing) shakliga kelgan, deb izohlaydi.

puh-koh	taxt, hukm- dor taxi	puh-koh= būgū ¹	dono	ld-	yubormoq
ku-tu-tang	tutmoq, olmoq, ushlab olmoq	kū-	ta'kid yukla- masi	qang	buyruq mayli qo'shim- chasi
		tu-tang	tutmoq	bokuking	lashkarbo- shini
				tuk tang ²	tuti

Mazkur ko'hna turkiy tildagi jumla yuzasidan A. fon Gaben ham o'tgan asrning 50-yillarida o'z fikrlarini bayon qilgan. U dastlabki ikki belgini, boshqa turkologlardan farqli ravishda sārig //čārig (qo'shin) deb o'qigan. Qolgan so'zlarning o'qilishida ham A. Gabenning o'qish tamoyillarida farq bor.

Xullas, ilk turkiy til oltoy bobo tilidan uzluksiz ravishda davom etib kelganini yuqoridagi xitoy manbalaridan keltirilgan so'zlar ham tasdiqlab turibdi. Ilk turkiy tilning tarqalish hududlari ham nihoyatda kengdir — Markaziy Osiyoning sharqiy qismi, Janubiy Sibir O'rta Osiyo va bugungi turkiy qavmlar istiqomat qiladigan hududlarda mazkur til amalda bo'lgan.

Shu o'rinda ilk turkiy til bilan aloqdor deb hisoblanayotgan etrusk tili haqida. Etrusk tilini qadimiy va zamonaviy tillarga solishtirib, bu tilning ildizlarini ochishga urinishlar ko'p bo'lgan. Etrusk tili qaysi til guruhiga kirishi haqidagi masala nihoyasiga yetmagan. Buning sababi shuki, etrusk yozuvi deshifrovkasi ustida ish olib borgan mutaxassislar ko'p qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu qiyinchiliklar asosan, quyidagilarda ko'rinadi:

1. Ko'pincha so'z qayerda boshlanib qayerda tugashini yozuv matnidan bilib bo'lmaydi. Bir necha harflar guruhini ko'rib turamiz, ammo bu harflar bir so'zmi yoki ikkita qisqa bo'g'inli so'zdan iboratmi yoki jumlam — bila olish qiyin. Bu jihatdan etrusk yozuvi ham turkiy-run yozuvlari xususiyatlariga o'xshaydi. Ammo turkiy-run yozuvidan farq qiladigan tomoni shuki, alifbo boshqa xalq yozuvidan o'zlashtirilgan va etrusk tili fonetikasi talablariga javob bermaydi. Etrusklar ba'zi tovushlarni ifodalash uchun goh bir harfni, goh boshqa harfni ishlataverganlar. Kotiblar yozuvni bir tizim holiga keltirishni

¹ būgū mo'g'ul tilidagi böge (shomon) so'zidir.

² tuktang so'zida metateza hodisasi yuz bergan bo'lib, asli tutqang dir.

o'ylamaganlar. Masalan, *p* tovushini ifodalash uchun ishlatilgan harf ayni paytda *b*, *bh* ni, *c* tovushini ifodalash uchun ishlatilgan harf *k*, *g*, *q*, *tz*, *ich* tovushlarini ham ifodalagan.

2. Etrusklar tarixiga oid ma'lumotlar, asosan, miloddan oldingi birinchi asrlarga mansubdir. Ular semit yozuvidan konsonant yozuv tizimini o'zlashtirganlar. Masalan, finikiy tilida *malkat* (malika) *mlkt* shaklida yozilgan. Ammo bu so'z *malkat* ekanini anglash kerak bo'lgan. Etrusk yozuvning bu xususiyatlari ham turkiy-run yozuviga o'xshaydi.

Etruskologiyani Yevropada fan sifatida o'rganish boshlanganda, asosiy masala — etrusklar va ularning tili qanday kelib chiqqan, degan masala edi. Milodiy I asrda yashagan imperator Klavdiy bu masalaga oid 20 jildlik kitob yozgan. Uning kitoblari Aleksandr kutubxonasidan joy olgan, ammo hammasi yonib tamom bo'lgan. O'sha davrdan etruskologiya sohasida tarixchi Dionisiyning etrusklar va etrusk tili haqida aytgan gaplaridan boshqa biron sahifa material saqlanib qolmagan. Uning kuzatishicha, etrusklarning tili, udumlari va odatlari biron xalqda takrorlanmas ekan.

XV asrdan boshlab etruskologiya fan sifatida shakllandi. Asosiy e'tibor etrusk tilining paydo bo'lishiga qaratildi. Etrusk tilining kelib chiqishini semit, kelt, slavyan, ugor-fin, arman, alban, shumer tillariga bog'ladilar. Ammo hamma izlanishlar hanuzgacha muvaffaqiyatli bo'lib chiqmadi. Hozirgi paytda etrusk tili miloddan oldingi ikkinchi ming yillikda Italiyada istiqomat qilgan xalqning tili bo'lgan edi, degan qarashlar hukmronidir. Etrusk tili morfologiyasini o'rgangan olimlar bu tildagi fe'l zamonlari, mayllari alban tiliga yaqinligini aytmoqdalar. Ammo mashhur etruskologlarning aytishlaricha, etrusk yozuvlarining deshifrovkasi ham, leksik tarkibi va morfologik tuzilishi, sintaktik qurilishini o'rganish masalasi hal bo'lmagan. Shu bois ilk turkiy til bilan etrusk tilini, etrusk yozuvlari bilan turkiy-run yozuvlarini qiyosiy aspektida o'rganish ularning qarindoshligi masalasini yo rad qilishi yoki tasdiqlashi mumkin.

Qadimgi turkiy adabiy til xususiyatlari

Qadimgi turkiy tilning adabiy til sifatida shakllanganini qadimgi turkiy yozma yodgorliklarning leksik qatlami ko'rsatib turadi. Qadimgi turkiy yodgorliklarni ilk bor tadqiq etgan V. V. Radlov yozuv xususiyatlariga, fonetik va morfologik xususiyatlarga asoslangan holda, bu davrda uchta dialekt qadimgi turkiy adabiy tilni shakllantirganini aytgan edi. Bu dialektlar quyidagilardir: 1) qadimgi shimoliy dialekt (turk—sir dialekti,

bu "oq turklar yoki g'arbiy turklar" degan ma'noni bildirib, hozirgi O'rta Osiyoda istiqomat qilgan turkiy qavmlarni bildiradi); 2) qadimgi janubiy dialekt (uyg'ur tili); 3) aralash dialekt (buni "aralash til" deb ham aytilish mumkin).

Qadimgi shimoliy dialekt (ya'ni turk-sir dialekti) Kul tigin, Bilga xoqon, To'nyuquq yodgorliklarida, Ungin, Xoyto Tamir va ko'plab Yenisey yodgorliklarida, Qorabalsag'un yodgorligida, shuningdek, Sharqiy Turkiston yodgorliklarida, Turfondan topilgan qog'oz parchalaridagi matnlarda kuzatiladi. Har bir dialektning fonetik, morfologik xususiyatlari mavjud va shu xususiyatlari orqali dialektal farqlar aniqlanadi. Masalan, shimoliy dialektning asosiy fonetik xususiyatlari quyidagilardan iborat: 1) anlautda: jarangsiz undoshlar *k, q, t, s, sh, ç*; ; jarangli lab undoshi *b*; sonor *n, m*; til o'rta cirg'aluvchi *j*; 2) inlautda: anlautda uchraydigan hamma undoshlar — *g, d, z* jaranglidir va *h*. Xullas, fonetik xususiyatlardagi o'zgarishlar qaysi dialektga mansublikni ko'rsatib turadi. Shimoliy dialektning xususiyatlaridan yana biri kishilik olmoshlarida *m* ning *b* ga o'zgarishidir: man — ban, ming — bing.

"Oltin yorug'", turkiy tillarni davrlashtirish nazariyasiga ko'ra, qadimgi turk davri (V–VIII asrlar)ga mansub. Shuningdek, yozma yodgorliklar tili, xususan, turk-uyg'ur yozuvidagi yozma yodgorliklarning tili nuqtai nazaridan ham "Oltin yorug'" qadimgi turkiy yozma adabiy til shakllangan davrga aloqador. "Oltin yorug'"dan tashqari, turk-uyg'ur yozuvidagi moniylik oqimiga oid qator yozma yodgorliklar, huquqqa oid hujjatlar, buddaviylikka mansub "Maytri smit" va boshqa janrlardagi yozma yodgorliklarning til xususiyatlari ham qadimgi turk davridagi yozma adabiy til xususiyatlarini o'zida gavdalantiradi. Bu davrdagi adabiy til, xususan, turk-uyg'ur yozuvini yaratgan qavmlar tili Qoraxoniylar davridagi (XI–XII asrlar) adabiy tilning shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatdi.

Albatta, turkiy qavmlar o'rtnashgan hududlardagi qadimgi turkiy adabiy tilni bu davr uchun yagona til deb xulosa chiqarish bir yoqlamalikka olib kelishi, ya'ni VII–X asrlarda turkiy qavmlar yashagan hududda amal qilgan adabiy til o'zgarmagan degan xulosaga olib kelishi mumkin edi. Mashhur turkolog Amir Najip "bir necha adabiy tillar" to'g'risidagi qarashlarini ilgari surganda¹, haqli edi. Bir necha adabiy

¹ А. Н. Нажи́п. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. — М.: Главная редакция Восточной литературы, 1989, 3-й изд.

tillarning shakllanishiga asosiy sabablardan biri — turkiy qavmlarning Markaziy Osiyodan tortib g'arbga tomon turli hududlarga qadimdan yoyilib ketganidir. Agar Oltoy davridagi turkiy tillarni adabiy tilning ibtidosi deb qaraydigan bo'lsak, "bir necha turli adabiy tillar" turkiy qavmlar hayotida faqat o'rta asrlarda emas, balki azaldan muhim rol o'ynaganini ko'rish mumkin. Bu tillarning eng qadimgi davrlardan amal qilganini fonetik qonuniyatlar va hodisalar ham ko'rsatadi. Jumladan, rotatsizm ($r \rightarrow z$) va lambdaizm ($l \rightarrow sh$) hodisasiga turkologlar alohida e'tibor qaratib, Oltoy davrining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida e'tirof etadilar. Ammo bu qarashlarning aksi ham bor. Masalan, XX asr boshlarida venger olimi Z. Gombots z ni Oltoy davrida birlamchi, r ni esa keyingi hodisa, deb, sh — birlamchi, l esa ikkilamchi hodisa deb qaragan edi¹.

Biz bu o'rinda Oltoy nazariyasi to'g'risidagi qarashlarni tahlil qilmoqchi emasmiz, balki qadimgi turkiy adabiy tillarning shakllanishi to'g'risida to'xtalib, Oltoy davridan boshlab bir necha turkiy tillar amalda bo'lganini ko'rsatmoqchimiz, xolos. Albatta, qadimgi turkiy tillarga tarixiy nuqtai nazardan yondoshilsa, birinchi navbatda, ularning amal qilish doirasiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi.

Qadimgi turkiy adabiy til Markaziy Osiyoning turli hududlarida amal qilish jarayonida mahalliy dialektlarning ta'siri ostida o'zgarishga uchragani tabiiy hol. Shuning uchun ham ayrim turkologlar (masalan, Amir Najib) turli hududlardagi turkiy tillarga nisbatan "adabiy dialekt" terminini qo'llaganlar. U yoki bu guruhdagi yozma yodgorliklarga nisbatan "adabiy dialekt" "adabiy til" tushunchasi o'rmini bosadi². Bu qarash faqat o'rta asrlardagi yozma yodgorliklarga nisbatan emas, balki qadimgi turk davridagi yodgorliklarga nisbatan ham qo'llanishi mumkin. Masalan, urxun yodgorliklari tili bilan yenisey yodgorliklari tili o'rtasidagi (xususan, tovush tuzilishidagi), Urxun-Yenisey yodgorliklari bilan turk-uyg'ur yozma yodgorliklari tili o'rtasidagi (tovush, morfologik tuzilishi, leksika) farqlar shunday fikrga undaydi. Bu farqlar tahlilida yozuv turlari va xususiyatlarini nazarda tutish lozim. Shubhasiz, bu dalillar bitta til emas, balki qadimgi turkiy tillar bo'lgani va Markaziy Osiyoning katta hududidan g'arbga yoyilganini dalillashga xizmat qiladi.

"Oltin yorug'" tilida VII–VIII asrdagi qadimgi turkiy til xususiyatlari

¹ Bu haqda qarag: Ж. Туймабаев. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. — Туркестан, 2006, 66–67-betlar.

² A. Najib. Yuqoridagi asar, 3-bet.

ham saqlangan. Bu xususiyat, avvalo, har ikkala guruhdagi yozma yodgorliklar tilining *d* guruh tillariga mansubligida ko'rinadi. Masalan: *ädgü* (ezgu, yaxshi), *ädgüti* (yaxshilab), *qodup* (qo'yib), *qodi* (quyi), *adaq* (oyoq), *qod-* (qo'y-), *yadilmamish* (yoyilmagan) va h. Yoki Oltoy davridagi *r* dan *z* ga o'tgan holat ham "Oltin yorug'"da uchraydi: *közünni* (ko'rindi), *közünür azun* (hozirgi olam), *közünür öd* (hozirgi zamon). Xullas, "Oltin yorug'"ning qadimgi turkiy tillarga xos umumiy tovush xususiyatlariga va tovush o'zgarish qonuniyatlariga to'xtalmay¹, uning tili *d* guruh tillariga mansub ekanligini qayd etish bilan cheklanamiz. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk"ida turkiy qabilalar tilidagi tovush o'zgarishlariga bog'liq holda guruhlanish berilgan² bo'lib, "bir necha turkiy adabiy til" tushunchasini asoslashda uning tasnifi ham muhim dalil bo'lishi mumkin. Buning ustiga, V–VIII asrlardagi leksik qatlam, grammatik shakllar va unlilar tizimi ham "Oltin yorug'"da davom etgan.

Barcha davrdagi adabiy til singari, IX–X asriardagi turkiy til adabiy til mezonlari asosida shakllangan, buni yuqoridagi til xususiyatlari ham ko'rsatadi. Adabiy til — tarixiy kategoriya, bu davrdagi adabiy til o'zgarishsiz hamma davrda bitta vazifani bajara olmaydi, chunki "jamiyatning taraqqiyot darajasi, xalqning umumiy madaniy saviyasi, shuningdek, adabiy tilning shakllanish darajasi"³ birday bo'lmagan. Adabiy tilning mazkur mezonlari bevosita qadimgi turkiy tillarga ham taalluqlidir. IX asrga kelganda ijtimoiy-madaniy hayot, qadimgi turkiy jamiyatdagi dunyoqarash VII–VIII asrdagiga nisbatan keskin o'zgardi. Buning natijasida adabiy tilda ham keskin o'zgarishlar yuz berdi. Bir so'z bilan aytganda, "Oltun yorug'" IX–X asrdagi turkiy adabiy tilning muhim xususiyati — polivalentlik, ya'ni shu davrdagi xalqning hamma ehtiyojlarini qondirishi bilan adabiy til vazifasini bajaradi. Bu davrdagi til orfoepik, orfografik, grammatik va lug'aviy jihatdan ma'lum o'lchovga ega.

Adabiy tilning amal qilish doirasi davrlar o'tishi bilan o'zgarmay qolmaydi. Faqat ijtimoiy-siyosiy, madaniy muhit sabab bo'lib qolmay,

¹ Qadimgi turkiy tildagi boshqa fonetik o'zgarishlar haqida qarang: Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. — М.: "Высшая школа", 1969, 160-bet.

² Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'atit-turk. — Toshkent, I jild, O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960, 68-bet.

³ Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: 1990, 270-bet.

etnik jarayon...
IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Jumladan, fonetik va morfologik mezonlari asosida ¹ VIII asrdagi turkiy tilning taraqqiyotida uzluksizlik davom etdi. Tilning sintaktik qurilishi, ² h. ij tillarning lug'at tarkibidagi keskin o'zgarishlar "Oltin yorug'"ning IX–X asrdagi adabiy til namunasi sifatidagi vazifasini belgilab berdi. Bu vazifa — turkiy qavmlar orasida ma'lum aqida va g'oyalarni targ'ib qilishdan iborat bo'ldi. Ammo "Oltin yorug'"ning sintaktik qurilishidagi o'ziga xoslik — bir gap doirasida bir necha oborotlarning qo'llangani va qabilalar tillaridan bu davrdagi adabiy tilga ko'plab so'zlar kirib kelgani ikki davr tillari o'rtasida keskin farqlar borligini ko'rsatadi.

"Oltin yorug'" IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilning alohida, o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, Sharqiy Turkiston va uning atroflaridagi qavmlar uchun yozma adabiy til sifatida amal qila boshladi. Bu o'rinda Amir Najip turkiy adabiy tillarning mustaqilligi g'oyasi to'g'risidagi fikrni o'rta tashlaganda, u haq ekani ayon bo'ladi.

Yuqorida "Oltin yorug'" leksikasi bu hududdagi adabiy tilning asosiy belgilaridan biri ekanini aytdik. Leksik qatlamdagi o'zgarishlar shuni dalillaydiki, "Oltin yorug'" leksikasi o'g'uz, chigil, qipchoq lahjalari asosida shakllangan, bu qavmlar "Oltin yorug'" yaratilgan davrda Markaziy Osiyo hayotida katta rol o'ynagan edi. "Oltin yorug'"da chigil lahjasiga oid so'zlar o'g'uz lahjasiga xos leksik qatlamdan miqdor bo'yicha

¹ Chigillar "Devonu lug'atit-turk"da muhim rol o'ynagani to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Koshg'ariyning ko'rsatishicha, "chigil — uch xil turkiy qabilalar nomi: 1) Barsag'an quyisidagi Quyas shaharchasida yashovchi ko'chmanchilar; 2) Tiroz yaqinidagi shaharchada yashovchilar ham chigil deb ataladilar. Shunday atash asoslidir, chunki Zulqarnayn arg'ular shahriga yetganda, qattiq yomg'ir yog'ib, yerlar loy, botqoq bo'lib ketgan va Iskanday yurolmay qiynalgan. U xafa bo'lib, forsicha "in chi gil ast" — bu qanday loy, bundan qutulolmaymiz, deb g'azablangan. So'ng u yerda bir bino qurishga buyurdi, so'ng bu kunlarda chigil deb ataluvchi qo'ig'on barpo qildi. U yerda yashovchi turkiy qabilalar ham shu nom bilan (chigiliy) deb ataladilar. Shundan so'ng bu nom har yoqqa tarqaldi. O'g'uzlar shahri u yerga yopishgan edi va ular chigillar bilan har vaqt urishar edilar, hatto oralaridagi xusumat bugungacha saqlanib kelmoqda. O'g'uzlar chigillardek kiyinib, ularning urf-odatlarini qiluvchi turklarni ham chigil deb ataydilar, ya'ni ular Jayxundan yuqori Chingacha bo'lgan yerlarda yashovchi turkiy qabilalarning hammasini ham chigil deb ataydilar, bu xatodir; 3) Qashqarda bir qancha qishloqlarda yashovchi turkiy qabilalar ham chigil deb ataladi. Bular ham bir yerdan tarqalgandirlar" (Devonu lug'atit-turk, I jild, 374-bet)

keyin turadi: *adin* (boshqa), *azuc* (sigir), *ud* (sigir), *ulush* (qishloq) va (o'ng taraf). *azuc* k; qipchoq lahjasiga oid qatlam ham sezilarli darajada mavjud. Lahjaga oid leksik qatlamning mavjudligi og'zaki koynening ta'siri bilan belgilanadi. Koynе "qanday gapirish lozimligi to'g'risida yo'l-yo'riq beradigan mukammal mezon. U qonunlar to'plami yoki diniy aqidalar majmui singari mezon turi bo'lib, o'zicha o'zgarmaydi... Agar koyneda o'zgarish yuz beradigan bo'lsa, tashqaridan mezonga aloqasi bo'lmagan qandaydir kuch unga ta'sir etishi mumkin. Mezonda bu singari o'zgarishni keltirib chiqaradigan sabablar madaniyatning hamma sohalarida bir-biriga o'xshashdir... Qonunlar to'plami ham qanchalik mukammal ishlangan bo'lmasin, u har doim amalda qo'llangan paytda faoliyatda ma'lum erkinlikka yo'l qo'yadi"¹.

Qadimgi turkiy va mo'g'ul tillari munosabati

Qadimgi turkiy til to'g'risida so'z ketganda, albatta qadimgi mo'g'ul tili to'g'risida ham so'z yuritiladi. Rus va Yevropa turkologiyasida "turk-mo'g'ul" termini bir tushuncha sifatida ishlatiladi. Qadimgi turkiy tilning ibtidosi oltoy tillaridan, mo'g'ul tili esa o'z manbaini qadimgi turkiy tildan boshlaydi.

Oltoy tili turk-mo'g'ul va tungus-manchjur tillariga ajralgandan keyin, mo'g'ul tili qadimgi turkiy tilning bir tarmog'i sifatida shakllandi. Shuni ta'kidlash kerakki, mo'g'ul tili mustaqil til sifatida oltoy davrida boshqa oltoy tillaridan ajralib chiqmagan edi. Bu jarayonni deyarli barcha turkologlar e'tirof etadilar. Aslida mo'g'ul tilining shakllanishini qitaniylardan boshlash maqsadga muvofiqdir. Qitaniylar urxun yodnomalarida o'g'uz qavmlarining dushmani sifatida bir necha marta eslanadi. Qitaniylar musulmon manbalarida qora xitoylar deb ham yuritiladi.

Rashiddiddin Fazlulluoh Hamadoniy turkiy xalqlar qadimda dunyoning ko'p qismini egallagani to'g'risida yozganda, mo'g'ullar turkiylardan ajralib chiqqanini ko'rsatadi. Ammo mo'g'ullarning turkiylardan qachon ajralib chiqqanini aniq ko'rsatmasa ham, ularning tili va shevalarini shunday ifoda etadi: "Zamonlar o'tgan sari bu xalqlar (turklar va ulardan ajralgan mo'g'ullar — N. R.) ko'p urug'larga bo'linib

¹ Г. Пауль. Принципы истории языка. — М.: изд. "Иностранной литературы", 1960. 474—475-betlar.

ketdi, hamma davrda har bir urug'dan (yangi) urug'lar kelib chiqdi, har biri ma'lum sabablarga ko'ra o'z ismi va laqabiga ega bo'ldi... [Turklarning] tashqi qiyofasi, *tili va shevalari* (ta'kid bizniki — N. R.) bir-biriga yaqin bo'lsa ham, shunga muvofiq fe'l-atvoridagi farqlar, [ular egallagan] har bir viloyat iqlimining tabiiy xususiyatlari, har bir turkiy xalqning tashqi qiyofasi va tilida ma'lum darajada asosiy farqlar kuzatiladi. Shunga qaramay, oxirgi vaqtlargacha hech kim [turkiy xalqlarning] ko'plab shoxobchalari ro'yxatini yozma shaklda bir tizim holiga keltirmadi"¹.

Til va shevalardagi Rashiddin ko'rsatgan yaqinlik shu jihatdan ahamiyatli, ular mo'g'ul qavmlari tilining turkiy qavmlar tiliga yaqinligini ta'kidlamogda. Mana shu dalilning o'ziyoq mo'g'ul tili qadimgi turkiy tilning bir dialekti bo'lganini tasdiqlaydi.

Turk-mo'g'ul tili miloddan oldingi V asrda Markaziy Osiyo qavmlari uchun yagona til edi. Ma'lum bir turkiy til bu davrdan boshlab turkiy qavmlar o'rtasida asosiy aloqa vositasi bo'lganligi to'g'risida ham fikrlar bor. Jumladan, V. V. Bartold chuvash tili yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarga tayangan holda, "bu davrda (ya'ni mil. ol. V asrda — N. R.) turkiy guruhga mansub tillarning muhim belgilari hali shakllanmagan edi", deb aytadi. Bu fikri bilan V. Bartold turk-mo'g'ul tillarining umumiylikiga ishora qiladi. Shu xulosalariga tayanib, u chuvash tili Markaziy Osiyo sharqidagi ko'hna turkiylar tili bilan genetik tomondan bog'liq, deb ta'kidlaydi va bu qarashlarini venger tilidagi qadimgi turkiy til elementlari bilan chuvash tilidagi o'xshashliklarni qiyoslagan holda ilgari suradi². Ko'plab venger va nemis turkolog olimlari — K. Shiratori, B. Munkasi, A. fon Gaben, Yu. Nemet, L. Bazen kabilarning ishlarida chuvash va venger tillaridagi qadimgi turkiy til elementlari tadqiq etilgan³. Qolaversa, hozirgi har bir turkiy tilda shubhasiz, qadimgi turkiy til elementlari (leksikada, grammatik shakllarda, sintaktik qurilishda) bor. Masalan, hozirgi turk tilida sifatdosh (-mish, -duk, -dük) shakllarining qo'llanishi bunga bir misoldir. Ammo turkologlar venger va chuvash tillarini qadimgi turkiy tilga qiyoslaganlarining sababi — chuvash tilining boshqa turkiy tillarga qaraganda qadimiy, Markaziy Osiyoning sharqida keng hududda asosiy aloqa vositasi bo'lganini dalillash edi.

¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. М. — Л.: 1952, 75-bet.

² В. В. Бартольд. Сочинения, т. V. — М.: 1968, 542-bet.

³ Bu olimlarning tadqiqotlari haqida qarang: Н. Баскаков. Yuqoridagi asar, 154-bet.

Chuvash tilining, shu bilan birga yoqut tilining ham, geografik joylashuvi bu tillarni boshqa tillardan ajralgan, asl holatini saqlagan holda rivojlanishiga sabab bo'lgan. Yoqutlar uzoq shimolga ketib, turkiy qavmlar hayotidan uzilgan. Chuvash tili esa Itil (Volga) bo'ylarida saqlanib qoldi. Volga bo'ylariga O'rta Osiyodan turkiy qavmlar ko'chib o'tdi. Shuning uchun chuvash tili o'rta asrlarda hozirgiga nisbatan keng tarqalgan edi, deb aytish mumkin.

Chuvash tilining ilk o'rta asrlarda o'ziga xos til bo'lganini hamda keng hududga tarqalganini arab geograf va sayyohlari ham tasdiqlaydi. Ular Janubiy Rus yerlaridagi bajnoqlardan tortib Xitoy chegarasigacha bo'lgan hududlardagi turkiy qavmlar tillari o'rta asrdagi o'xshashlikni aytadilar. Shu bilan birga, bulg'orlar (ya'ni chuvashlar — N. R.) va xazarlar boshqa turkiy qavmlarga notanish bo'lgan alohida tilda gaplashganlar, deb aytadilar. Xazarlarning geografik joylashuvini aytar ekanlar, Itil daryosining o'rta oqimida yashaganlar, deb ko'rsatadilar. Darvoqe, chuvashlar va xazarlar tilida Itil degan so'z "daryo" ma'nosini bildiradi. Ana shu Itil nomidan kelib chiqib, turkologlar, chuvash tilida xazarlar ham gaplashganlar, deb hisoblaydilar. Bugungi chuvash tili chuvashlar va xazarlardan qolgan tildir. Ayni paytda qadimgi turkiy tilning ko'hna turkiy til davridagi shaklini tasavvur qilishga, qadimgi turkiy tilning ko'hna turk davridan boshlab Markaziy Osiyoda o'ynagan rolini va imkoniyatlarini ko'rsatadigan til chuvash tilidir.

Demak, chuvashlar sharqiy ko'hna turkiylarning avlodi ekanini e'tiborga olsak, mo'g'ullar hali bu davrda mustaqil qavm sifatida shakllanmagani ma'lum bo'ladi. Shuningdek, mo'g'ul tili ham ilk o'rta asrlarda qadimgi turkiy tildan ajralib chiqmagan edi. Xususan, turk xoqonligining poytaxti Mo'g'uliston hududida bo'lgani, barcha mo'g'ul qabilalari ham turk xoqonligi hududida yashagani uchun mo'g'ul tili qadimgi turkiy til tarkibidan turk xoqonligi davrida ajralib chiqqan boshlagan deb aytish mumkin.

Yana qadimda Mo'g'uliston hududida yashagan ba'zi qabilalar borki, ularning tili to'g'risida ham, kelib chiqishi to'g'risida ham turli fikrlar bor. Gap syanbiylar to'g'risida ketmoqda. Syanbiylar tarix sahnasida milodning I asrida paydo bo'lgan. Syanbiylarning tili ham, kelib chiqishi ham qadimgi turkiylardan, degan fikrlarga ko'pchilik turkologlar shubha bilan qarab kelganlar. Mashhur turkolog P. Peloning xabar berishicha, xitoycha adabiyotlar orasida syanbiycha-xitoycha lug'atlar saqlanar ekan. P. Pelo bu lug'atni o'rganish jarayonida syanbiy tili turkiy tillar oilasiga kiradi, degan xulosaga keldi. Shu bilan birga, P. Pelo xitoycha

adabiyotlarga asoslanib, urxun yodnomalarida eslangan qitaniy tili lug'ati borligini ham eslaydi. Bu lug'atlar shuni dalillaydiki, ilgari tungus xalqiga mansub deb qaralgan syanbiylarning, shuningdek, qitaniylarning tili ham hali milodning boshlarida mo'g'ul tili sifatida ajralib chiqmagan edi. Mo'g'ul tili leksik qatlami hali bu davrda yo'q edi. Mazkur lug'atlar mo'g'ullar turkiy qavmlardan ajralib chiqmasdan oldin yaratilgani uchun syanbiycha-xitoycha va qitaniycha-xitoycha lug'atga asoslangan holda har ikki qavm mo'g'ul tilida so'zlashgan degan fikr kelib chiqmaydi, balki qadimgi turkiy tilda so'zlashgani ayon bo'ladi.

Ma'lum bir tilning, jumladan, mo'g'ul tilining ko'hna turk davrida alohida til sifatida ajralib chiqqani to'g'risidagi qarashlarga shunday munosabat bildirish mumkin: ko'hna turk davriga yoki qadimgi turk davriga oid mo'g'ul tilidagi yozuv yodgorliklari topilsagina, bu tilning turk-mo'g'ul tillari guruhidan alohida til sifatida ajralib chiqqani to'g'risida so'z yuritish mumkin. Ammo mo'g'ullar qadimgi turkiy-run yozuvidan foydalanganlar. Turkiy qavmlardan ajralib chiqqanlaridan keyin ularning yozuvi bo'lmagan. Faqat Chingizxon O'rta Osiyoni ishg'ol qilgandan keyin mo'g'ul yozuvi eski turk-uyg'ur yozuvi asosida shakllandi. Ayni paytda mo'g'ul tilining o'ziga xos leksik qatlami ma'lum emas. Jonli tillardagi leksik qatlam esa turk-mo'g'ul tillarining barchasiga tegishlidir. P. Pelo aytgan lug'atlarning sanasi noma'lum, chamasi, turk xoqonligi davridan keyin mo'g'ul tili mustaqil til sifatida ajralib chiqqan davrga aloqador. Agar tarixga nazar tashlasak, Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirdan o'g'uzlar O'rta Osiyoga ketgandan keyin mo'g'ul tilining ta'siri kuchaygan. Mo'g'ul tili grammatikasi qadimgi turkiy tilnikidan keskin farq qilmaydi. Qadimgi turkiy tildagi fe'l zamonlari ko'rsatkichlarini mo'g'ul tilidagi fe'lning zamon ko'rsatkichlari bilan solishtirishning o'ziyoq shundan dalolat beradi:

qadimgi turkiy tilda: -ir, -ar, -r — mo'g'ul tilida: -r

qadimgi turkiy tilda: -ib, -iban — mo'g'ul tilida: -ba.

Qadimgi turkiy til bilan mo'g'ul tilining leksik paralleligi ham shundan dalolat beradiki, mo'g'ul tilining VII–VIII asrdagi taraqqiyoti qadimgi turkiy til bilan bir bosqichda bo'lgan edi. Masalan, qadimgi turkiy tildagi adaq/ajaq (oyoq)va mo'g'ul tilidagi adaq (oxir) so'zlarining ma'no jihatidan yaqinligini qiyoslash kifoya: Törtünç çush bashinta süngüşdümüz, türk bodun adaq qamhatdi (Ktu, 47) — To'rtinchi marta Chush boshida jang qildik, turk xalqi oyoqdan qoldi. Qadimgi turkiy tildagi yodgorliklarda adaq so'zining "oxir" ma'nosi keyinroq — XI asrdan keyin paydo bo'lganini dalillar tasdiqlaydi: adaq so'zining mo'g'ul

tilidagi "oxir" ma'nosi "O'g'uznoma"da uchraydi: *Muzday degan taghnung adaqiqo kaldı* — (U) Muzday degan tog'ning etagiga keldi.

Hozirgi qozoq tilida ham *adaq* so'zining mo'g'ul tilidagi "oxir" ma'nosi saqlangan.

Xullas, mo'g'ul tilini qadimgi turkiy tildan kelib chiqqan va qadimgi turkiy tilning xususiyatlarini o'zida saqlagan til sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. Zotan, "qadimgi turkiy til mo'g'ul tiliga qaraganda taraqqiyotning ancha oldingi bosqichiga ko'tarilgan edi"¹. V. V. Bartoldning ana shu gapiyoq mo'g'ul tilining Turk xoqonligi davrida qadimgi turkiy tildan to'liq ajralib chiqmaganini ko'rsatadi. Qadimgi turkiy yodgorliklarda tilga olingan *otuz tatar*, *toquz tatar* qabilalari mo'g'ul qavmidan (V. Tomson) ekanini e'tiborga olsak, VII–VIII asrlarda mo'g'ullarning mavqei turk xoqonligida baland bo'lmagan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, mo'g'ul tili Markaziy Osiyoning sharqiy qismida katta hududga tarqala olmagan. Shu bilan birga, mo'g'ul tili XIII asrgacha yozuvsiz til bo'lgani uchun hali bir tizim holiga kelmagan til edi, deb qarash mumkin.

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilning qaysi manbalari mavjud?
2. Skif tilining so'z yasash modeli bilan qadimgi turkiy tilning so'z yasash modeliga misollar keltiring.
3. Qadimgi turkiy tilning asl manbalari to'g'risida qisqacha ma'lumot bering.
4. Qadimgi turkiy adabiy tilning taraqqiyotida rol o'ynagan omillar to'g'risida qisqacha so'zlab bering.
5. Koyni nima? Qadimgi turkiy tildagi koyni ta'rif berib, misollar keltiring.
6. Qadimgi turkiy tilni davrlashtirishni izohlab bering.
7. Oltoy davridagi turkiy tillar uchun umumiy xususiyatlarni tavsiflab bering.
8. Qadimgi turkiy adabiy til qaysi dialektlar asosida shakllangan?
9. "Oltin yorug'"ning qadimgi turkiy adabiy til taraqqiyotidagi o'rni to'g'risida so'zlab bering.
10. Qadimgi turkiy til bilan mo'g'ul tilining umumiy va juz'iy xususiyatlari to'g'risida qisqa so'zlab bering.

¹ B. B. Бартольд. Том V, 578-bet.

IKKINCHI BO'LIM QADIMGI TURKIY YOZUVLAR

Tayanch tushunchalar: yozuv tarixi; yozuv, fonetik yozuv, yozuv va imlo; qadimgi turkiy yozuvlar: ko'k turk, uyg'ur, sug'd, moniy, brahma, suryoniy, arab yozuvlari; turkiy yozma yodgorliklar; ko'k turk, uyg'ur, arab yozuvidagi turkiy yodgorliklar.

TURKIY-RUN YOZUVI

Qadimgi turkiy yozuvlarning kelib chiqishi to'g'risida so'z yuritishdan oldin umuman yozuvlarning paydo bo'lishi va taraqqiyoti to'g'risidagi umumiy jarayonga e'tibor qaratamiz. Zotan, turkiy yozuvlar ham dunyo yozuvlari taraqqiyoti qonuniyatlaridan chetda emas.

Yozuvning dastlabki bosqichi sifatida rasmiy yozuv e'tirof etiladi. Rasmiy yozuvga ibtidoiy san'at asos bo'lgan. Yozuvning bu turi faqat olamni anglash ifodasi sifatida emas, balki insoniyatning badiiy ehtiyojini qondirish uchun yoki sehr-jodu maqsadlarida qo'llangan. Yozuvning bu turi qachon paydo bo'lgani to'g'risida aniq dalillar yo'q bo'lsa-da, arxeologlar "ibtidoiy san'atning ilk izlari sifatida so'nggi tosh davriga mansub"ligini aytadilar. Neolit davrida esa ma'lum darajada ishlangan alifbo paydo bo'ldi.

Yozuv qanday paydo bo'lgan, degan savolga olimlar turlicha javob beradilar. XX asrning birinchi yarmida yozuvning paydo bo'lishi to'g'risida N. Y. Marr va I. I. Meshchaninov ilk bor o'z qarashlarini ilgari surdilar. Ularning nazariyasi bo'yicha, tilning ikki turi bo'lgan: birinchisi — tovush tili, ikkinchisi yozuv tilidir. Ilk yozuv hatto tovush tilidan yoki boshqacha aytganda "imo-ishoralar" tilidan oldin paydo bo'lgan. Ular yana shuni ta'kidlaydilarki, ilk yozuv magik (ya'ni sehr-jodu) vazifani bajargan¹. Chex tilshunosi Ch. Loukotka ham bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi². Shuningdek, g'arb tilshunosligida ham N. Y. Marr bilan I. I. Meshchaninovlarnikiga yaqin fikrlar paydo bo'ldi. Jumladan, G. Malleri Amerika hindulari tilida ko'pgina belgilar imo-ishoralar tilidan kelib chiqqanini isbotladi. Shu tariqa yozuv "tushuncha — so'z — yozuv belgisi" ko'rinishidagi yangi qo'shimcha aloqalarni yaratadi.

Chjon Chjen-Min ham jamiki xitoy ierogliflari imo-ishoralar tilidan kelib chiqqanini dalillashga urindi. Shuningdek, ieroglifik yozuvning

¹ Bu haqda qarang: В. А. Истрин. Развитие письма. — М.: 1961, 43-bet.

² Ч. Лоукотка. Развитие письма. — М.: 1950, 24-bet.

dastlabki namunalaridan bo'lgan xitoy yozuvida bitta element bilan yozilgan xat uchramaydi. Xitoy yozuvidagi hozirda mavjud bo'lgan belgilar rasmiy yozuv bilan baravar ravishda paydo bo'lgan. Shuning uchun xitoy yozuvidagi hamma ieroglifik belgilarni imo-ishoralarga bog'lash uchun asos yo'q. Bunga qo'shimcha dalil sifatida Misr va shumer yozuvlarini keltirish mumkin. Bu har ikki yozuvdagi belgilarga imo-ishoralar aslo ta'sir etmagani o'z isbotini topgan. Bu yozuvlarda buyumlar tasviri asosiy o'rin egallaydi. Dastlabki mukammal yozuvlar sifatida ana shu ikki ideografik yozuvni ko'rsatish mumkin. Bu yozuvlarning paydo bo'lishi to'g'risida ham g'arbda turli qarashlar bor. Jumladan, Misr yozuviga Mesopotamiya, ya'ni shumer yozuvi ta'sir etgan degan qarashlar mavjud. Ammo ko'pchilik olimlar, Misr yozuvi mustaqil ravishda rivojlangan, deb qaraydilar.

Misr yozuvidagi belgilarning eng diqqatga sazovor tomoni, yuqorida aytib o'tganimizdek, buyumlar tasviri asosiy o'rin egallaydi. Yozuvdagi ana shu rasmlar o'ninchi ming yillikdan — yozuv paydo bo'lgan davrdan boshlab milodiy III–IV asrgacha davom etib kelgan *monumental yozuvda* saqlangan. Kundalik turmushda qo'llana borgan sari, shuningdek, kitobatchilikda belgilar tez yozilishi natijasida ilk davrdagi rasmiy alomatlarini yo'qotgan va harfli yozuvga yaqinlashgan. Rasmiy monumental yozuv va kursiv yozuv hozirgi yozuvimizdagi bosma va qo'lyozma shakllarga o'xshab ketadi. Misr yozuvi belgilari miqdori taxminan besh yuzta atrofida bo'lgan.

Qadimgi yunonlar Misr yozuvini muqaddas deb qaraganlar. Jumladan, Gerodot (mil. ol. V asr) Misr yozuvi belgilarini “muqaddas belgilar” deb ta'riflagan edi.

Misr yozuvi ikki usulda — gorizontall holda o'ngdan chapga yoki vertikal holatda yuqoridan pastga, ustunlar ham o'ngdan chapga qarata yozilgan.

Shumer mixxatlari Evfrat va Tigr daryolari oralig'ida miloddan oldingi to'rtinchi-uchinchi ming yilliklarda paydo bo'ldi. Bu yozuv turi Misr yozuvidan shakl tomondan farq qilishi bilan birga, yozuv bitilgan materillarda ham farq bo'lgan edi. Misr yozuvi papiruslarga, shumer mixxatlari esa loy “taxtachalar”ga bitilgan. Mixxatlar, shumerlardan tashqari, Urartuda (Armanistonda, mil. ol. I ming yillikda), xetlarda (mil. ol. II ming yillikda Kichik Osiyoda), akkادلarda va boshqa bir qator xalqlarda ishlatilgan. Mixxatlar Sharqda keng hududga tarqalgani uchun bu yozuv turini “Qadimgi Sharqning lotin yozuvi” deb ham ataydilar.

Keyingi yillarda shunday fikrlar paydo bo'ldiki, yozuvning ilk shakllari

— biz so'nggi paleolit davriga oid deb qarayotgan belgilar o'z shaklini tabiatdan, tabiatda paydo bo'lgan jonzotlardan, samoviy jismlardan olgan, shuningdek, ko'p belgilar ham imo-ishoralar tilidan kelib chiqqan ekan. Yozuvning bu bosqichi formulasi quyidagicha: belgi+nom+belgining talqini+so'z-tushuncha¹. Bu ham yozuvning paydo bo'lishi va taraqqiyotidagi muhim g'oya bo'la oladi.

Umuman, yozuvning ma'lum belgilari paydo bo'lishining biron sababi bor, sababsiz belgilar paydo bo'la olmaydi. Yozuvlarning kelib chiqishini bitta manbaga bog'lab bo'lmaydi. Ayrim olimlar aytganlariday, rasm—rusmlar, “shomonlar”ning xatti-harakatlari ham ayrim belgilarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgani ehtimoldan xoli emas. Har bir xalqning yozuvi paydo bo'lish sabablarini, avvalo, ichki omillardan, keyin tashqi omillardan qidirish maqsadga muvofiqdir.

Turkiy-run yozuvining topilish tarixi

Turkiy-run yozuvlari ham yuqorida biz qisqacha tavsif etgan Sharq yozuvlarining tarixiy yo'lini bosib o'tgan. Turkiy-run yozuvlari ilk bor topilgan paytdanoq bular yuzasidan ilk munozaralar boshlangan edi.

1721-yili D. Messerschmidt boshchiligidagi ekspeditsiya Xakasiyaga — qadimdan sivilizatsiyalashgan yurtga keldi. Shundan boshlab dunyo ilmiy jamoatchiligiga “jumboqli yozuv” to'g'risidagi xabar tarqaldi. Messerschmidt so'ng G. I. Spasskiy Oltoyda (1818-y.), G. N. Potanin Tuvadan (1879-y.) run yozuvlarini topdilar. Turkiy-run yozuvlari dastlab topilgan va hali hech kim o'qiy olmagan paytda Germaniyaning qadimiy yozuvlariga tashqi tomondan o'xshash bo'lgani uchun, bu yozuvlar run (sirli) yozuvlari deb nom olgan edi. Ammo qadimgi turkiy yozuvning run yozuvlari bilan qarindoshligi tasdiqlanmadi, nom esa saqlanib qolaverdi. 1889-yili N. M. Yadrinsev Mo'g'ulistondan Kultiginga bag'ishlangan yodgorlikni topdi. Kultigin bitigtoshining tepasida bitilgan xitoycha yozuvdan ma'lum bo'ldiki, bitigtosh Turk xoqonligining lashkarboshisi Kul tiginga bag'ishlangan ekan. Kul tigin to'g'risida Tan yilnomalarida ma'lumotlar berilgan va bu yilnomalar sharqshunoslarga yaxshi tanish edi. N. M. Yadrinsev topilmasidan keyin *urxun yozuvi* termini paydo bo'ldi. Bitigtoshlar Urxun daryosiga yaqin joydan topilgan uchun shu nom berildi. I. R. Aspelin 1889-yili *Inscription de l'Isisse* (1889-y.) albomini nashr ettirgandan keyin *yenisey yozuvi* degan termin

¹ Олжас Сулейменов. Язык письма. — Алматы—Рим, 1998, 40—41-betlar.

paydo bo'ldi. U *Inscription de l' Orkhon* (1892-y.) albomini chop ettirgach, urxun yozuvlariga e'tibor kuchaydi va Osiyo run yozuvlari umumlashtirilib, *urxun-yenisey yozuvi* degan bitta nom bilan ataladigan bo'ldi. Yozuvga nisbatan geografik terminning qo'llanganiga sabab shuki, toshga o'yib yozilgan mazkur matnlar qaysi xalq tomonidan qaysi tilda yaratilganini bir necha avlod aniqlay olmay keldi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yaqin yuz yetmish yil davomida dunyoning ko'p arxeologlari, tilshunoslari, tarixchi olimlari bu yozuvning "run" (sirli) emasligi borasida ko'p mehnat qildilar. D. G. Messershmidt dunyoga yenisey yozuvlarini kashf qildi, N. M. Yadrinsev run yozuvlari deshifrovkasi uchun sharoit yaratib berdi, V. Tomson yozuv belgilari va tilini aniqladi, V. V. Radlov matn mazmunini tushuntirib berdi, S. Y. Malov runologiya sohasida filologlar maktabiga asos soldi va h. XVIII asrda D. Messershmidt uchta yenisey yodgorligini aniqlagan bo'lsa, XX asr oxiriga kelib yenisey yozuvidagi Janubiy Sibir yodgorliklari miqdori uch yuztadan ortdi va har yili arxeologlarning mehnatlari tufayli yangi yozuv yodgorliklari qo'lga kiritilmoqda. Turkiy qavmlar yashagan o'lkalarda turkiy-run yozuvining yangi namunalari topilmoqda.

O'rta Osiyodagi turkiy-run yozuvlari topilishining o'ziga xos tarixi bor. Bu yozuvlar Turkistonda, garchi o'tgan asrning o'rtalarida topilgan bo'lsa ham, mazkur yodgorliklarni o'rganish XIX asrning oxirida shu o'lkada boshlangan edi. O'sha paytda Turkistonda havaskor arxeologlar to'garagi tashkil bo'ldi. Avliyootadan topilgan birinchi qadimgi turkiy yozuvdagi bitigtosh ana shu to'garak a'zolari tomonidan o'rganilgan edi. Bu to'garakning faoliyati ancha samarali bo'lganini qayd etish darkor.

1925-yil 23-sentabrda "Правда Востока" gazetasida "Eski yodgorliklar bor edi" nomli maqola e'lon qilindi. Maqola muallifi mazkur gazetaning tahririyati edi. Maqolada O'rta Osiyo madaniy yodgorliklarini saqlash komitetining ekspeditsiya natijalari e'lon qilindi. Maqolada arxitektor M. M. Loginov va professor Denike Avliyootadan topilgan yodgorlik to'g'risida batafsil ma'lumot berdilar. Bu yodgorlik aslida Avliyoota uyezdi boshlig'i V. A. Kallaur tomonidan topilgan edi. O'zbekiston matbuotining o'sha davrda mazkur qadimiy yodgorliklarga murojaat etgani va munosabat bildirgani muhim voqea edi.

1932-yili Talas vodiysining Aleksandr tog' tizmalari yon bag'ridan — Achchiqtoşdan bir taxtacha topildi. Bu taxtachani M. Y. Masson topdi. Taxtachaning to'rtala tomoniga ham o'tkir asbob bilan *ingichka* qilib yozuv bitilgan ekan. Taxtacha archa yog'ochidan qilingan. Bu

taxtacha hozirda Rossiya Davlat Ermitajida saqlanadi.

XX asrning 30-yillari turkiy-run yozuvlari sohasida ancha samarali natijalar qo'lga kiritilgan davr bo'ldi. O'sh atroflarida M. Masson va S. Y. Malov olib borgan arxeologik qazuvlar ko'pgina turkiy-run yozuvlarini jamoatchilikka ma'lum qildi. Bu qazuvlar natijasini, xususan, turkiy-run yozuvlarini S. Y. Malov bilan M. Masson Toshkentda bir kitobcha holida nashr etdilar.

Ayni paytda shu yillar akademik A. Freyman Mug' tog'idagi g'ordan so'g'd yozuvi bitilgan 23 taxtacha topdi. Albatta, O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistondan turkiy-run va so'g'd yozuvi yodgorliklari topilgandan keyin, turkolog va sharqshunoslar bu yozuvlarga befarq qolmadilar.

Urxun-yenisey bitigtoshlarini nashrga tayyorlash ishlari XIX asr oxirlarida boshlangan edi. V. Tomson, V. Radlovning bu sohadagi xizmatlarini alohida ta'kidlash darkor. Bu yozuvning manbai to'g'risidagi fikr-mulohazalar XIX asr oxirida — Urxun bitigtoshlari ilk bor deshifrovka qilinayotganda boshlangan edi.

V. Tomson o'sha davridayoq turkiy-run yozuvlari o'rtasidagi farqlarga, xususan, Yenisey va Urxun daryolari bo'ylaridan topilgan yozuvlar alifbosidagi farqlarga e'tibor berdi. Hozirgi paytda turkologiyada turkiy-run yozuvlarining bir-biriga bog'liq bo'lmagan, mustaqil holda rivoj topgani to'g'risidagi qarashlarning zamini aslida V. Tomsonning nazariyasi asosida paydo bo'lgan, desak xato bo'lmaydi. Hozirgi paytga kelib turkiy-run alifbosining mustaqil rivojlangani to'g'risidagi qarashlar manbashunoslik oldiga jiddiy vazifalarni qo'ydi. Turkologiyada hukmron bo'lib kelgan turkiy-run yozuvlariga hududiy yondashuv o'z o'rmini alifbo xususiyatlariga tayangan holda tasnif qilish va turkiy-run yozuvlarini shu tamoyillar asosida o'rganishga bo'shatib berdi.

V. Tomson ham, V. Radlov ham yirik urxun bitigtoshlarini, xususan, Kul tigin, Bilga xoqon, To'nyuquq bitigtoshlarini nashrga tayyorlaganlarida, ancha mas'uliyat bilan yondashganlar. Ularning faoliyati turkologiyaning nafaqat Rossiyada, balki dunyo miqyosida mustahkam fan sifatida qaror topishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, turkologiyada paleografiyaning yordamchi fan sifatida shakllanishiga urxun-yenisey yozuvlarining genezisi to'g'risidagi qarashlar turtki bo'lgan edi.

Keyinchalik turkologiyaning rivojiga S. Y. Malovning "Памятники древнетюркской письменности" (M.-L.: 1951), "Енисейская письменность тюрков" (M.-L.: 1952), "Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии" (M.-L.: 1959) kitoblari

katta hissa bo'lib qo'shilganini alohida takidlash darkor. S. Y. Malov bu kitoblarida faqat bitigtoshlarning deshifrovkasi va til xususiyatlariga e'tibor berib qolmasdan, turkiy-run yozuvlari paleografiyasiga ham diqqat qaratdi. Uning nashrlari hanuzgacha o'z qimmatini yo'qotgani yo'q.

Turkiy-run alifbosining ildizlari

Yevropada bu alifboning kelib chiqishi to'g'risida ilk bor fransuz turkologi O. Donner so'z yuritgan edi. O. Donner urxun alifbosi bilan boshqa alifbolar, xususan, yenisey alifbosi o'rtasidagi tashqi o'xshashlik to'g'risida o'z qarashlarini ilgari surib, yunon, Kichik Osiyo yozuvlari alifbosi o'rtasidagi genetik aloqalarni aniqlashga harakat qildi.¹ Tomson esa O. Donnerning fikriga quyidagicha munosabat bildirgan edi: "Unutmaslik kerakki, yozuvlarimizning davri bilan o'sha yozuvlarning davri orasida ming va undan ortiq yillar bor. Bu tur o'xshashliklarning odatda somon olovi singari yaltiroq, ammo o'tkinchi bo'lganini ham qabul etmoq kerak. Bunday ishoratlar chinakam boshqa yo'llar bilan aniqlangandan keyin boshqa alifbolar bilan qilinadigan qiyoslash yozuvning ildizini topish uchun asos bo'la oladi. Buning ustiga, yenisey yozuvlarini hozircha bir chetga qo'yib, avvalo faqat Urxun yozuvlari bilan mashg'ul bo'lish juda to'g'ridir. Zero, Yenisey yozuvlari alohida qiyinchiliklar paydo qilmoqda va ko'p shubhalarga sabab bo'lmoqdaki, bu yozuvga hozir to'xalganimizda ham aslo yechilmasligini e'tirof etaman"².

Ba'zilar turkiy-run alifbosi ildizini eski german-run yozuvlaridan qidirganlarida, bu yozuv Shimoliy Sibir orqali Yevropadan kelgan, degan fikrni bildirdilar. Ammo Yevropaning run yozuvlari bilan turkiy-run yozuvlari o'rtasidagi bog'lanishlar ham o'z isbotini topmadi. V. Tomson esa turkiy-run yozuvining kelib chiqishini Eron imperiyasi hududida qo'llangan oromiy alifbosi bilan bog'laydi. Birinchi navbatda, turkiy-run yozuvining o'ngdan chapga qarata yozilgani, ikkinchidan, harflarning shakli o'xshashligi va harflarning tovush ifodasidagi birlik ham shu fikrga asos bo'lgan.³ V. Tomson turkiy-run yozuvining paydo bo'lgan davrini VI asr o'rtalariga olib kelib bog'laydi. Albatta, V. Tomson bu

¹ O. Donner. Inskript. De l'Orkhon. S. XLIII.

² Vilh. Thomsen. Orhon ve Yenisey yazitlarining cozumui ilk bildiri. Ceviren Vedat Koken, Ankara, 1993, 5-b.

³ Vilh. Thomsen. Orhon ve Yenisey yazitlarining cozumui ilk bildiri..., 50-53-betlar.

fikrni XIX asr oxirida qo'lga kiritilgan bir qism turkiy-run yozuvlariga va Markaziy Osiyo tarixi g'ira-shira yoritilgan tarixiy asarlarga tayangan holda aytgan edi. XX asrda, ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmida turkologiyada erishilgan yutuqlar yangicha qarashlarni ilgari surdi. V. Tomsonning yenisey yozuviga nisbatan ilk qarashi, ya'ni yenisey yozuvi oldin paydo bo'lgan degan fikri XX asrda urxun va yenisey alifbosini mustaqil paydo bo'lgan alifbolar sifatida qarashga asos bo'ldi.

Yevropa run yozuvlari ham XVIII asrda kashf qilindi. 1799-yili Nad-Sent-Mikloshda "noma'lum" yozuv belgilari o'yib bitilgan idishlar xazinasi topildi. Shuningdek, yuz yildan keyin — 1899-yili Don daryosi bo'yidagi Mayatsk shahridan toshlarga bitilgan yozuv topildi. Shu munosabat bilan Yevropa run yozuvlari alohida yo'nalish sifatida e'tirof etildi. Yuqorida aytilgan Achchiqtosh (Talas vodiysida) yozuvi ham shu yillari — 1896-yili topilgan edi.

Shunday qilib, Yevropa, Janubiy Sibir, Markaziy va O'rta Osiyo hududlaridan topilgan "noma'lum" yozuvlarga nisbatan "run" yozuvi degan termin qo'llana boshlandi. XX asr davomida Vengriya, Bolgariya, Ruminiya, Rossiyaning Yevropa qismidan, Shimoliy Kavkazdan, O'rta Osiyodan topilgan ko'plab run yozuvlarini ham turkologlar urxun-yenisey yozuvi tizimida o'qishga harakat qildilar. Bu o'lkalardan topilgan run yozuvlarini turkiy yozuvi sifatida qarab talqin qilishga Nad-Sent-Mikloshdan topilgan turkiy-run yozuvi asos qilib olindi. Ammo yuqorida nomlari aytilgan mamlakatlardan topilgan run yozuvlari turkiy yozuv, ya'ni urxun-yenisey yozuvi tizimidagi yozuv ekani to'g'risida bir qarorga kelish uchun hozir ishlar olib borilmoqda.

Turkiy-run yozuvlarini guruhlashda faqat hududiy chegaralashning o'zi kifoya qilmaydi. XX asr so'ngida olib borilgan paleografik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Yevroosiyo hududida mustaqil uch turdagi shartli ravishda runiy deb nomlanadigan alifbo mavjud bo'lgan edi. Bular quyidagilardir: 1. Tis (Nad-Sent-Miklosh) yozuvi alifbosi. 2. Yevroosiyo guruhi (Don, Kuban, Achchiqtosh, Isfara, Janubiy Yenisey) alifbosi. 3. Osiyo guruhi alifbosi (enisey, urxun, talas alifbosi).

Har bir guruhdagi turkiy-run yozuvining alifbosida keskin farqlar bor. Yevroosiyo va Tis yozuvi alifbolari aniqlangan va deshifrovka qilingan deb bo'lmaydi. Har ikki guruh yozuvi alifbosining shu paytgacha qilingan deshifrovkasiga oid urinishlar muvaffaqiyatsiz bo'lgan edi. Shu bois har ikki guruhdagi yozuv alifbosiga yangicha tamoyillar orqali yondashuv kerak bo'ladi. Bu tamoyillarni ishlab chiqish va turkiy-run yozuvlari ustida olib boriladigan tadqiqotlarga

tatbiq qilish uchun quyidagilarni bilish lozim:

Turkiy-run yozuvlari filologlarning ham, tarixchilarning ham o'rganish obyektidir. Bu yozuvlar *epigrafikada* — tarix va filologiya o'rtasidagi alohida yordamchi fan sohasida o'rganiladi. Filolog mutaxassislar tadqiqot obyekti uchun epigrafika mutaxassisining natijalarini oladi.

XX asrning oxirlarida *turkiy runologiya* degan alohida soha paydo bo'ldi. Turkiy runologiya — faqat filologiya degani emas, balki alohida fan sohasi bo'lib, ko'proq epigrafikaga, qisman arxeografiyaga aloqador.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, runiy epigrafika — yordamchi fan sohasidir, deb e'tirof etishga to'g'ri keladi. Faqat runiy epigrafika tilshunoslar tadqiqoti uchun mustahkam zamin yaratib beradi. Shuning uchun qadimgi turkiy-run yozma yodgorliklari bilan shug'ullanadigan turkologlar epigrafikadan yaxshi xabardor bo'lishi lozim. Epigrafika bilan shug'ullanuvchi mutaxassisda arxeologga xos malaka, filologik bilim asoslari bo'lishi lozim. Bularsiz matnni o'qib tushunish, mahalliy tarixga oid tasavvurlarni aniq va batafsil sharhlash mumkin emas.

Turkiy runologiya bilan shug'ullanuvchi filolog, yuqoridagilardan tashqari, yozma yodgorliklar alifbosining paleografik jihatdan farqlarini ham bilishlari lozim. Biz bu sohani shartli ravishda *runiy paleografiya* deb ataymiz.

Paleografiya zamonlar o'tishi bilan harfiy belgilarning o'zgarishini o'rganish bilan shug'ullanib qolmaydi, balki yozuvning kelib chiqishini, yozuv tarkibining o'zgarishlarini aniqlash, yozuvning zamon va makonda tarqalishi, yozuv materiali va qurollarini, yozuv maktablari, umuman yozuv madaniyatiga oid barcha detallarni tadqiq etish bilan ham shug'ullanadi.

Yuqoridagi uchta guruhga mansub mustaqil turkiy-run alifbo to'g'risida so'z yuritildi. Paleografik tadqiqotlar tufayli yozuvning uchta mustaqil turi aniqlandi. Ammo Farg'ona vodiysidan topilgan turkiy-run yozuvlarining bir qismi Yevroosiyo turkiy-run yozuvi guruhiga kiritilgan (jumladan, Isfara yozuvi), bir qismi Osiyo guruhi turkiy-run yozuviga mansub (Quva yozuvlari). Ba'zi yozuv belgilari (masalan, Pop yozuvi)da Isfara yozuvining paleografik xususiyatlari bor. Shuning uchun O'zbekistondan topilgan turkiy-run yozuvlari alohida — to'rtinchi alifbodagi turkiy-run yozuvlari sifatida qarashni talab etadi. Yana bir diqqatga sazovor tomoni shundaki, Yevroosiyo va Osiyo guruhiga mansub turkiy-run alifbosining ildizlari aynan O'rta Osiyo hududidan boshlanganini ko'rsatadi. Agar turkiy-run yozuvining paleografik xususiyatlari

e'tibor qaratsak, mazkur yozuvlarning qo'llanishida etnik jarayon asos bo'lgan ko'rinadi.

Runiy paleografiyaning o'rganish obyektlaridan yana biri yozuvning yo'nalishiga qat'iy rioya qilingani va yozma yodgorliklarda tamg'alarining qaysi o'rinda qo'llanganidir. Yenisey yozuv yodgorliklarida tamg'a — toshning quyisida, urxun yodgorliklarida — yuqorisida qo'yilgan. Yenisey yodgorliklarida qatorlar quyidan yuqoriga qarab yozilgan. Mana shu xususiyatlar Turk xoqonligida va undan keyingi qirg'iz (xakas) xoqonligida qoida tusini olgan. Yozma yodgorliklardagi mazkur qoidaga asoslanib, Osiyo va Yevropaning boshqa turkiy-run yozuvlarining qaysi hududda yaratilganini aniqlash mumkin. Shundan keyingina yozuvni deshifrovka qilishga kirishsa bo'ladi.

Ba'zi tamg'alar yozuvsiz, alohida ham qo'llangan. Masalan, Quvadan topilgan xumda tamg'aning o'zi bor, xolos¹.

Quyida har bir guruh yozuv alifbosini ko'rib chiqamiz. Turkiy-run yozuvlarining guruhlariga bo'linishi ular o'rtasida genetik aloqa yo'q degani emas. Turkiy-run yozuvi boshqa hududga ko'chib o'tgach, alifboda keskin o'zgarishlar paydo bo'lganini, bu o'zgarishlar ma'lum qavmlardagi madaniy sharoitlar hisobiga bo'lganini nazarda tutish kerak.

Tis (Nad-Sent-Miklosh) guruhi alifbosi

Tis degan nom Vengriyada yozuvlar topilgan joydagi daryoning nomidan olingan. 1799-yili Vengriyaning Torontal hududidagi Nad-Sent-Miklosh qishlog'idan 23 ta oltin xum topildi. Xumlarga yozuvlar bitilgan, naqshlar, ov sahnalari, afsonaviy hayvonlarning suratlari o'yilgan. Idishlardagi ba'zi yozuvlar timab bitilgan, ba'zilariga qattiq jism bilan o'yib bitilgan. Xumning naqshlaridan bu yozuvlarni ajratish qiyin. Oltin xumlardagi yozuvlarni Yozef Xaltel birin-ketin izchillikda tavsiflab bergan. Mazkur xazinani ko'p tadqiqotchilar Attila nomi bilan bog'laydilar. Xumga solingan chavandoz suratini ham Attila deb taxmin qiladilar.

Ayrim xumlarda yozuv yo'q, xumlarda tasvirlangan suratlar takrorlangan, xolos. Masalan, Yozef Xaltel birinchi raqamli deb belgilagan xumda yozuv bitilmagan. Qolganlarida yozuv bor. Nad-Sent-Miklosh yozuvining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, yozuvdagi belgilar boshqa guruhdagi yozuvlarda ham bor. Quyida beshinchi xumdagi

¹ N. Rahmonov, B. Matboboev. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. — Toshkent, "Fan", 2006, 23-bet.

1-rasm. Nad-Sent-Mikloshdan
topilgan xum.

yozuvga murojaat etaylik. Yozuv urxun
yozuvlari singari an'anaviy tarzda
o'ngdan chapga qarab o'qiladi.
Mazkur yozuvning o'qilishi
quyidagicha:

(A)g(i)n(i)nç (ā)s (i)l(i)gā —
Hadya es(daligi) hukmdorga.

O'ng tomondan birinchi so'zdagi
birinchi belgilar Don yozuvida
uchraydi. Nad-Sent-Miklosh oltin
xumlarining ba'zilariga yunoncha
yozuv bitilgan.

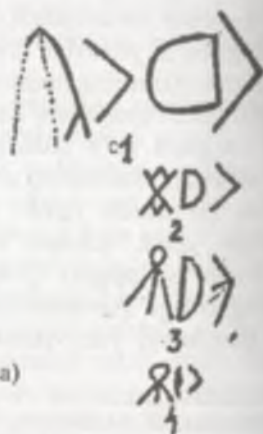
Yana shuni ta'kidlash kerakki,
garchi mazkur alifbo guruhi boshqa
guruhdagi alifbodan farqlansa-da, ular
o'rtasida ma'lum darajada qarindoshlik
bor. Nad-Sent-Miklosh xazinasiga
bitilgan turkiy-run yozuvi belgilari
shundan dalolat beradi. Quyidagi
suratda Nad-Sent-Miklosh va

Shimoliy Kavkaz yozuvlaridagi umumiy alifbo aks etgan.

Mazkur yozuv yodgorliklari VII–VIII asrlarga mansub. Nad-Sent-
Miklosh yozuvini ba'zi turkologlar
“bajnoq yozuvi” deb ham
ataydilar. Nad-Sent-Miklosh
yozuvlaridagi ba'zi alifbo
belgilarini boshqa guruhdagi yozuv
alifbosi bilan qiyoslanib o'rganish
zarur.

Yevroosiyo guruhi alifbosi

Bu guruhga, birinchi navbatda,
Don va Kuban alifbosi va bu
alifboda bitilgan turkiy-run yozuvi
yodgorliklari kiradi. Don va Kuban
yozuvlari urxun-yenisey yozuvidagi
38 alifbo bilan qiyoslanganda,
ularda ba'zi farqlar kuzatiladi. Ayni

[illegible]

d)

	D	K	Y	A	I		D	K	Y	A	I
30	X	X	X	X	X	30			☉	☉	
31	Y		44	44	44	31			☿	☿	
32			333	3	33	32			YY		
33			44	44	44	33			^		
34			99	99	9	34			^^		^
35			N	N	N	35			H		
36			↑	↑	↓	36			??		
37			FF	F	FF	37			??		
38			N	N	N	38			??		
39			Y	Y	Y	39			??		
40			??	??		40			??		
41			B	B	Y	41			4		
42						42					
43						43					
44						44					
45						45					
46						46					

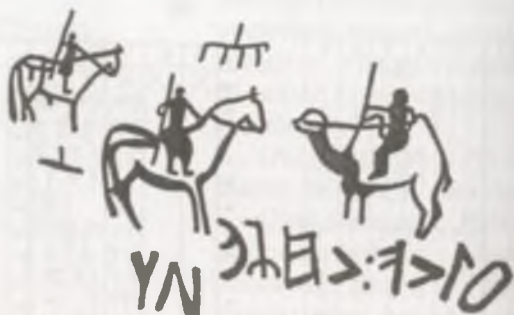
2-rasm. Yevroosiyo guruhi alifbosining qiyosiy jadvali: don, kuban, yenisey, urxun, talas yozuvlari alifbosi (a, b, d).

paytda Don va Kuban yozuvlari ham solishtirilganda, bir-biridan farqli, mustaqil yozuv ekani ma'lum bo'ladi. Don va Kuban yozuvlarining paleografik xususiyatlari shuni ko'rsatadiki, ular VIII–IX asrlarga mansubdir. Bulardan tashqari, Janubiy Yevropa hududidagi Sarvash va Murfat degan joylardan topilgan yozuvlar ham shu guruhga kiradi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki (2-rasm), Don va Kuban yozuvlari bilan Urxun-Yenisey va Talas yozuvlari o'rtasida katta farqlar ko'zga tashlanadi. Shubhasiz, bu yozuvlar o'rtasida tarixiy-madaniy munosabatlar bo'lgan.

Yevroosiyo guruhiga kiruvchi turkiy-run yozuvlari orasida Achchiqtosh va Isfara yozuvlari ham alohida o'rin tutadi. Shuningdek, Qizilqumdagi To'zbuloq degan joydan topilgan yozuv ham alohida belgilari borligi bilan turkologlarning diqqatini jalb qilgan (3-rasm). Achchiqtosh yozuvini I. Kizlasov IX-X asrda yaratilgan, deb aytadi va ba'zi belgilarning yenisey yozuvlariga qarindoshligi bor, ya'ni manbai birdir, deydi. Ammo To'zbuloq yozuvining yaratilgan davri ham, o'qilishi ham hozirgacha noma'lum. Isfara yozuvining taqdiri (4,5-rasmlar) ham To'zbuloq yozuviniki singari noma'lumligicha qolmoqda.

XX asrning 80–90-yillarida Quva, Andijondan topilgan turkiy run yozuvlari turkologlar uchun yangi manbalar sifatida xizmat qiladi. Bu yozuvlarning o'ziga xos xususiyatlari Osiyo va Yevropaning boshqa

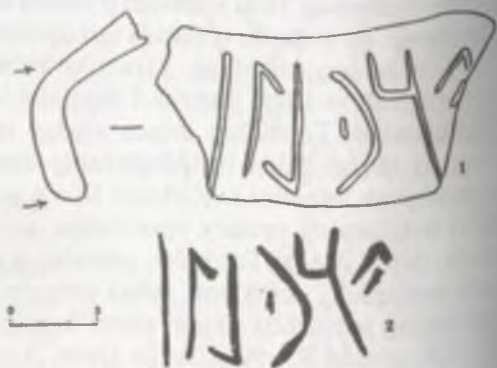

3-rasm. To'zbuloq yozuvi

hududlaridagi yozuvlardan, ayniqsa, Isfara yozuvlaridan, ayrim jihatlar bilan farq qiladi. Shu bois O'zbekiston hududidan topilgan turkiy-run yozuvlari alohida guruh sifatida qaralishi lozim.

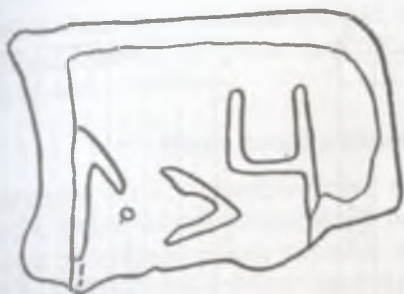
Mazkur yozuvlarning taqdiri noma'lumligiga sabab, bir tomondan, yozuvdagi ayrim belgilarning an'anaviy urxun-yenisey yozuvidagi belgilar orasida uchramasligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, noqardosh etnik guruhlarining, xususan, eroniyzabon aholining bu hududlarda yashagani sabab qilib ko'rsatiladi. Achchiqtosh va Isfara yozuvlari tarqalgan hududlardagi turkiy tilli aholi, shubhasiz, eroniyzabon aholi bilan birga yonma-yon istiqomat qilgan edi. Ilk o'rta asrlardagi janubi-sharqiy Yevropa va O'rta Osiyoda kuzatilgan lisoniy muhit janubiy Sibir alifbosi tarqalgan hududda kuzatilmaydi¹.

Albatta, turkiy muhitda eroniyzabon aholining istiqomat qilgani to'g'risidagi qarashlar ilgaridan bor. Ammo

4-rasm. Isfara yozuvi.

¹ И. Л. Кизласов. Рунические письменности Евразийских степей. — М.: 1994, 175-бет.

1.4

5-rasm. Isfara yozuvi

Achchiqtosh va Isfara yozuvlariga eroniy yozuvning ta'sir etgani to'g'risida shubha bildirish unchalik o'rinli emas. Bu yozuv namunalaridagi ayrim belgilarning paydo bo'lish sabablarini turkiy qavmlarning etnomadaniy muhitidan, jumladan, turkiy tamg'alardan qidirish maqsadga muvofiqdir. Ammo eroniy tildagi, jumladan, Turfondan topilgan ayrim o'rta asr

fors tilidagi matnlar urxun yozuvida ham bitilgan. Gap bu o'rinda matn to'g'risida ketmoqda. Turkiy-run alifbosiga boshqa tilli xalqning alifbosi ta'siri uzoq jarayon mahsulidir. Shuning uchun turkiy-run alifbosidagi noan'anaviy belgilarni mahalliy madaniyatdan izlash to'g'ri bo'ladi. Buning ustiga, turkiy-run yozuvi ham, boshqa xalqlarning qadimiy yozuvlari kabi, davlatning asosiy belgilaridan biri, mamlakat hududidagi turli etnik guruhlarini birlashtiruvchi omillardan biri bo'lgan edi. Tarixiy ma'lumotlar Achchiqtosh va Isfara yozuvlari topilgan hududlarda bir necha turkiy davlatlar hukmronlik qilganidan dalolat beradi. Yevroosiyo guruhi alifbosi aynan turkiy tildagi yozma nutqning ifodasi uchun ishlatilgan ma'lum. Turkiy til ham ilk o'rta asrlarda Don va Kuban havzasidagi, Sirdaryoning yuqori va quyi oqimida istiqomat qilgan xalqlarni, Talas

a)

	Yevroosiyo					Osiyo	
	D	K	Y	A	I	Y	O'
1	1	2	3	4	5	6	7
2	8	9	10	11	12	13	14
3	15	16	17	18	19	20	21
4	22	23	24	25	26	27	28
5	29	30	31	32	33	34	35
6	36	37	38	39	40	41	42
7	43	44	45	46	47	48	49
8	50	51	52	53	54	55	56
9	57	58	59	60	61	62	63
10	64	65	66	67	68	69	70
11	71	72	73	74	75	76	77
12	78	79	80	81	82	83	84
13	85	86	87	88	89	90	91
14	92	93	94	95	96	97	98
15	99	100	101	102	103	104	105
16	106	107	108	109	110	111	112
17	113	114	115	116	117	118	119
18	120	121	122	123	124	125	126
19	127	128	129	130	131	132	133
20	134	135	136	137	138	139	140
21	141	142	143	144	145	146	147
22	148	149	150	151	152	153	154
23	155	156	157	158	159	160	161
24	162	163	164	165	166	167	168
25	169	170	171	172	173	174	175
26	176	177	178	179	180	181	182
27	183	184	185	186	187	188	189
28	190	191	192	193	194	195	196
29	197	198	199	200	201	202	203
30	204	205	206	207	208	209	210
31	211	212	213	214	215	216	217
32	218	219	220	221	222	223	224
33	225	226	227	228	229	230	231
34	232	233	234	235	236	237	238
35	239	240	241	242	243	244	245
36	246	247	248	249	250	251	252
37	253	254	255	256	257	258	259
38	260	261	262	263	264	265	266
39	267	268	269	270	271	272	273
40	274	275	276	277	278	279	280
41	281	282	283	284	285	286	287
42	288	289	290	291	292	293	294
43	295	296	297	298	299	300	301
44	302	303	304	305	306	307	308
45	309	310	311	312	313	314	315
46	316	317	318	319	320	321	322
47	323	324	325	326	327	328	329
48	330	331	332	333	334	335	336
49	337	338	339	340	341	342	343
50	344	345	346	347	348	349	350
51	351	352	353	354	355	356	357
52	358	359	360	361	362	363	364
53	365	366	367	368	369	370	371
54	372	373	374	375	376	377	378
55	379	380	381	382	383	384	385
56	386	387	388	389	390	391	392
57	393	394	395	396	397	398	399
58	400	401	402	403	404	405	406
59	407	408	409	410	411	412	413
60	414	415	416	417	418	419	420
61	421	422	423	424	425	426	427
62	428	429	430	431	432	433	434
63	435	436	437	438	439	440	441
64	442	443	444	445	446	447	448
65	449	450	451	452	453	454	455
66	456	457	458	459	460	461	462
67	463	464	465	466	467	468	469
68	470	471	472	473	474	475	476
69	477	478	479	480	481	482	483
70	484	485	486	487	488	489	490
71	491	492	493	494	495	496	497
72	498	499	500	501	502	503	504
73	505	506	507	508	509	510	511
74	512	513	514	515	516	517	518
75	519	520	521	522	523	524	525
76	526	527	528	529	530	531	532
77	533	534	535	536	537	538	539
78	540	541	542	543	544	545	546
79	547	548	549	550	551	552	553
80	554	555	556	557	558	559	560
81	561	562	563	564	565	566	567
82	568	569	570	571	572	573	574
83	575	576	577	578	579	580	581
84	582	583	584	585	586	587	588
85	589	590	591	592	593	594	595
86	596	597	598	599	600	601	602
87	603	604	605	606	607	608	609
88	610	611	612	613	614	615	616
89	617	618	619	620	621	622	623
90	624	625	626	627	628	629	630
91	631	632	633	634	635	636	637
92	638	639	640	641	642	643	644
93	645	646	647	648	649	650	651
94	652	653	654	655	656	657	658
95	659	660	661	662	663	664	665
96	666	667	668	669	670	671	672
97	673	674	675	676	677	678	679
98	680	681	682	683	684	685	686
99	687	688	689	690	691	692	693
100	694	695	696	697	698	699	700

6-rasm. Yevroosiyo va Osiyo guruhi alifbosining qiyosiy jadvali: don, kuban, janubiy yenisey, achchiqtosh, isfara, yenisey, urxun, talas yozuvlari alifbosi

b)

No	Yamaseño					Osage		
	D	K	Y	A	I	Y	O	T
20	W		Y					
21	W		Y					
22	W		Y					
23	W		Y					
24	W		Y					
25	W		Y					
26	W		Y					
27	W		Y					
28	W		Y					
29	W		Y					
30	W		Y					
31	W		Y					
32	W		Y					
33	W		Y					
34	W		Y					
35	W		Y					
36	W		Y					
37	W		Y					
38	W		Y					
39	W		Y					
40	W		Y					
41	W		Y					
42	W		Y					
43	W		Y					
44	W		Y					
45	W		Y					
46	W		Y					
47	W		Y					
48	W		Y					
49	W		Y					
50	W		Y					
51	W		Y					
52	W		Y					
53	W		Y					
54	W		Y					
55	W		Y					
56	W		Y					
57	W		Y					
58	W		Y					
59	W		Y					
60	W		Y					
61	W		Y					
62	W		Y					
63	W		Y					
64	W		Y					
65	W		Y					
66	W		Y					
67	W		Y					
68	W		Y					
69	W		Y					
70	W		Y					
71	W		Y					
72	W		Y					
73	W		Y					
74	W		Y					
75	W		Y					
76	W		Y					
77	W		Y					
78	W		Y					
79	W		Y					
80	W		Y					
81	W		Y					
82	W		Y					
83	W		Y					
84	W		Y					
85	W		Y					
86	W		Y					
87	W		Y					

d)

[illegible]

e)

	Yevmashiya					Ozga		
	D	K	V	A	I	V	O	T
50						↓ ↓	↓	↓
59						H H	H	H H
60						↑ ↑	↑	↑ ↑
64						Y	Y	Y
68						o o	o	
69						B	B	
70						y	y	
71						⊙	⊙	
72						3	3	
73						YY	Y	Y
74						Λ Λ	Λ	Λ
75							δ δ	
76							H	
77							Y Y	
78							λ λ	
79							Δ	
80								Y
81								K
82								α

(umuman, hozirgi Qirg'iziston hududidagi) vodiysidagi aholini Yenisey daryosining yuqori va quyi oqimidagi aholini birlashtirgani aniqlashtirildi. Bundan ma'lum bo'ladiki, alifbo bilan tovush o'rtasida fonetik moslik bo'lgan va alifbodagi har bir belgi turkiy nutqni ifodalash uchun xizmat qilgan.

Umuman, Yevroosiyo va Janubiy Sibir o'lkalaridan topilgan yozuvlarni o'zaro qiyoslash shuni ko'rsatadiki, ular o'rtasida yaqinlik bor. Bu yaqinlik turli hududdagi turkiy qavmlar yashagan o'lkalarda tilning umumiyligi va turkiy nutqning yozuvdagi ifodasi bilan belgilanadi. O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistondan topilgan yozuvlar alifbosi bilan boshqa hududlardagi

yozuvlar alifbosi o'rtasida o'xshashlik mavjud. Masalan, Sharqiy Yevropa yozuvlari alifbosi bilan O'rta Osiyo va Sibir alifbolari solishtirilganda, 41 alifbodan 31 tasi umumiydir.

Osiyo guruhi alifbosi

1895-yili akademik V.V. Radlov Osiyo run yozuvi yodgorliklarini tadqiq etganda, Osiyo yozuvi yodgorliklari ikki alifboda — yenisey va urxun alifbosida yaratilgan, degan xulosaga keldi. V. Tomsonning bu boradagi fikri V. Radlovniki bilan hamohang ekanini avval ko'rib o'tganmiz. XX asrning 30-yillarida esa S. Y. Malov uchinchi yozuvni — Talas yozuvini qo'shdi. Bu yozuv guruhlarini ajratishga sabab — bir yozuvdagi ba'zi harflarning ikkinchisida takrorlanmasligidir. Masalan, Talas yozuvidagi *K* ni ifodalovchi belgi, yenisey yozuvidagi *Ā* ni ifodalovchi belgi faqat shu yozuvlarning o'ziga tegishlidir.

Osiyo guruhiga kiruvchi urxun-yenisey yozuvi, asosan, VIII asrning birinchi yarmi — IX asrning boshlariga oid matnlardan iborat. Ayniqsa, uyg'ur xoqonligi davrida yenisey yozuvlari faol qo'llana boshladi. Uyg'urlar dastlab urxun yoki yenisey yozuvidan foydalanmaganlar, balki ularning "turk yozuvi" nomi bilan yuritilgan yozuvlari bor edi. Bu haqda Mahmud Koshg'ariy aytib o'tgan. Qirg'izlar (xakaslar) uyg'ur xoqonligi davrida yenisey yozuvidan foydalanganlari to'g'risida "Tan shu" (VIII asr) nomli Xitoy yilnomasida shunday ma'lumot bor: "ularning (ya'ni qirg'izlarning — N. R.) yozuvi va tili xoyxularniki (ya'ni uyg'urlarniki — N. R.) bilan o'xshash"¹. Chamasi, uyg'urlar Tuvada o'z hukmronligini o'rnatganlaridan keyin — VIII asrning ikkinchi yarmida yenisey yozuvlari bilan tanishganlar va uyg'ur xoqonligida bu yozuvning tarqalishi uchun ta'sir ko'rsatganlar. Shuning uchun ham Sharqiy Turkistondan topilgan turkiy-run yozuvlari asosan, VIII asrning ikkinchi yarmiga oiddir.

Yenisey yozuvidagi ba'zi harflarning paleografik belgilari (jumladan, an'anaviy *Ā* tovushini ifodalovchi harf o'rniida *E* tovushini ifodalovchi belgilarning qo'llangani) shuni ko'rsatadiki, an'anaviy belgilardan boshqa belgilar IX–XII asrlarda qo'llangan. Qadimgi qirg'iz (xakas) davlati qulagandan keyin yenisey yozuvlari barham topgan. Hozirgi paytda mo'g'ullar hukmronligi davriga — XIII asrning oxiri — XV asrning

¹ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л.: 1950, 353-бет.

boshlariga oid yenisey yozuvida bitilgan yodgorliklar borligi ham aniqlangan.

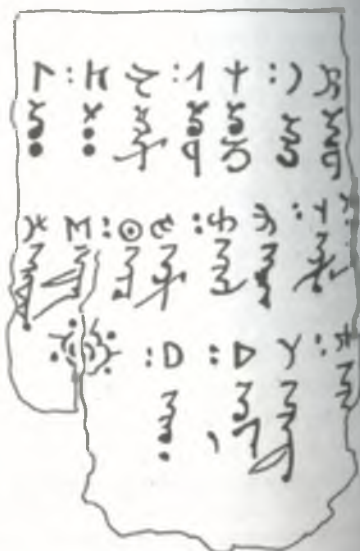
Talas yozuvi

Yenisey yozuvi Talas yozuviga kuchli ta'sir etgani ma'lum. Shu bilan birga, Yettisuv yozuvi yodgorliklarida maxsus (.....) belgilarning qo'llangani Talas alifbosining alohidaligini ko'rsatadi. Ayritomdan topilgan yozuv yodgorligi Yettisuv yodgorliklarini yana bir bor tasdiqlaydi. Yenisey yozuvlari bilan Talas yozuvlarini qiyosiy-tipologik o'rganish natijasida Talas yozuvining sanasini aniqlash mumkin. Janubiy Sibir yozuvida ham Talas yozuvidagi harflar uchraydi. Bu harflar VIII asming ikkinchi yarmi — X asrga oiddir.

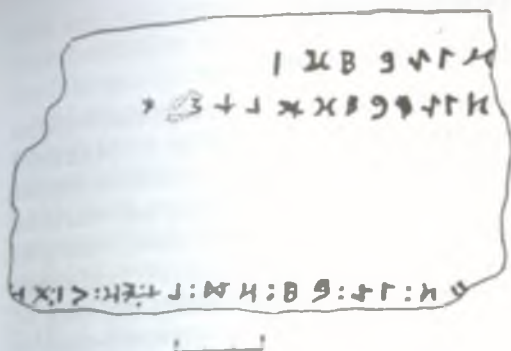
Runiy alifbo xususiyatlari

Har qanday yozuvning turg'un shakllari bo'ladi. Ana shu turg'unlik tufayli dastlabki harf asosida yozuv belgilarining umumiy nomi kelib chiqadi. Yunon yozuvidan paydo bo'lgan yozuv turlari — *alfavit*, arab yozuvi orqali *alifbo*, kirill yozuvi ta'siri bilan *azbuka*, german-run yozuvlari ta'siri orqali *futark* terminlari qo'llanadigan bo'ldi. Bu nomlarni yana davom ettirish mumkin. Bu nomlardan ko'rinadiki, alifbo azaldan ma'lum tizim va tartibga ega bo'lganini ko'rsatadi. Qadimgi turkiy-run yozuvi qanday atalgan, degan savol tug'ilishi tabiiy.

1905-yili nemis olimi A. fon Lekok Turfon havzasidan turkiy-run alifbosi jadvalini topdi va 1909-yili nashr qildirdi. Bu yodgorlik Tuyuq I deb nomlanadi. Shunga o'xshash alifbo jadvali 1908-yili yapon olimi Otani Syosin tomonidan ham topilgan. Bu jadval hozirda Kioto shahridagi Ryukok universitetida saqlanadi. Turk olimi Usmon Sartqoya har ikkalasini qiyoslab, turkiy-run alifbosi tartibini ishlab

7-rasm. Tuyuq yodgorligi

8-rasm. Otani Syosin
jadvali

chiqdi. Tuyuq I jadvalidan ko'rinishicha, jadvalda urxun alifbosini moniy jamoasi a'zolariga o'rgatish nazarda tutilgan (7-rasm). Urxun alifbosi bilan parallel ravishda moniy yozuvi alifbosining berilgani fikrimizni tasdiqlaydi. Jadvaldan ma'lum bo'ladiki, XIII asrning ikkinchi yarmidan so'ng urxun alifbosida 42 belgi bo'lgan ekan. Avval aytganimizday, turkiy-run alifbosi ma'lum hududning etnomadaniyati hisobiga to'ldirilgan. Yuqoridagi alifbo tartibiga ko'ra, urxun alifbosining tovush tartibi quyidagicha bo'lgan:

№	T	P ₁	P ₂	P ₃	№	T	P ₁	P ₂	P ₃	№	T	P ₁	P ₂	P ₃	№	T	P ₁	P ₂	P ₃
1	𐰽				9	𐰽	𐰽	𐰽		17	𐰽				25	𐰽			
2	𐰾				10	𐰾	𐰾	𐰾		18	𐰾				26	𐰾			
3	𐰿				11	𐰿	𐰿	𐰿		19	𐰿	𐰿	𐰿		27	𐰿	𐰿	𐰿	
4	𐱀				12	𐱀	𐱀	𐱀		20	𐱀	𐱀	𐱀		28	𐱀	𐱀	𐱀	
5	𐱁				13	𐱁	𐱁	𐱁		21	𐱁	𐱁	𐱁		29	𐱁	𐱁	𐱁	
6	𐱂				14	𐱂	𐱂	𐱂		22	𐱂	𐱂	𐱂		30	𐱂	𐱂	𐱂	
7	𐱃				15	𐱃	𐱃	𐱃		23	𐱃	𐱃	𐱃		31	𐱃	𐱃	𐱃	
8	𐱄				16	𐱄	𐱄	𐱄		24	𐱄	𐱄	𐱄		32	𐱄	𐱄	𐱄	

Yana bir statistik ma'lumot: ayrim harflar VIII asrgacha iste'moldan chiqib ketganini e'tiborga olsak, jami 48 alifbo bor edi.

UYG'UR YOZUVI

Yozuvning atalish tarixi

Hozir «uyg'ur yozuvi» nomi bilan atalayotgan qadimgi turkiy alifbo yozma manbalarda bir qancha nom bilan yuritilgan. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'atit-turk» asarida uni «turkcha yozuv» deb tilga oladi. Alisher Navoiy o'z maktublarining birida uni «turkcha xat» deb atagan. Manbalarda mazkur yozuv «uyg'ur xati», «mo'g'ul xati» deb ham yuritilgan. Chunonchi, XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan biri Puri Bahoi Jomiy o'z she'rlaridan birida uni «uyg'ur xati» (xatt-i uyg'uri:), mashhur tarixchi Ibn Arabshoh «Ajoibu-l-maqdur fi-navoibi Taymur» otli asarida «uyg'ur xati», «Fokihatu-l-xulafo» asarida esa «mo'g'ul xati» degan. Ushbu yozuv «Hibatu-l-haqoyiq»ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan qo'lyozmasida «mo'g'ul xati» atalgan.

Hozirgacha yetib kelgan uyg'ur yozuvli yodgorliklarning eng eskilari islom davridan ancha burun yaratilgan. Ushbu obidalar o'sha davr turklari ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayotining barcha sohalarini qamraydi. Ular adabiy, diniy-falsafiy, tarixiy, ilmiy asarlar, huquqiy, rasmiy-diplomatik bitiglar (yorliq, tilxat, guvohnoma va b.), xo'jalik ishlariga oid matnlar, qabrtoshlar, tashrifnoma va boshqa turdagi matnlardir. Mavjud yodgorliklar ichida, ayniqsa, moniylik, buddaviylik, nasroniylik muhitida yaratilgan diniy-falsafiy asarlar salmoqli o'ringa ega. Ularning ko'pi anatkak (sanskrit), to'xri (tohar), sug'd, tavg'ach (xitoy) tillaridan qadimgi turkiyga o'girilgan bo'lib, o'sha davr turk adabiyotida tarjimachilik yuqori bosqichga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Uyg'ur xatining joriy davri uzoq yuzyilliklarni qamraydi. Ayniqsa, uning turkiy xalqlar arab yozuvini qo'llay boshlaganlaridan keyin ham o'z mavqeini yo'qotmagani e'tiborga sazovor. Ma'lumki, X asrda qoraxoniylar davlatida islom rasman qabul qilindi. Ammo qo'shni idiqut davlati buddaviylikni yoqlab, sharqiy turklar orasida islomning yoyiluviga yo'l bermadi. Sharqiy turklar shu kezdan ikki dunyoga — «musulmonlar» va «musulmon bo'lmaganlar»ga bo'linib qoldi. Musulmon turklar ko'p o'tmay arab alifbosi asosida yangi yozuv yaratdilar. Natijada ular ikki — qadimdan davom etib kelayotgan turkiy-uyg'ur va islom ta'sirida qabul qilingan arab xatidan foydalana boshladilar. Uyg'ur yozuvi O'rta Osiyoda XV asrning oxirlariga qadar

arab xati bilan yonma-yon qo'llanildi. Biroq, islom ta'siridan yiroqdagi turk-buddistlar yozuv an'anasini uzmay, XVIII asrda ham undan foydalanganlari ma'lum.

Muhimi shundaki, uyg'ur xati o'z tarixi davomida, hatto arab alifbosi bilan yonma-yon qo'llangan chog'larda ham, turk davlat va saltanatlarining asosiy rasmiy yozuvi bo'lib keldi. Mahmud Koshg'ariy turklarning yozuvi haqida ma'lumot berar ekan, arab xatini emas, uyg'ur xatini keltiradi. U yozadi: «Barcha xoqonlar va sultonlarning kitoblari, yozuvlari qadimgi zamonlardan shu kungacha Qashqardan Chingacha — hamma turk shaharlarida shu yozuv bilan yuritilgan» (MK, I, 50). Temuriylar zamonida yashab o'tgan tarixchi Ibn Arabshoh ham ushbu yozuvning «chig'atoyliklar»da shuhrat topganligini ta'kidlab, yozadi: «Ular («chig'atoyliklar») o'zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she'r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar. Bu yozuvni yaxshi bilgan ularning orasida xor bo'lmaydi. Chunki bu ularda rizq ochqichidir».

Alifbo tizimi va imlo prinsiplari

Uyg'ur alifbosida harflar o'n sakkizta. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'atit-turk» asarida uyg'ur alifbosini keltiradi va har bir shakl ostida arab harflari bilan ularning ma'nosini ham beradi (MK, I, 47). Buni transkripsiyada ko'rsatadigan bo'lsak, o'n sakkiz harfli mazkur alifbo tubandagi ko'rinishga ega bo'ladi: a w x v z q y k δ m n s b ċ r š t l.

Alifboda harflar soni oz bo'lishiga qaramay, uyg'ur yozuvining imlo prinsiplari puxta ishlangan edi. Qator harflarga bir emas, bir qancha tovushni ifodalash vazifasi yuklatilgan. Ayniqsa, yozuvning keyingi bosqichida (XI—XV asrlarning yodgorliklarida) ba'zi tovushlarni farqlash maqsadida qo'shimcha nuqta va ishoratlardan unumli foydalanilgan. Matnlarning imlo prinsiplari, ularda qo'llanilgan qo'shimcha ishoratlar yozuvning imkoniyatlari keng bo'lganligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham uyg'ur xati uzoq yuzyilliklar mobaynida turkiy tilning fonetik-orfoepik talablarini bemalol qondirib keldi.

Alifbo tarkibidagi harflarning ko'pvazifalilik xususiyati haqida Mahmud Koshg'ariy alohida to'xtalgan edi. Uning ta'kidlashicha,

turkiy tildagi yetti tovush uyg'ur yozuvida maxsus belgisiga ega emas. Bular: p, ž (sirg'aluvchi), ğ, g, ŋ hamda arabcha j, f lardir. Ushbu tovushlar yuqorida ko'rsatilgan harflar bilan ifoda etilgan yoki ular singari ifodalanib, qo'shimcha belgilar bilan farqlangan (MK, I, 48). Bundan yozuvda quyidagi tovushlar bir xil harflar orqali ifoda etilganligi ayon bo'ladi: k-g, x-ğ, č-j-ž, w-f. Sonor ŋ esa yozuvda ikki harf (n+k) bilan berilgan.

Uyg'ur alifbosi tugal bir tizimga ega. Alifbodagi harflarning o'z oti ham bor. Ularning oti harf anglatgan tovushga «fatxa» qo'shib hosil qilingan: a, wa, xa, va, za, qa, ya, kā, ḍa, ma, na, sa, ba, ča, ra, ša, ta, la. Yodlashni qulaylashtirish maqsadida alifbo harflarini tartib bilan uchta-uchtadan birlashtirilib, awaxa, vazaqa, yakāḍa, manasa, bačara, šatala tarzida o'qilgan.

Uyg'ur alifbosidagi harflardan uchta, o'rni bilan, unilarni ifodalashga xizmat qilgan: <a> harfi [a]-[ä~e] unilarini, [y] undoshini ifodalovchi <ya> harfi [ɪ]-[i~e] ni, <va> harfi esa [u]-[ü]-[o]-[ö] unilarini anglatadi.

Yozuvda hatto old va orqa qator unilar ham farqlangan. Yozuvning bu xususiyati sug'd xatini turkchallashtirish jarayonida vujudga kelgan edi. Chunonchi, sug'dcha yozuvda cho'ziq [a:] tovushi qisqa [a] dan qo'shaloq alif orqali yozilishi bilan farqlangan. Turkklar sug'd xatini o'zlashtirish chog'ida uning ba'zi prinsiplarini o'z tillariga moslashtirib olganlar. Sug'd xatida cho'ziqlikni anglatuvchi grafik belgilar uyg'ur yozuvida cho'ziq-qisqalikni emas, turkiy til uchun muhimroq bo'lgan old va orqa qator unilarini farqlashga xizmat qila boshladi. Turfondan topilgan qadimgi budda, moniy matnlarida so'z boshida qo'shaloq <aa-> harfi orqa qator [a] ni, oddiy <a-> esa old qator [ä(~e)] unisini ifodalagan. Keyinchalik orqa qator [a] tovushi uchun ham oddiy <a-> harfidan foydalaniladigan bo'ldi. So'z boshi va birinchi bo'g'ida old qator ingichka [ö]-[ü] unilarini ifodalash uchun ham qo'shaloq belgidan foydalanilgan: «va» harfidan so'ng «ya» ulangan. Old qator lablangan unilar yozuvda shu usul bilan orqa qator [o]-[u] unilaridan farq qiladi.

Matnlarda cho'ziqlikni ifodalash uchun ba'zan harflarni qo'shaloq yozish hollari kuzatiladi. Masalan: oot — o't, olov, ööč — o'ch, qasos, uul — asos, yool — yo'l, tüüş — tush.

Muhim xususiyatlardan yana biri shuki, uyg'ur xatida unilar muntazam yoziladi. Mahmud Koshg'ariy yozuvning bu xususiyatiga

to'xtalib, talaffuzda o'rni yo'qligiga qaramay (bunda qisqa unlilar nazarda tutilmoqda — Q. S.) fatxa o'mida «alif», zamma o'mida «vav», kasma o'mida «ya» yozish qoida ekanligini ta'kidlagan edi (MK, I, 49). U misol tariqasida ayrim so'zlarning uyg'ur va arab yozuvlarida yozilish tartibini ham bergan. Arab xatida — KeLiN, uyg'ur xatida — KELIN; arab xatida — TaPaN, uyg'ur xatida — TAPAN (tuya tovon) (MK, I, 384).

Qadimgi turkiy tilning uyg'ur yozuvidagi yodgorliklari

Uyg'ur xatida yetib kelgan yozma merosning katta bir bo'lagini adabiy, diniy-falsafiy asarlar tashkil qiladi. Ularni yaratilgan davri, mazmuniga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Tangrichilik (ko'k tangri) diniy e'tiqodi davrida yaratilgan asarlar. Bunga uyg'ur yozuvida bitilgan "O'g'uzxoqon" dostonini misol keltirish mumkin. Asar qo'lyozmasi XIII–XIV asrlarda ko'chirilgan bo'lishiga qaramay, dostonning ildizlari turklarda tangrichilik diniy e'tiqodi amal qilgan davrlarga borib tutashadi.

2. Moniychilik davrida yaratilgan asarlar. Moniychilik davridan "Xuastuanift" tavbanomasi, she'riy asarlar va turli matnlarning parchalari saqlangan.

3. Buddaviylikka oid asarlar. Buddaviylik davridan nihoyatda ko'p asarlar qolgan. Ular diniy-falsafiy mazmundagi she'riy hamda nasriy yo'l bilan yozilgan yirik-yirik asarlardir.

4. Nasroniy mazmunli asarlar. Qadimgi turk muhitida nasroniylikning keng yoyilib ketmaganidan bo'lsa kerak, turkiy tildagi nasroniy mazmunli asarlar oz qolgan.

5. Islom davrida yaratilgan asarlar. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarlari, shuningdek, ta'lim-tarbiya, bilimning qadr-u qimmatini haqidagi she'riy parchalar islom davriga oid ilk yodgorliklardir.

Endi uyg'ur yozuvida bitilgan yodgorliklarning muhimlari xususida so'z yuritamiz.

"O'g'uzxoqon" dostoni. O'g'uzxoqon haqidagi rivoyatlar turkiy badiiy adabiyotning eng eski, shuning bilan birga, keng tarqalgan namunalaridandir. Rivoyatlarning eng eskisi uyg'ur xatida bitilgan bo'lib, turkshunoslikda "O'g'uzxoqon" dostoni yoki "O'g'uznoma" deb ataladi.

Ushbu dostonning ildizi miloddan burungi chog'larga tutashadi. Dostonda turkiy xalqlarning qadimgi inonch-qarashlari, turkiy qavmlarning kelib chiqish tarixi aks etgan. "O'g'uzxoqon" uzoq asrlar davomida sayqal topib, takomillashib kelgan xalq dostonidir.

"O'g'uzxoqon" dostonining qo'lyozmasi hozir Parijdagi Milliy kutubxonada (Suppl. turk, 1001) saqlanmoqda. Qo'lyozmada dostonning boshlanishi ham, yakuni ham yo'q. Matnning jami 42 sahifa (21 varaq). Har sahifada uyg'ur yozuvli matn 9 qatordan bitilgan bo'lib, jami 376 satrdir. Qo'lyozmaning bitilgan sanasi ma'lum emas. Xat uslubiga qaraganda, chamasi, XIII–XIV asrlarda ko'chirilgan ko'rinadi.

"Xuastuanift"ning qadimgi turkiy versiyasi. "Xuastuanift" moniylikning falsafiy-ta'limiy asaridir. Ilk o'rta asrlarda asarning o'rtanacha eroniy, sug'dcha, turkiy, xitoycha versiyalari keng tarqalgan edi. Tavbanomaning turkiy versiyasi turk moniy falsafasining, shuning bilan birga, qadimgi turkiy til va moniylik davri turk adabiyotining qimmatli obidasidir.

Asarning to'liq oti — N(i)go'saklarntij suy'in yazuqin okungu Huastuan(i)ft. Ushbu jumladagi n(i)go'sak — sug'dchadan o'zlashgan bo'lib, "tinglovchi" ma'nosini anglatadi, u moniy diniy jamoasida nisbatan quyi darajani bildirgan; suy yazuq — juft so'z, "gunohlar, yozuqlar" degan ma'noni bildiradi; okungu esa hozirgi "o'kinuv, tavba qiluv" so'ziga teng. Shulardan kelib chiqib, asarning to'liq otidan "nig'o'shaklarning yozuqlarini o'kinuvchi "Xuastuanift" degan ma'no kelib chiqadi.

"Xuastuanift"ning turkiy tarjimalari uyg'ur va moniy yozuvlarida bitilgan. Qo'lyozmalari hozir Sankt-Peterburg, London va Berlin fondlarida saqlanmoqda.

1. "Xuastuanift"ning Sankt-Peterburgda saqlanayotgan nusxasi. Ushbu qo'lyozma Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida saqlanmoqda. Asar uyg'ur xati bilan o'ram qog'ozga bitilgan. Matnning bosh qismi chirib, titilib ketgan. Saqlanib qolgani 160 satrdan iborat. Yozuv shakli, xat uslubiga ko'ra mazkur matnni uyg'ur yozuvli yodgorliklarning eng eskisi deyish mumkin.

2. Asarning Britaniya Muzeyida saqlanayotgan nusxasi. Ushbu qo'lyozma moniy xatida bo'lib, boshlanishi yo'q. Saqlangani 336 qatordan iborat.

3. Berlinda saqlanayotgan nusxalar. Mazkur nusxalar asardan qolgan uzindilar bo'lib, moniy hamda uyg'ur yozuvlarida. Chunonchi, Berlin

fondida saqlanayotgan TIIY60; TM343 raqamli uzindilar uyg'ur yozuvidadir.

"Xuastuanift"ning moniy xatidagina emas, uyg'ur xatida ham bitilganligi o'z davrida asarga e'tibor katta bo'lganidan, uning turk moniy jamoalarida keng yoyilganidan dalolat beradi.

Olimlarning fikricha, "Xuastuanift" boshlab qadimgi eroniy tillarning binda yaratilgan. Keyinchalik, moniy ta'limotini kengroq yoyish maqsadida, boshqa tillarga ham o'girilgan. Uning turkiy versiyasi, taxminan, VIII asrda yaratilgan. Asar tilining ko'k turk yodgorliklari tiliga juda yaqinligi, uyg'ur yozuvli nusxaning xat uslubi, shuningdek, asarning moniy yozuvida ham tarqalganligi ana shundan guvohlik bermoqda.

"Xuastuanift" o'n besh bo'limdan iborat. Bo'limlari bōlūg deyilgan. Har qaysi bo'lim o'zining tartib ko'rsatkichi bilan boshlanadi: ikinti, ōcūnē, tōrtūnē, bišinē, altīnē va b. Bo'limlar: T(ā)ḡrim amtī yazuqda bošunu ōtūnūr-biz (Tangrim, endi gunohdan xalos etgin deya o'tinurmiz) yoki T(ā)ḡrim amtī ōkūnūr-biz, yazuqda bošunu ōtūnūr-biz (Tangrim, endi o'kinurmiz, gunohdan xalos etgin deya o'tinurmiz) jumalari bilan yakunlanadi. Shundan so'ng m(a)nastar hirza ~m(a)nastar qirza [moniy yozuvli nusxalarda: m(a)nastar hirza ~m(a)nastar hirz] duosi keladi. Ushbu duo formulasi o'rtancha eroniy tillardan o'zlashgan bo'lib, tangridan "Gunohimizni kechir!" [mna:sta:r hi:rz-a] deya qilingan iltijoni anglatadi. Ushbu duoni tarjima qilmay, o'ziday qo'llash moniychi turklarda rusum bo'lgan.

«Maytri simit no'm bitig». Bizgacha yetib kelgan turk budda diniy-falsafiy yodgorliklaridan biri «Maytri simit no'm bitig» ("Maytri bilan uchrashuv kitobi") asaridir.

Asar asli sanskrit tilida yaratilgan. Buddha ta'limotining yirik bilimdonlaridan biri Aryachantri uni sanskritcha nusxadan tohar tiliga o'giran. Toharcha nusxadan esa Partanarakshit Karnavajiki qadimgi turkiyga tarjima qilgan.

Hozirgi vaqtda "Maytri simit no'm bitig"ning toharcha va qadimgi turkiy tildagi versiyalari ma'lum. Tohar tilidagi ikki qo'lyozmasi Qorashahardan topilgan. Turkiy versiyalari esa uyg'ur xatida bo'lib, Turfondan topilgan. Ushbu yodgorliklar hozir Berlin va Urumchi qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda.

"Maytri simit no'm bitig"ning Qumul yaqinidan topilgan qo'lyozmasi mavjud nusxalar orasida alohida o'rin tutadi. Uyg'ur yozuvli ushbu qo'lyozma hozir Urumchidagi tarix muzeyida

saqlanmoqda. Qo'lyozma ancha uringan, ayniqsa, so'nggi varaqalari titilib ketgan, parokanda. Shunga qaramay, qo'lyozmaning ahamiyati katta. Xati nafis, e'tibor bilan bitilgan kitob. Aftidan, katta bir amaldor buyurtmasiga ko'ra tayyorlangan ko'rinadi.

Asarning turkiy tilga tarjima qilingan vaqti noma'lum. Asarning til xususiyatlari, mavjud nusxalarning xat uslubiga ko'ra u taxminan VIII asrda turkiyga o'girilgan deyish mumkin.

"Oltun yorug'". Turk-budda adabiyoti va falsafasining qimmatli asarlaridan yana biri "Oltun yorug'" sutrasidir.

"Oltun yorug'" buddizmning mahayana mazhabiga oid asar bo'lib, ilk o'rta asrlarda sanskrit, xitoy va qadimgi turkiy versiyalarda tarqalgan edi. Asarning sanskritcha oti "Suvarnaprabhasa", turkiy versiyasining to'liq oti "Altun o'ngluc yaruq yaltrıqlıg qopta kotrulmis nom iligi" ("Oltin tusli tovlanuvchi hammadan ustun no'm tojdori") dir. Matnda asar nom bitig, nom erdini, chin erdini, sutur, nom iligi sutur, sutur nom deb qayd etiladi. Bu atamalardan: nom bitig — "no'm kitob", nom erdini — "no'm javohir", chin erdini — "chin javohir", sutur — "sutra" degan ma'noni anglatadi.

Asar boshda anatkak (sanskrit) tilidan tabg'ach (xitoy) tiliga tarjima qilingan. So'ngra beshbaliqlik Shingqu Sheli tudung uni tabg'achchadan qadimgi turkiy til(turk uyg'ur tili)ga tarjima qilgan. Bu xususda oltinchi bo'lim to'rtinchi tegzinch yakunida: Bodisatv Gitsu Samtso atlig acari anatkak tilintin tawgaç tilinca ewrilmis ... bisbaliqlig Singqu Seli tudung tawgaç tilintin turk uygur tilinca ikilayü ewirmis (budisatva Gitsu Samtso' ismli ustoz anatkak tilidan tavg'ach tiliga o'girgan ... beshbaliqlik Singqu Seli tudung tavg'ach tilidan turk uyg'ur tiliga o'girgan) jumlasini o'qiyviz.

Sakiz ulug' orunlartaqi çaytilarnıñ ogdisi deb nomlangan bo'lim yakunida shunday qayd etiladi: Sakiz ulug' orunlartaqi çaytilarnıñ ogdisin men Amogashiri acari anatkak tilintin turk uygur tilinca tangri burxan togmis ud yilin tortunc ay tort yigirmika agdarip oz iligin qoduru tegintim (Sakkiz qutlug' manzildagi ibodatxonalarining madhiyasini men Amogashiri ustoz anatkak tilidan turk uyg'ur tiliga tangri burxon (ya'ni Budda) tug'ilgan sigir yilining to'rtinchi oy o'n to'rtinchi kunida o'girib o'z qo'lim bilan tamomlab tugattim). Ushbu qayddan anglashiladiki, mazkur bo'limni Amogashiri degan kishi anatkak tilidan turk uyg'ur tiliga tarjima qilgan va uning tarjima varianti asar tarkibiga kiritilgan.

Asarning boshqalariga qaraganda to'liq qo'lyozmasini S. Y. Malov 1910-yili Sharqiy Turkistonga uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiya chog'ida Gansu o'lkasidan topgan (mazkur qo'lyozma fanda vingshigu nusxasi deb yuritilmoqda). Keyinchalik bu yurtidan asarning boshqa uzindilari ham topildi.

Vingshigu nusxasi hozir Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida saqlanmoqda. Qo'lyozma 1687-yili Dunxuanda ko'chirilgan.

"Oltun yorug'" o'n ikki bo'lim(bölug)dan tuzilgan. Qism(tegzinč)lar boshida ularning sarlavhasi va tartib ko'rsatkichi qayd etiladi.

Qo'lyozma qadimgi hind potxi kitob usulida.

"Syuan-szan kechmishi". Budda asarlaridan yana biri "Syuan-szan kechmishi" deb ataladi.

"Syuan-szan kechmishi"ning xitoycha va qadimgi turkiy versiyalari ma'lum. Turkiy versiyasi bundan ming yil muqaddam Quchu uyg'ur davlatida xitoy tilidan "Tsi-in-chun no'm bitig" nomi bilan tarjima qilingan. Asarning bittagina qo'lyozmasi qolgan, u uyg'ur xatidadir. Qo'lyozma hozir bo'laklarga bo'lingan holda Parij, Pekin, Sankt-Peterburgda saqlanmoqda. Aftidan, qo'lyozma kitob avval bir yerdan topilgan, keyinchalik har xil yo'llar bilan turli fondlarga borib tushgan.

"Syuan-szan kechmishi" tan sulolasi davrida o'tgan no'mchi sayyoh Syuan-szanning Budda yashagan o'lkalarga muqaddas safari xususidagi memuar bo'lib, o'zida o'nlab afsona va rivoyatlarni, budda falsafasi, qadimgi Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmushiga, ular yashagan mamlakatlar geografiyasi, tarixiga oid ma'lumotlarni jamlagan. Asarning ikkala versiyasi ilk o'rta asrlarda budda olamida keng tarqalgan edi.

O'z zamonasining mashhur buddashunosi, no'mchi achari (ulug' ustoz) nomini olgan Syuan-szan (turkiy matnda Xuinso) budda yo'riqlari, qonun-qoidalari bitilgan no'm bitiglarni olib kelish istagida g'arbga — buddizm yurti Hindistonga safar qilgan sayyohlardan edi. U o'n yetti yil davomida (629-645-yillar) bir yuz yigirmadan ortiq mamlakat va o'lkalarda bo'ldi. Budda tug'ilgan tuproqqa borib, u yerdan olti yuz no'm bitig keltirdi. So'ngra tevaragiga budda sutra va shastarlarining bilimdonlarini yig'ib, asarlarni anatkak tilidan tavg'achchaga tarjima qildilar.

Syuan-szan budda no'mlarining mag'zini tushunish va ularni sharhlashda zamon olimlaridan o'zib ketgan edi. Shuning uchun budda

ta'limotining bilimdoni, ulug' ustoz — samtso' achari otini olgan. U qutlug' safari chog'ida ko'rgan-kechirganlarini hikoya qiluvchi "G'arb mamlakatlari xotiraları" ("Kirügi ellär ödigi") otli asar yozgan. Keyinchalik uning shogirdi Xuey-li (turkiy matnda Xuilip) ana shu esdaliklar asosida "Syuan-szan kechmishi" asarini yozdi. Biroq Xuey-li bu asarni tugata olmadi. Uning o'limidan keyin ushbu asarni Syuan-szanning boshqa bir shogirdi Yan-szun (matnda Xinsug) yozib tugatdi. Asarni X asrda yashab o'tgan olim va tarjimon beshbaliqlik Shingqu Sheli tutung qadimgi turkiy tilga o'g'irgan.

Matnda asarning to'liq oti "Bodisatv tayto Samtso açarınñ yongın uqıtmaq atlıg Tsi-in-çün tigmä kävi nom bitig" deb yozilgan. Bu yerda kävi — "epik" degan ma'noni anglatadi. Shunda u "Tan sulolasi davrida o'tgan bo'disatv Samtso' achari (ya'ni Syuan-szan)ning hayoti haqidagi Tsi-in-chun otli epik no'm bitig" degan tushunchani beradi. Yana asar nom bitig deb qayd etilgan. Nom so'zi, odatda, qonun kitoblarini bildirgan. Bundan anglashiladiki, ushbu asar ham buddiylilikning qonun kitoblaridan edi.

Qo'lyozma potxi kitob shaklida. U butunicha saqlanmagan. Varaqlarining ko'pi yo'qolgan, ayrimlari titilib, bo'laklarigina qolgan. Qo'lyozma ko'p varaqlanganidanmi, girdi uringan, ba'zi satrlarining yozuvini ham ilg'ab bo'lmaydi. Kitob to'liq bo'lmasa-da, saqlanib qolgan bo'laklari asosida asarning tuzilishi, mazmunini tiklashning bir qadar imkoni bor.

Qadimgi turk she'rlari. Eng eski turkiy yozma yodgorliklar orasida qadimgi turk-moniy hamda budda muhitida yaratilgan she'rlar muhim o'rin tutadi.

Moniylik davri turk adabiyotida başk, küg, taqşut, küg taqşut kabi she'r turlari amal qilgan, budda adabiyotida esa qadimgi küg~kög, taqşut~tağşut, qoşuq~qoşuğ, yır~ır bilan bir qatorda şlok (<skr. śloka), padak (<skr. padaka), kārānt (<skr. grantha) singari yangi turlar yuzaga keldi. Moniy she'riyatida Tong tangriga atalgan alqovlar, Moniyga bag'ishlovlar, o'lim va jahannamni tavsif etuvchi, hatto muhabbat mavzuidagi she'rlar bor. Turk-budda adabiyotida Budda, Maytri, bo'disatvlarga madhiyalar, hikmatlar bitilgan, ezgulik, to'g'rilikning fazilati, xotima duolari she'rga solingan. She'rlarning ko'pi turk ijodkorlari tomonidan yaratilgan, ayrimlari boshqa tillardan qadimgi turkiy tilga tarjima qilingan.

Turk-moniy muhitida yashab ijod etganlardan Aprincho'r tigin.

budda adabiy muhitida ijod etgan shoirlardan Singqu Seli (˘Shingqu Sheli) tudung. Ki-Ki, Piratya Shiri, Asig˘ tutung, Chisuya tutung, Qalim Keyshi kabilarning oti ma˘lum.

Qadimgi turk-moniy hamda budda adabiy muhitida yaratilgan she˘riy asarlar hozirgi kezda Berlin fondidagi Turfon xarobalaridan topib keltirilgan matnlar orasida saqlanmoqda. Mazkur she˘rlarni A. f. Lekok, V. Bang, R. R. Arat transkripsiyasi, tarjimasi va izohlari bilan nashr ettirganlar.

Yusuf Xos Hojibning **“Qutadg˘u bilig”** dostoni. Balasag˘unlik Yusuf Xos Hojib o˘zining **“Qutadg˘u bilig”** dostonini 1069-1070-yillar Koshg˘arda yozib tugallagan.

Eski turkiy tilda qut — **“qut, baxt”**, -ad — **fe˘l yasovchi**, -g˘u — **sifatdosh qo˘shimchasi**, qutadg˘u — **“qutlantiruvchi, qut beruvchi”** degan mazmunda. Bilig — **“bilim”** degani, biroq muallif uni **“kitob, bilimlar kitobi”** ma˘nosida qo˘llagan. Qutadg˘u bilig — **“Qut beruvchi bilim; qut beruvchi bilimlar kitobi”** degan ma˘noni anglatadi.

Asar 13 ming misradan ziyodroq bo˘lib, masnaviyda bitilgan. **“Qutadg˘u bilig”**ning uch yirik qo˘lyozmasi ma˘lum. Ularning biri uyg˘ur, ikkisi arab yozuvida. Uyg˘ur yozuvlisi fanda hirot (yoki vena) nusxasi, arab yozuvli qo˘lyozmalardan biri namangan (yoki farg˘ona), ikkinchisi qohira nusxasi deb yuritiladi.

Asarning uyg˘ur yozuvli qo˘lyozmasi hijriy 843, qo˘y yili, muharram oyining to˘rtinchi kuni (=1439-yilning 16 iyunida) Hirotida ko˘chirib tugallangan. Bu xususda kitobning oxirida shunday yozilgan: Tug˘andi Qutadg˘u (bilig) kitabi tarix sekiz qirq uc˘ yilda qoy yil muharram ayni˘g˘ to˘rti Haruda. Yoki boshqa bir yerda: Tarix sekiz yuz qirq uc˘ta qoy yil axiri muharram ayni˘g˘ to˘rt yangisi Haru shahrinda bitildi.

Ushbu qo˘lyozmani Hasan Qora Sayil Shams baxshi ko˘chirgan. Qo˘lyozma kitob hozir Vena Milliy kutubxonasida (A.F.13) saqlanmoqda.

Arab yozuvli qo˘lyozmalardan biri Namangandan topilgan. Hozir Toshkentda O˘zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda (1809 raqamli qo˘lyozma). **“Qutadg˘u bilig”**ning ushbu qo˘lyozmasi boshqa nusxalarga qaraganda to˘liq. Lekin asarning ayrim bo˘limlari yo˘q. Xususan, kitobning xotimasi tushib qolgan. Shuning uchun uning ko˘chirilgan davri va kotibi ma˘lum emas. Lekin xat uslubiga qarab, qo˘lyozma, taxminan, XIII asrda ko˘chirilgan deyish mumkin.

Arab yozuvli boshqa bir qo˘lyozmasi Qohiradan topilgan. Hozir ham o˘sha yerda saqlanmoqda. Qo˘lyozma 392 betdan iborat bo˘lib,

ora-chora uning varaqlari, hatto ayrim boblari ham tushib qolgan. Buning ham oxiri yo'q. Xat turidan, chamasi, XIV asrda ko'chirilgan ko'rinadi.

Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" dostoni. Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" dostoni o'tmishda uch xil atalgan. Asarning kunimizga qadar yetib kelgan A nusxasida uning oti «Atabatu-l-haqayiq» ("Haqiqatlar eshigi, ostonasi"), B va C nusxalarida "Hibatu-l-haqayiq" ("Haqiqatlar tortig'i"), D nusxasida esa "Gayibatu-l-haqayiq" ("Yashirin, g'oyibiy haqiqatlar") deb atalgan.

Dostonning uchta yirik qo'lyozmasi ma'lum (A, B, C nusxalar).

Asarning A nusxasini 1444-yili Samarqandda Zaynul Obidin baxshi ko'chirgan. Asar uyg'ur yozuvida bo'lib, oradagi arabcha oyat, hadis, bayt va sarlavhalar arab xatida. Qo'lyozma hozir Istanbuldagi Ayosofiya kutubxonasida (4012 raqami ostida) saqlanmoqda.

«Hibatu-l-haqoyiq»ning B nusxasi Istanbuldagi Ayosofiya kutubxonasida saqlanayotgan 4757 raqamli majmua tarkibidadir. Ushbu majmuani 1480-yili Istanbulda Shayxzoda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan. Bu haqda qo'lyozmaning 159-sahifasidagi ta'rixda shunday qayd etiladi: Tarix sekiz yuz saksan dordda to'nguz yil' zulqada aytm' on yetisida shamba kuni tamam boldi. Qutlug' bolsun, davlat kelsun, mehnat ketsun tep Shayxzada Abdulrazzoq baxshi Qustantaniyada bitidi.

Ushbu qo'lyozmada matn uyg'ur xatida yozilib, qatorma-qator arab yozuvi bilan izohlab chiqilgan.

Asarning C nusxasi Istanbul To'pqopi saroy kutubxonasida saqlanayotgan bir majmua tarkibidadir. Majmuaning kotibi va ko'chirilgan sanasi ma'lum emas. "Hibatu-l-haqoyiq"ning ushbu nusxasi arab xatida bitilgan.

Ayrim asarlar orasida "Hibatu-l-haqoyiq"dan olingan uzindilar ham yetib kelgan (D, E, F, G nusxalar).

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Turkiy-run yozuvi ilk bor topilgan paytda bu yozuvni turli tomondan o'rganishga hissa qo'shgan olimlarning xizmatlarini ayting.
2. Turkiy-run alifbosining paydo bo'lishi to'g'risida qisqacha so'zlab bering.
3. Uyg'ur yozuvining nomlanishi tarixini qisqacha aytib bering.
4. Uyg'ur yozuvining imlo printsiplarini aytib bering.
5. Uyg'ur yozuvidagi yodgorliklarga qisqacha tavsif bering.

UCHINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TILNING FONETIK XUSUSIYATLARI

Tayanch tushunchalar: fonema; unli tovushlar, orqa qator unlilari, old qator unlilari, lablanmagan va lablangan unlilar, turkiy singarmonizm; undosh tovushlar, tovush o'zgarishlari.

Unlilar tizimi

Qadimgi turkiy til tovush qurilishining muhim belgilaridan biri unda unlilar hosil bo'lish o'rniga ko'ra old va orqa qator unlilariga bo'linadi. Old qator unlilari "ingichka", orqa qator unlilari esa "yo'g'on" talaffuz qilinadi. Masalan, asig, adag, bar-, qağan, yarliqa-, qara- so'zlaridagi [a] unlisi orqa qator, "yo'g'on" tovush sifatida talaffuz etiladi; adgü, täñri, birlä, bilgä so'zlaridagi [ä] fonemasi esa old qator, "ingichka" tovush sifatida talaffuz qilinadi. Buni boshqa unlilar talaffuzida ham yaqqol kuzatish mumkin. Tovushlarning hosil bo'lish jarayonidagi ayni hodisa fonologik xarakterga, ya'ni ma'no farqlash xususiyatiga ega: at (ot, hayvon) — ät (et, go'sht); tıl (til, nutq) — til (nutq a'zosi); ot (olov) — öt (o't qopchasi), bol— (bo'lmoq) — böl— (bo'lmak), tor (tuzoq) — tör (to'r, yuqori o'rin); uç— (uchmoq, o'lmoq) — üc (3, son). 4

Muhimi, so'zning fonetik-fonologik tabiati ana shu unlilarga moslashadi. So'zning birinchi bo'g'inida old qator unlilar kelsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unlilar qatnashadi. Yoki, teskarisi, birinchi bo'g'inda orqa qator unlisi qatnashsa, keyingi bo'g'inlar unlisi ham orqa qator unlilari bo'ladi. Shundan kelib chiqib, so'zlar "yog'on" yoki "ingichka" talaffuz etiluvchilarga bo'linadi.

Yodgorliklarning yozuv va fonetik xususiyatlari qadimgi turkiy tilda sakkizta unli fonema amal qilganidan dalolat beradi. Bular: [a], [ä], [i], [ii], [o], [ö], [u], [ü]. Bulardan:

- [a] — orqa qator, "yog'on", keng, lablanmagan unli;
- [ä] — old qator, "ingichka", keng, lablanmagan unli;
- [i] — orqa qator, "yog'on", tor, lablanmagan unli;
- [ii] — old qator, "ingichka", tor, lablanmagan unli;
- [o] — orqa qator, "yog'on", keng, lablangan unli;
- [ö] — old qator, "ingichka", keng, lablangan unli;
- [u] — orqa qator, "yog'on", tor, lablangan unli;
- [ü] — old qator, "ingichka", tor, lablangan unli.

Qadimgi turkiy tilning unlilar tizimi tovushlar qatori, tor-kengligi, lablanish-lablanmasligiga ko'ra o'zaro qarama-qarshi juftliklarni yuzaga keltirgan: orqa qator "yog'on" [a], [ɪ], [o], [u] unlilari old qator "ingichka" [ä], [i], [ö], [ü] unlilariga; keng [a], [ä], [o], [ö] unlilari tor [ɪ], [i], [u], [ü] unlilariga; lablanmagan [a], [ä], [ɪ], [i] unlilari lablangan [o], [ö], [u], [ü] unlilariga qarama-qarshi turadi.

[a] unlisi [ä] unlisiga qarama-qarshi turadi. [a] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: at — ot, aq — oq-, aš — osh, ovqat, azuq — oziq, adaq — oyoq, adğır — ayg'ir, qatun — xotun, malika, sarıg — sariq, yay — yoz, sayu — sari, qara — qora, ara — ora.

[ä] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: tilä-tila-, emgāk — zahmat, ertäki — burungi, eski.

[ɪ] unlisi [i] unlisiga qarama-qarshi turadi. [ɪ] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: ıt — it, ıgāč — daraxt, bič — kes-, bich-, yış — o'rmonli tog', yılqı — yilqi, siğta — yig'la-, qışla — qishla-, qızıl — qizil.

[i] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: iç — ich-, ilgärü — oldinga, bil — bil, tik — tik-, kir — kir-, tirig — tirik.

[o] unlisi [ö] unlisiga qarama-qarshi turadi. [o] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: ot — o't, olov, ton — kiyim, qoñ — qo'y, yol — yo'l, bodun — xalq.

[ö] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: öz — o'z (olmosh), ög — ona, kök — osmon, törü — siyosat, bök — to'ymoq, köl — ko'l, böri — bo'ri.

[u] unlisi [ü] unlisiga qarama-qarshi turadi. [u] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: uç — uchmoq, o'lmoq, uçuz — arzon, qarzsiz, uya — in, uya; avlod, ulug — ulug', buluj — tomon, qul — qul.

[ü] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: küñ — joriya, tükäti — tugal, küč — kuch, küz — kuz, yüz — yuz, tüş — inmak, kü — ovoza, dovrug'.

Qadimgi turkiy bitiglar tilida so'zning boshi yoki birinchi bo'g'inida kelgan [ä] hozirgi o'zbek tilida yopiq [e] ga aylanadi. Masalan: ä|>el>, käl>kel, yär>yer kabi. Lekin [e] tovushining qachondan paydo bo'lganligi xususida tugal bir xulosani aytish mushkul. Gap shundaki, eng eski davrlarga oid ko'k turk, uyg'ur yozuvidagi bitiglarning imlo xususiyatlari bu tovushning o'sha kezlardayoq shakllanganidan dalolat berib turadi. Qadimgi turkiy tilda yopiq [e] unlisi mustaqil fonema emas, balki [ä] ning fonetik varianti sifatida amal qilgan: [ä]~[e].

Hozirgi o'zbek tilidagi keng [ö] tovushining o'rnida qadimgi turkiy tilda orqa qator, "yog'on" [a] talaffuz qilingan: ağırq, bala, bar, tağ kabi.

Muhimi, qadimgi turkiy imlodagi ana shu unlilar tizimini matnda berish prinsiplari puxta ishlab chiqilgan edi. Bu borada ko'k turk, uyg'ur yozuvlarining ancha qulayligi bor. Turklar qadimgi yozuvlarni qo'llash jarayonida katta tajriba oltirgan edilar. Imlo an'analari keyinchalik ham davom etdi.

Arab alifbosi asosidagi turkiy yozuvda unlilarni ifodalash uchun alifbodagi uchta harf — «alif», «vav», «ya» hamda harakatlar, turli ishoratlardan foydalanilgan.

Turkiy tildagi unlilar imlosi xususida «Attuhfatu-z-zakiyatu fillug'atit turkiyya» asarining muallifi shunday yozadi: «Bilgilki, turk tilida shakl yo'q. Shakl yo'qligi uchun bir qancha aniqsizlik va xatolar paydo bo'lar edi. Shuning uchun ana shu aniqsizlikdan qutilish uchun ot, fe'l va hurufni yozishda maxsus shakl qo'llash usulini qabul qildilar. Ya'ni «fatha» o'mida «alif», «kasra» o'mida «ya», «zamma» o'mida «vav» qo'llay boshladilar» (Attuhfa, 10). «Turk tilida shakl yo'q» deyilganda turkiy imlodagi unlilarni ifodalashga xizmat qiladigan harakatlar yo'qligi nazarda tutilmoqda. Ayni yo'l bilan imlodagi unlilarni to'liq ifodalash usuli joriy etilgan.

Unlilar cho'ziqligi

Turkiy tillarda unlilar cho'ziqligi ikki xil ko'rinishda amal qiladi: «birlamchi» hamda «ikkilamchi» cho'ziqlik. «Ikkilamchi» cho'ziqlik keyingi hodisa bo'lib, tovush o'zgarishi, ko'proq, so'zdagi undoshning tushishi natijasida yuzaga keladi. Masalan: bigiz>biiz, shahar>shaar, o'g'ul>uul singari. «Ikkilamchi» cho'ziqlik shevalarda, og'zaki nutqda tez-tez kuzatiladi.

«Birlamchi» cho'ziqlik tovush o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan emas, turkiy tillarda azaldan bor.

Turkshunoslikda ayrim turkiy tillarda amal qilayotgan «birlamchi» cho'ziq unlilar masalasi tugal yechimini topganicha yo'q. Muhimi shundaki, hozirgi turkman adabiy tilida, shuningdek, o'zbek xorazm shevalarining o'g'uz guruhlarida «birlamchi» etimologik cho'ziq unlilar hozir ham amal qilmoqda. Biroq, mazkur unlilarning yuzaga kelish tarixi, yozma yodgorliklar tilida tutgan o'mi xususida aniq-taniq xulosaga kelish mushkul.

Yozma yodgorliklar tilida «birlamchi» cho'ziqlik ora-chora uchrab turadi. Buni matnlarda cho'ziq unlilarning maxsus ifoda etilganligida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, uyg'ur xatida cho'ziqlikni ifodalash uchun ba'zan harflarni qo'shaloq yozish hollari kuzatiladi. Masalan:

Bu tovush quyidagi soʻzlarda keladi: Toʻnuq, aʼnig, qon, cʼgan. Koʻk turk bitiglarida [n] bilan kelgan soʻzlar uygʻur yozuvli qadimgi turfon matnlarida yoki arab yozuvli yodgorliklarda [y] bilan keladi: ayr̄g — yovuz, tuban, bemaʼni, qoy, cʼgay — “qashshoq, yoʻqsil”.

Qadimgi [n] ni Mahmud Koshgʻariy arab xatida <n> harfi bilan keltirgan. Uning yozishiga qaraganda, [y] li soʻzlarni [n] ga aylantirish dialektal xususiyatdir. Soʻz oʻrtasi va oxirida kelgan [y] ni argʻular [n] ga almashtirganlar: qoy — qon «qoʻy», cʼgay — cʼgan «kambagʻal», qayu — qanu «qaysi» (MK, I, 67). Bu misollarning bari koʻk turk bitiglaridagi [n] sonor [n] ga variant sifatida ([n~n]) qoʻllanganidan dalolat beradi.

[n] // [y] mosligi hozirgi oʻzbek tilida ham uchrab turadi: qanda~qayda. Yoki qadimgi [n] hozir qoʻllaydigan qanʼi, qanʼa kabi soʻzlarimizda ham saqlanib qolgan.

Uygʻur yozuvli qadimgi turfon bitiglarida oʻzlashgan soʻzlarda sirgʻaluvchi [z] tovushi qoʻllanilgan: aʼzun.

Sirgʻaluvchi [z] tovushi arab yozuvli turkiy matnlarda <z> harfining ustiga uch nuqta qoʻyib ifoda etilgan: aʼzun — dunyo.

Eski turkiy til davridan boshlab arab, fors tilidan oʻzlashgan soʻzlarda [f], [h] fonemalari ham qoʻllana boshladi.

Arab alifbosida bitilgan turkiy matnlarda arab va fors tillaridan oʻzlashgan soʻzlarga nisbatan yozuv prinsipi amal qilgan. Bunday soʻzlar arabcha matnlarda qanday yozilsa, turkiy matnlarda ham oʻshanday yozilavergan. Lekin ulardagi arab tiligagina xos boʻlgan va arab tilidan oʻzlashgan soʻzlarda qoʻllanilgan sa:, ha:, da:t, za:, ʼayn, ha tovushlari turkiy til talablariga boʻysungan holda talaffuz etilgan. Masalan: ʼadl — adl, ʼAli — Ali, sana: — sano, hamd, masal — maqol.

Qadimgi turk davriga oid budda, moniy matnlarida sanskrit, sugʻd va boshqa qadimgi eroniy, tabgʻach (xitoy) tillaridan oʻzlashgan soʻzlar ham qoʻllanilgan. Muhimi shundaki, ushbu oʻzlashmalar turkiy tilning fonetik-fonologik qoidalariga, talaffuz oʻlchamlariga boʻysundirilgan. Masalan, moniychilar tavbanomasi “Xuastuanift”da asarning har qaysi boʻlimi m(a)nastar xirza ~ m(a)nastar qirza degan jumla bilan yakunlanadi. U “Yozugʻimizni kechirgaysan!” degan maʼnoni beradi. Bu diniy formula oʻrtancha eroniy tillarida «mnastar hirz-a» shaklida boʻlgan. Oʻzlashmalarning turkiy tilga mos holda qoʻllanilganligini boshqa shuning singari misollarda ham kuzatishimiz mumkin. Yana “Xuastuanift”dan misollar keltiramiz: p(a)duaxtag (<sugʻd. pδwʼxtg) tangrining oti, Paduaxtag, vusanti (<sugʻd. βwsʼnty) roʻza, moniylikning

farzlaridan biri, xormuzta (<sug'd. xwrmzt') — Xo'rmuzta tangri, xuastuan(i)vt (<sug'd. xw'stw'nft) — asarning nomi, barišti (<sug'd. Bryšty) — farishta, burxan (<tavg'. fo, bvyr "budda") — burxon; tangrining elchisi, yalavoch, bušr (<tavg'. buši, po-ši) hayr, sadaqa, ehson, čaydan (<er. jādū-dāna) — ibodatxona, č(a)xsap(a)t (anat. čiksapada) — din ko'rsatmalari; aqoid, dintar (<sug'd. d̥ynδ'r)-moniviyalar rohibi.

Tovush o'zgarishlari

So'z ichida unlilarning tushishi. So'zning qo'shimcha olishi natijasida oradagi unli tushirilishi mumkin: o'g'lan — o'g'illar <o'g'ul so'zidan; s'g'ta-yig'la— <s'g'it — yig'i; tegrā — tegra, atrof < tegir — o'g'irmoq; ilt~elt — olib bor— <ilit~elit-.

[b] // [m] hodisasi. Hozirgi o'zbek tilida [m] bilan keladigan so'zlar urxun bitiglarida [b] bilan kelgan. [b] bilan barobar, qadimgi turkiy tilning boshqa bir shevalarida [m] lashish ham amal qilgan. Ko'k turk bitiglaridagi [b] uyg'ur yozuvli budda, moniy yodgorliklarida [m] ga o'zgaradi: bānū // māngū — mangu; buŋ // muŋ — mung; biŋ~biŋ // miŋ — ming; bān // mān — men; bin- // min- min-.

[d~ā] > [y] // [g] hodisasi. Qadimgi turkiy tilga [d] lashish xos; [y] yoki [g] lashish nisbatan oz uchraydi. Hozirgi o'zbek tilida [y] yoki [g] bilan keladigan so'zlar qadimgi yodgorliklarda [d] bilan aytilgan. XI–XII asrlarda [d] bilan yonma-yon uning [δ] varianti ham qo'llanilgan. Qadimgi [d] li so'zlar "chig'atoy turkiysi" davridan boshlab [y] yoki [g] ga o'zgara boshladi: qadimgi turk.: qadīn~qadīn — hozirgi o'zb.: qayin; qadimgi turk.: kedi~kešim — hozirgi o'zb.: kiyim; qadimgi turk.: qodī~qodī — hozirgi o'zb.: quyī; qadimgi turk.: adīg~adīg — hozirgi o'zb.: ayiq; qadimgi turk.: bedūg~beđūg — hozirgi o'zb.: b'uy'uk; qadimgi turk.: bod~bođ — hozirgi o'zb.: boy; qadimgi turk.: ud~uđ — hozirgi qirg'.: uy (sigir). Qiyoslang, eski o'zb.: uy yfī — sigir yili.

Hozirgi o'zbek tili [y] lashgan til sanaladi, shunga qaramay, qadimgi [d] li shakli ham saqlanib qolgan. Masalan, MK da: quduđ~quđuğ — hozirgi turk.: quyu, o'zb.: quduq (lekin quđī emas, quyī). Yana qiyoslang, hozirgi o'zb.: idiš yoki idiš-ayaq.

[ŋ] > [y] hodisasi. Ushbu hodisaga ko'ra qadimgi turkiy yodgorliklarni ikki guruhga ajratish mumkin: ko'k turk yozuvidagi urxun bitiglarini [ŋ] lashish hodisasi amal qilgan. Urxun bitiglaridagi [ŋ] li so'zlar uyg'ur yozuvidagi moniy, budda matnlarida [y] ga o'zgaradi.

aniḡ~anyig~anig > ayig — yovuz; čiḡaṅ > čiḡay — qashshoq; qanı
> qayu — qaysi; qıtaṅ > qıtay — xitoy; qon~qoy~qon > qoy — qo'y.

So'z boshidagi [0] // [y] hodisasi.

iḡla- // yḡla- yig'la-; ir // yir — yir, qo'shiq; ig // yig — kasallik;
ineḡa // yineḡa — ingichka; irig // yirig — yiring; ir // yir — shimol
(qutb).

So'z boshida unlidan oldin [h] yoki [x] ning orttirilishi. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, so'z boshida unlidan oldin [h] tovushi orttirib so'zlash xo'tanlilar va kanjaklar tiliga xos edi: ular ana ni hana, ata ni hata deganlar (MK, I, 68). Bu hodisa hozirgi o'zbek tilida ham uchraydi: "ingichka" talaffuzli so'zlarda [h], "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda esa [x] tovushi orttiriladi: qadimgi turk.: öküz — hozirgi o'zb.: höküz; qadimgi turk.: öl — hozirgi o'zb.: höl; qadimgi turk.: ürk — hozirgi o'zb.: hürk; qadimgi turk.: awuč — hozirgi o'zb.: xawuč.

Tovushlarning o'rin almashinuv (metateza) hodisasi. Qadimgi turk.: yağmur (yağ — "yog'moq" so'zidan) — eski o'zb.: yamğur — hozirgi o'zb.: yamg'ir. Yoki, qadimgi turk.: öğret (ög — "aql" so'zidan) — hozirgi turk.: öğret (talaffuzi: öyret) — o'zb.: örgät.

Hozirgi o'zbekchadagi quyidagi so'zlar ham tovushlarning o'rin almashinuv hodisasi tufayli hosil bo'lgan: ğam çek-. Bu o'rinda çek-fe'li keç- ning o'zgargan shaklidir. Yoki yana: paypoq (<pay-qop). Qiyoslang: qolqop.

Singarmonizm

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tilida singarmonizm temir qonun sifatida amal qiladi. Qadimgi turkiy tilning fonetik qurilishi, morfofonologik tizimi ana shu qonunga bo'ysunadi.

Singarmonizm deb so'zdagi tovushlarning hamda qo'shimchalarning talaffuziga ko'ra o'zaro uyg'unlashuvi, moslashuviga aytiladi. Qadimgi turkiy tilda singarmonizmning quyidagi turlari kuzatiladi:

I. Unlilar uyg'unligi. Bu qonun ikki xil:

1) *Tanglay uyg'unligi*: so'zdagi tovushlarning bir-biriga va qo'shimchalarning o'zakka qatorda va "yo'g'on-ingichkalikda" moslashuvi. Mazkur qonunga ko'ra o'zak-negizga qo'shiladigan affiksalar ham fonetik variantlardan iborat bo'ladi. Masalan, ot yasovchi -g, -g affiksi: qapig — eshik, bilig — bilim; jo'nalish kelishigi affiksi -qa, -kä: qağanqa — xoqonga, äbkä — uyga; yoki -garu, -gärü affiksi: oğuzgaru — o'g'uzga, ilgärü — oldinga (Sharqqa).

2) *Lab uyg'unligi*: birinchi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining yoki o'zakning oxirgi bo'g'inidagi unliga qo'shimchadagi unlining lablanish jihatdan moslashuvi: *ālimiz* — *davlatimiz*, *sūmūz* — *lashkarimiz*, *atīm* — *otim*, *bodunum* — *xalqim*.

Bu qonunga ko'ra ham bir qator affikslarning lablangan unlili va lablanmagan unlili variantlari bo'lgan. Jumladan: qaratqich affikslari -*nīŋ*, -*nīŋ*; -*īŋ*, -*īŋ* larning -*nuŋ*, -*nūŋ*; -*uŋ*, -*ūŋ* variantlari, sifat yasovchi -*līŋ*, -*lig* ning -*luŋ*, -*lūŋ* variantlari ham bor va b.

II. Undoshlardagi *jaranglilik* va *jarangsizlik uyg'unligi*. Mazkur qonunga muvofiq o'zak-negiz jarangsiz undosh bilan tugasa, qo'shimchaning birinchi tovushi ham shunga moslashadi, ya'ni jarangsiz undoshli bo'ladi: *otqa* — *olovga*, *tilākkā* — *tilakka*. O'zak-negiz unli tovush, jarangli undosh yoki sonor bilan tugagan bo'lsa, unda affiksning jarangli undosh bilan boshlanuvchi varianti qo'shiladi: *yulguč* — *ombir*, *barduq* — *borgan*.

Ko'k turk yodgorliklari tilida o'zak-negiz unli, jarangli undosh yoki sonor bilan tugagan hollarda ham qo'shimchaning faqat jarangsiz undoshli varianti qo'shiluvi mumkin. Jumladan, urxun bitiglarida jo'nalish kelishigining, asosan, -*qa*, -*kā* variantigina qo'llangan. O'zak-negizning oxirgi tovushi qanday bo'lishidan qat'i nazar, ayni shakli qo'llangan: *taŋqa* — *toqqa*, *Tāmūr qapīŋqa* — *Temir qopiqqa*, *yārka* — *yerga*, *ōgūzkā* — *daryoga* va b. Bu xususiyat keyingi davrlarda ham qisman davom etdi. Jumladan, "Qutadg'u bilig"da, "Devonu lug'atit-turk"dagi turkiy matnlarda ham bu shakl ustun. Shuning bilan bir qatorda, uning -*ğa*, -*gā* varianti ham uchraydi. Ko'rinadiki, turkiy tillar tarixida jaranglilik va jarangsizlik uyg'unligi keyinchalik muqum bir hodisaga aylangan.

Jaranglilik va jarangsizlik uyg'unligi qonuniga muvofiq holda affikslar ikki xil variantda amal qilgan: biri — jarangli undosh bilan boshlanuvchi va ikkinchisi — jarangsiz undoshlar bilan boshlanuvchi variantlar. Masalan, sifatdosh qo'shimchalari: -*duq*, -*dūk* / -*tuq*, -*tūk*; -*dači*, -*dāči* / -*tači*, -*tāči*, ravishdosh qo'shimchasi -*ğalı*, -*gali* / -*qalı*, -*kāli* va b.

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilda nechta unli fonema bor? Har bir unliga tavsif bering.
2. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unli va undoshlarga tavsif bering.
6. Qadimgi turkiy tildagi tovush o'zgarishlari (*b//t*, *b//m* va b. tovushlar) ning asosiy xususiyatlarini izohlab bering.

TO'RTINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TIL LEKSIKASI

Tayanch tushunchalar: leksik qatlam, dialekt, shumer tili, qabilalar tillari, o'zlashgan qatlam, xitoycha, so'g'dcha so'zlar, ko'p ma'nolilik, semantik birlik, metafora, omonimlar, evfemizm, sinonimlar, antonimlar.

Qadimgi turkiy til leksikasi mazkur tilning qaysi dialektlar asosida shakllanganini ko'rsatishi bilan diqqatga sazovor. Shuningdek, ma'lum bir davrga oid nutq xususiyatlari, xalqning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayoti, dunyoqarashi, xullas, insoniyatning moddiy, ma'naviy va maishiy hayoti bilan bog'liq hamma jihatlar leksikada aks etadi.

Ma'lum asarning leksik qatlami o'sha davr adabiy til xususiyatlarini, boshqa xalqlar bilan madaniy, siyosiy aloqalarni ko'rsatish uchun ham asosiy omillardan biri sanaladi. Shuningdek, ijtimoiy-siyosiy munosabatlar tarixi ham ilk bor leksikada aks etadi. Masalan, ayrim olimlar (jumladan, O'ljas Sulaymonov) qadimgi turkiy til bilan dunyodagi eng qadimgi til bo'lgan shumer tili o'rtasidagi qarindoshlik aloqalarini asoslamoqchi bo'lganlarida ham har ikkala tildagi umumiy leksik qatlamga va leksik ma'noga tayanadilar: shumer. *ne* — qadimgi turk. "*na*"; shumer. *me* — qadimgi turk. "*mān, ban*"; shumer. *ze* - qadimgi turk. "*sān*" va h. Yoki turkiy tillarning ilk bosqichi bo'lgan Oltoy davrida turkiy, mo'g'ul, tungus, manchjur, yapon, koreys tillarining yagona til bo'lganini dalillashda ham turkolog olimlar mazkur tillardagi o'zakdosh so'zlarni asos qilib oladilar.

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami ham o'ziga xos. Bu tilning leksikasidagi o'ziga xoslik shundan iboratki, qadimgi turkiy qabilalarning tillaridagi leksik qatlam, tilning boshqa sathlariga qaraganda, qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida katta vazifa bajargan.

Qadimgi turkiy til leksikasi asosan turkiy so'zlardan iborat. O'zlashgan qatlam oz miqdorni tashkil etadi. Bu qatlam, asosan, atoqli otlardan, ma'lum bir diniy tushunchalarni ifodalovchi so'z va terminlardan iborat. Urxun-yenisey yodgorliklarida o'zlashgan qatlam xitoycha, so'g'dcha so'zlardan iborat bo'lib, taxminan bir-ikki foizni tashkil qilsa, eski uyg'ur-turk yozma yodgorliklarida nisbatan ko'p. Jumladan, birgina "Oltun yorug'" dagi so'zlarning o'n besh foizini sanskritcha, xitoycha, tibetcha, so'g'dcha so'zlar tashkil qiladi. O'zlashgan qatlamning ko'pligiga sabab shuki, ijtimoiy, madaniy, diniy tushunchalar qadimgi turkiylar madaniy muhitiga ko'plab kirib

keldi va shu munosabat bilan o'zlashgan qatlam miqdori kengaydi.

Mazkur o'zlagan qatlam so'zlari bir ma'noni ifodalaydi. Bir ma'nolilik tilda, xususan qadimgi turkiy tilda ham keng tarqalgan bo'lib, yuqoridagi o'zlashgan so'zlar termin xususiyatiga ega bo'lgani uchun ham bir ma'no ifodalaydi. Ammo umumtil leksikasidan kirgan so'zlarning ko'p ma'no ifodalashi keng tarqalgan.

Ko'p ma'nolilik

Ko'p ma'nolilik qadimgi turkiy tilga ham xos xususiyatlardan biridir. Masalan, kōngül so'zining qadimgi turkiy tilda quyidagi ma'nolari bor: 1. Yurak, qalb: sōz kōngülkä singdi (DLT, III, 391) — so'z yurakka o'rnashdi; El kunlārning kōngüllārīdā kōp tālīm boldi qayghu (O'g'uznoma) — El- yurtlarning yuraklari ko'p qayg'ularga to'lib-toshdi. 2. Istak, xohish: ōz kōngülinčā barsun (yurid. hujjat.) — o'z xohishi bo'yicha ish tutsin. 3. His-tuyg'u: Tabrañsīz jajilmaqsīz ulugh jarliqančuči kōngül turghurup bu maning sāvār amraq ātūsīzīmīn tñār mār, idalajur mār (Oy, 616) — Men ikkilanmasdan g'oyat mehribonlik his-tuyg'ularini qo'zg'atib, o'zimning bu sevimli tanamdan voz kechyapman. 4. Fikr: Kōngüllārīn turghurmaq, ornatmaq ārsār qaltī bu üç tūrlūg bilgā bilīglār īçintā kōngülūg jaratmaq ornatmaq ārūr (Oy, 289) — Fikrlarini qaror toptirish esa quyidagicha: bu uch turli haqiqiy bilimdan fikrni qaror toptirib mukammal qilmoqdir.

Kōngül so'zi bu ma'nolaridan tashqari, qo'shma fe'l shaklida ham bir qator ma'nolar hosil qiladi. Bu ma'nolar qo'shma fe'lning yetakchi fe'l qismi natijasida paydo bo'lgan: 1. Kōngül açī- — qayg'uga, g'amga bo't(moq); qatigh ünīn jighlayu kōngüllārī açīyu (Oy, 636) — qattiq ovoz bilan yig'lab, qayg'urib; 2. Kōngül açīl- — yaxshilanmoq; kōngül açīldi (DLT, I, 194) — kayfiyat yaxshilandi; kōngül ōrit — ista(moq): jana jā mā bodis(a)tvlar bashtinqi orunda kōngül ōritmishlārīntā soqançigh ārdīni atliḡ samatī dyanīḡ ōritūrlār (Oy, 323) — yana bo'disatvlar birinchi o'rinni istaganlarida, ajoyib xazina degan samati mushohadasini qo'zg'atadilar.

Kōngül so'z birikmasi tarkibida qo'llanganda, birikma bir ma'noni ifodalaydi: kōngül bilīḡ (Oy, 594) — ong, idrok; kōngül qaçīḡ — tafakkur, "ruh"; kōngül qaçīḡ ārmāksīz nomugh tōrūḡ itārūr (Oy, 364) — Tafakkur maqsadga muvofiq bo'lmagan no'm qonunini rad qiladi.

Misollardan ko'rinadiki, bu so'zning ko'p ma'nolilik xususiyati kontekstda yuzaga chiqadi.

Qadimgi turkiy tildagi ko'p ma'noli so'zlarda umumiy semantik birlik mavjudligi uchun ham yuqoridagi aloqa yuzaga chiqadi. Misol uchun qadimgi turkiy tildagi jinçkâ sifatiga e'tibor beraylik.

1. Bu so'zning bosh ma'nosi qadimgi turkiy tilda "nozik", "tor" ma'nosini ifoda etadi: jinçkâ torqu (DLT III, 380) — nafis ipak kiyimlik (DLT III, 390); joling qilqa jinçkâ (Qb, 435) — yo'ling soch tolasiday nozik. 2. Dono, aqlli: täring jinçkâ savlarda bilgâ biliglari birikmih ol (Uyg'.) — chuqur dono so'zlarda haqiqiy bilimlari birikkandir. 3. Mayda: jana çighu tashin jinçkâ soqip (Uyg'.) — yana ichu toshini mayda qilib; 4. Juda yaxshi, chuqur, iker-chikirigacha: qaja tüş körügli tüşüng jinçkâ köp (Qb, 314) — Ey tush ko'ruvchi, tushingni yaxshilab tekshir. 5. Aniq, tushunarli: sözin jangzatur sözkâ jinçkâ ajur (Qb, 54) — so'zini boshqa so'zga o'xshatadi, aniq gapiradi.

Mazkur so'zdagi umumiy ma'no "nimaningidir yoki kimningdir nozik xususiyati"dan iboratdir deb aytish mumkin. Umuman, ko'p ma'noli so'zlarning ma'nolari o'rtasida ma'lum mazmun munosabatlari bor. Ana shu mazmun munosabatlari turli predmetlar, hodisalar o'rtasidagi ma'no aloqalarini tushunarli qiladi.

Metafora qadimgi turkiy til leksikasida ham, hozirgi turkiy tillardagi kabi, ko'p ma'nolilikni hosil qiluvchi vositalardan biri bo'lib, so'zning ma'no taraqqiyotida asosiy omillardan biridir. Bunday holda metaforik ko'chim asosida yotadigan o'xshashlik "ichki" bo'lishi, ya'ni o'xshashlik tashqi belgilariga ko'ra emas, balki sezgi, tasavvur yoki baho asosida yuz berishi mumkin. Mana shu asosda, ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar ham metaforik ma'no ifodalaydi. Masalan, arqish so'zi bosh ma'nosida "karvon" ma'nosini ifodalaydi: azun täzgür alda arqish jorip (Qb, 388) — olam bo'ylab kezar, mamlakatlar bo'ylab karvon yurib. "Arqish" so'zining "xabarchi, chopar" ma'nosi ham bor: ötrü ol arqish vajram jel täg barip (Uyg'.) — keyin bu xabarchi vayram shamoliday ketib. Mahmud Koshg'ariy "arqish" so'ziga "yurtidan uzoqqa ketgan bir kishiga yuborilgan [xabar yetkazuvchi] odam" deb izoh berib: "aning arqishi kaldi — uning elchisi keldi" (DLT, I, 123) misolini keltiradi. Shu so'zga Mahmud Koshg'ariy "bu so'z maktub, noma ma'nosida ham qo'llanadi" deb izoh beradi. Bu so'z "arqish"ning uchinchi ma'nosidir.

Ko'p ma'noli so'zlarning hamma ma'nolari va semantik variantlari o'zaro aloqalar tufayli ma'lum tartib asosida tashkil topadi, bir ma'no ikkinchisiga tayanch bo'ladi. Misollarimizdagi "ko'ngil"ning to'g'ri ma'nosi "qalb, yurak", "jinçkâ"ning to'g'ri ma'nosi "yupqa".

“arqish”ning to‘g‘ri ma‘nosi “karvon”dir. Bu so‘zlarning boshqa ma‘nolari ijtimoiy ehtiyoj tufayli yangi predmet yo hodisani nomlash asosida yaratiladi.

Qadimgi turkiy til leksikasining asosiy qismi barqarordir. Bu barqarorlikni hozirgi o‘zbek tili bilan qadimgi turkiy til leksikasi qiyosida ko‘rish mumkin. Garchi qadimgi turkiy tildagi grammatik shakllar o‘zgarib bo‘lsa-da (masalan, kelishik qo‘shimchalari, jamlik son hosil qiluvchi qo‘shimchalar, sifat-dosh shakllari), aksariyat so‘z o‘zaklari saqlangan. Misol uchun Kul tigin bitigtoshining 1-satridan parchani olib ko‘raylik: *üzä kök tängri asra yaghiz yir qilintuqta äkin ara kisi oghli qilinmis* — yuqorida ko‘k osmon, ostda qora yer qilinganda, ikkovining orasida inson bolalari yaratilgan.

Bu parchadagi asra va yaghiz so‘zlaridan tashqari barchasi hozirgi o‘zbek tiliga ayrim fonetik va grammatik shakllar o‘zgarishlari bilan yetib kelgan, bu so‘zlarning ma‘nolari saqlangan. So‘zlarning bir ma‘noliligi va ko‘p ma‘noliligi bilan bir qatorda, qadimgi turkiy tilning o‘z doirasidagi so‘z shakllari o‘xshashligi ma‘no jihatdan farqlanishga olib keladi.

Evfemizm

Qadimgi turkiy tildagi evfemizmlar ham ko‘chimning bir turi bo‘lib, noxush salbiy hodisa va harakatlarni “niqoblash” orqali anglatadi. Evfemizmlar nutqda okkazonal ma‘no ifodalab, anglashilgan hodisaning tub mohiyatini yashirish uchun qo‘llanadi. Quyidagi so‘zlar qadimgi turkiy tilda evfemizmga misol bo‘la oladi: *Kül tigin qonj yilqa yiti yigirmikā uçdi* (Ktu, 53) — Kultigin qo‘y yilining yigirma yettisida uchdi (*üçdi* — “o‘ldi” ma‘nosida qo‘llangan); *çakravart ilig qaça qiyilghuça ärsär* (Oy, 395) — Chakravart xon qachon qiyilsa (qiyilghuça — “o‘lsa” ma‘nosida qo‘llangan).

Omonimlar

Omonimlarning tilda paydo bo‘lish sabablari turlicha: 1. So‘z tarkibida tovushlarning tarixan o‘zgarishi sabab bo‘ladi. 2. Boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirilishi sabab bo‘ladi. 3. Ko‘p ma‘noli so‘zning yagona ma‘nosi o‘rtasidagi bog‘liqlikning yo‘qolishi sabab bo‘ladi.

Omonimlarning paydo bo‘lishidagi birinchi va uchinchi sabab turkiy tillar taraqqiyotida keyingi hodisa bo‘lib, ikkinchi sabab qadimgi turkiy tilga mos. Ayrim misollar keltiramiz.

Qadimgi turkiy tilda, xususan, urxun yodgorliklari tilida *bod* so‘zi ko‘p uchraydi. Bu so‘z “urug‘, qabila” ma‘nosini bildiradi (*bodun* —

“xalq” soʻzi ham shu *bod* soʻzidan): Türk sir bodun jārıntā bod jāmā, bodun jāmā joq ārtāçi ārtı (Mch, 3) — Turk sir xalqi yerida urugʻ ham, xalq ham yoʻq boʻladigan edi. Bu soʻz qadimgi turkiy tilda omonimik xususiyatga ega boʻlib, “tana”, “qomat”, “boʻy” maʼnolarini ham ifodalaydi: Bodum ārdi oq tāg āgildi bodum (Qb) — Tanam oʻqday edi, egildi tanam; Besh ozunlugh orunta qilinç ijin tüşinçā bod sin kōrkin tāgintür (Oy, 366) — Besh olam oʻrnida (oʻz) ishiga muvofiq ravishda qomat koʻrkiga yetishadi.

Qadimgi turkiy tildagi soʻz shakl bilan soʻzning oʻzak holati baʼzan mos kelib qoladi. Bunday holatda tilda omoforma paydo boʻladi. Qadimgi turkiy tildagi omoformaning xususiyati shundaki, soʻzlar yozilishiga koʻra, shaklan mos kelib, mazmunan tamomila boshqa soʻzlardir. Bunday holat, odatda, turli soʻz turkumlari doirasida ham, bir soʻz turkumi doirasida ham yuz beradi: Kirishkā kōrū sen çiqish qil (Qb) — Daromadni koʻrib, sen sarf qil; Kirishkā bir baqir bertim (Uygʻ.) — Kamon ipi uchun bir tanga berdim.

Birinchi gapdagi harakat nomi (kirishkā) bilan ikkinchi gapdagi otning (kirishkā) shaklan mos kelishi qadimgi turkiy tildagi omoformadir.

Qadimgi turkiy tilda koʻp uchraydigan hodisalardan biri omograflardir. Omograflar bu davrda omoformaga nisbatan koʻp uchraydi. Buning sababi shuki, soʻz oʻzaklaridagi qattiq va yumshoq unilarning mustaqil fonema sifatidagi vazifasi omograflarni paydo qiladi: *yor-* (yur- DLT, I, 455) — *yōr-* (yech- uraghut oghlin beshiktin yōrdi — xotin bolasini beshikdan yechdi — DLT, III, 58); *ir* (uyatga qolgan — DLT, I, 36) — *ir* (tosh — Uygʻ.) *ir* (togʻning kungay tomoni DLT, I, 464) — *ir* (irilla- DLT, I, 172). Qadimgi turkiy tilda omofonlar ham bor, ular nutqda keskin farq qilmasa ham, yozuvda farqlanadi: *sōkūsh* (haqorat — DLT, I, 368) — *soqush-* (— toʻqnash- Irq b.); *iglā-* (kasal boʻl — Oy, I) — *ighla-* (yigʻla, KR, 5); *qanagh* (qon oldirish — Uygʻ.) — *qanaq* (qaymoq — DLT, I, 383); *qarsaq* (qush nomi — DLT, I, 473) — *qarshagh* (kiyimning uzunligi, oʻlchovi — DLT, I, 464).

Sinonimlar

Sinonimlarning turli belgilari bor. Qadimgi turkiy tilda sinonimlarning quyidagi koʻrinishlarini ajratish mumkin: 1. Oʻxshash maʼnoli soʻzlar sinonimlar qatorini hosil qiladi. 2. Yaqin maʼnoli soʻzlar sinonimlar qatorini hosil qiladi. 3. Bir tushunchani anglatuvchi yoki bir buyumni bildiradigan soʻzlar sinonimlar qatorini hosil qiladi. Maʼlum kontekstda

sinonimik qator tarkibidagi u yoki bu so'zni qo'llash ekspressiv-stilistik xususiyat hosil qiladi.

Sinonimlar qadimgi turkiy tilda bir kontekst doirasida qo'llanishi mumkin. Bu sinonimlar hodisalarning turli ottenkalarini ifoda etish uchun, harakatning shiddatli, kuchli tarzda yuz berganini va turlicha namoyon bo'lishini ifoda etish uchun xizmat qiladi. Bunday sinonimik qatorni Kultigin yodgorligida ko'ramiz: Yo'llig' tigin turkiy qavmlarning beboshligi oqibatida boshiga tushgan kulfatlarni ifoda etish uchun harakatni kuchli tarzda ifodalashga alohida e'tibor bergan: ... igidmish qaghaning sabin almatin, yir sayu barding, qop anta alqintigh, ariltigh (Kik, 9) — Tarbiyat qilgan xoqoningning so'zini olmay, har qayerga ketding, u yerlarda butunlay g'oyib bo'lding, nom-nishonsiz ketding.

Parchadagi *alqintigh* va *ariltigh* so'zlari bir sinonimik qatorni hosil qilgan bo'lib, ma'lum darajada mazmunan va ekspressivlik jihatidan matnda bir-biriga zidlik bor. Bu zidlik shunisi bilan belgilanadiki, *ariltigh* fe'li *alqintigh* fe'liga nisbatan kuchli salbiy ma'noni ifoda etadi. *Ariltigh* fe'li, asosan, matnda sinonimik qator hosil qilgan holda qo'llangandagina, zidlik ma'nosi yuzaga chiqadi.

Ungin yodgorligining birinchi satrida ana shunday zid ma'noni yanada aniqroq ko'rish mumkin: *Āçūmiz apamiz Bomin qaghan tōrt bulungugh qismis, yighmis, yaymis, basmis*. Ol yoq boltuqta kāsra āl yimis, iċghinmis, qaċishmis — Ota-bobomiz Bo'min xoqon (dunyoning) to'rt tarafini qisgan, (bir joyga) yiqqan, mag'lub qilgan, bosgan. U xoqon vafot etgandan keyin xalq yo'qolib ketgan, tarqalib ketgan, (har tomonga) qochib ketgan.

Qadimgi turkiy tildagi sinonimik qatorni shunday ifodalash mumkinki, "faqat ma'lum kontekstda nomuhim bo'lib qoladigan semantik belgilariga ko'ra zid qo'yilgan so'zlar sinonim bo'la oladi"¹.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, qadimgi turkiy tildagi sinonimlarning asosiy xususiyatlaridan biri sinonimik qator holida qo'llanishidir. Ayniqsa, "Oltin yorug'"da sinonimlarga xos bu xususiyat aniq ko'zga tashlanadi. Agar so'z turkumlari bo'yicha sinonimik qator holida qo'llanishiga e'tibor berilsa, fe'llarning va fe'l shakllarining sinonimik qatori eng ko'p uchrashi kuzatiladi: ... barċa qorqup, bālinglāp *iraq tashtilar, qaċtilar* (Oy, I, 3a) — ... hammasi qo'rqib, vahimaga tushib, uzoqroq(qa borib) turdilar, qochdilar; ... tōrt apiramanilarigh *savlap, sōzlap* (Oy, I,

¹ Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. — М.: 1977, 196-бет.

14a) — ... to'rt atiramanlarni (ya'ni komillikning sifatlarini) hikoya qilib, so'zlab... ; ... bir tatighligh ärtügin *birtürkalir uqtirghalir* üçün... (Oy, II, 4a) — ... bir xil lazzat ekanini bildirish, uqdirish uchun... ; birgärü turup yumqi *ögsärlär küläsärlär* (Oy, II, 40b) — ... birga jam bo'lib, birga hamd-u sano o'qisalar, (sizni) sharaflasalar; Alqunu barça qamagh açigh ämgäklärintin *ozghurayin, qutqarayin* (Oy, II, 41a) — Hammasini jamiki azob-uqubatlaridan ozod qilay, qutqaray; Shmnu sütsin *utayin, yighatayin* (Oy, II, 41a) — Shmnu lashkarini mag'lub qilay, yiqitay; ... ürük ozati *bishrunmayin, ögrütäyin, tägäyin* (Oy, II, 36a) — ... doimo mukammal qilib borayin, o'rgatayin, (ulug'likka) yetkazayin.

Ot turkumidagi so'zlar sinonimik qatomi hosil qiladi: ... adruq adruq adinlarqa *asigh tüsi* ... (Oy, II, 9a) — ... turli-tuman boshqalarga foyda, manfaat... ; ... adruq adruq *ish, kütüglärin* bütürtür ärsär (Oy, II, 9b) — ... turli-tuman ish, amallarini bitirsalar; Qayu näçä ulugh *iliglärkä qanlarqa* yazmish... (Oy, II, 42a) — Har qancha katta hukmdorlarga, xonlarga (nisbatan) gunoh qilgan... ; ... kintä açä yada ötünäyin ärüş öküş *alp, siqish, ämgäklärig* (Oy, II, 38a) — ... ochiqchasiga bayon qilib, tushuntirib beray ko'p mashaqqat, jabru jafö azoblarni!

Sifat turkumidagi so'zlar sinonimik qatomi hosil qiladi: ... *arigh, süzüg* burxanlar oruninta (Oy, II, 8a) — ... toza, pok burxonlar o'mida... ; Burxanlar nomi yämä olar oruninta *ülgüsüz sansiz*... arililurlar (Oy, II, 8a) — Burxonlar no'mi yana ularning o'mida hisobsiz, son-sanoqsiz... (turlarga) ajraladilar; ... ülgüsüz qolusuz busush qadghularqa... (Oy, II, 42a) — ... o'lchovsiz, son-sanoqsiz g'am-qayg'ularga...

Bir necha sinonimik qatoming uyushgan holda qo'llanishi ham "Oltin yorug'"da diqqatga sazovor hodisadir. Qayu näçä *öngütinçsiz uzun igin basimish* tinlighlar ärsär *küçsirümish yavrumish törümish umughsiz inaghsiz* irinçlärig alqunung barçaning ämgäklärin kitärtäçi öngättürtäçi bolayin (Oy, II, 40a) — Har qancha shifolab bo'lmaydigan, davomli xastalik bilan og'rigan jonzotlar bo'lsa, zaif, umidsiz, ishonchsiz, baxstsizliklarni, hammaning azoblarini bartaraf qiladigan, yaxshilaydigan bo'layin.

Qadimgi turkiy tilda sinonimlarning bu tarzda qo'llanishi, birinchi navbatda, hodisalarning turli ma'no nozikliklarini tavsiflash, harakat va hodisalarning turli tomondan, mukammal zohir bo'lishini ko'rsatish, harakatning shiddatini ko'rsatish va boshqa qator maqsadlar bilan bog'liq. Ikkinchidan, sinonimlar qatorining kontekstda qo'llangani qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishi va ma'lum mezonga tushib borayotgani bilan ham izohlanadi. Shuning uchun ham dialektlardan, boshqa tillardan so'z olish hisobiga sinonimik qator yaratilgan. Quyidagi misolga e'tibor

beraylik: jirtinçü mängisingä bodulmish kishi män (Uyg'.) — (Men) olamning shodligiga bog'langan odamman; ontin singar yirtinçüdäki qamagh üç ödki bodi biliglig burxanlar (Oy) — Oldingi olamdagi jamiki uch zamonga oid dono bilimli burxonlar; Bu yüz ming azunlarimin ödäçi biltäçi bolayin (Oy, II, 41b) — Yüz ming olamlarimni anglab, biladigan bo'layin; Bu yirtinçü yir suvqa qoturu atqanmaq yapshinmaq alp ämgäk titir (Oy, II, 38a) — Bu olamga butunlay bog'lanib qolmoq jabru jafu, azob-uqubatdir.

Mazkur parchalarda tibet tilidan kirgan *yirtinçü* va so'g'dchadan kirgan *azun* so'zlari bor. Har ikkalasi ham "olam" deganidir. Ayni paytda bu so'zlar qadimgi turkiy tildagi *yār suv* bilan sinonimik qatorni hosil qiladi. Qadimgi turkiy tilda "olam" ma'nosini ifodalash uchun *yār suv* bo'lgani holda, *yirtinçü* va *azun* so'zlarini bu tilda istifoda etish uchun zarurat bor edi. Zarurat shundan iborat ediki, olam haqida tibet tilidagi tushunchani turkiy tilga olib kirish asosiy maqsad bo'lgan edi. Shuning uchun IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilda "olam" ma'nosini ifodalash uchun VII–VIII asrdagi *yār suv* mustaqil holda iste'moldan chiqqan boshlagan ko'rinadi, shu bois ham ko'pincha "olam" ma'nosi *yirtinçü yār suv* shaklida qo'llana boshlagan.

Xuddi shu hodisani "inson, odam" ma'nolarining qadimgi turkiy tildagi ifodasida ham ko'rish mumkin. VII–VIII asrdagi qadimgi turkiy tilda yuqoridagi ma'no faqat *kisi* so'zi bilan ifodalangan. IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilda esa *kisi* ma'nosini ifodalash uchun og'uz va qipchoq dialektlaridan *yalanguq* so'zi kirib keldi va faol qo'llana boshladi. V. V. Radlov "Turkiy tillar lug'ati"da ham *yalanguq* so'zi "inson" ma'nosida qo'llanganini qayd etgan va "Qutadg'u bilig"dan misol ham keltirgan¹. Shuningdek, "Devonu lug'atit-turk"da ham bu so'zning ma'nolari ochib berilgan².

Sinonimlarning yuqoridagiday ko'rinishlarining paydo bo'lishida madaniy-tarixiy muhit muhim rol o'ynagani shubhasiz. Faqat madaniy-tarixiy muhit *yirtinçü*, *azun*, *yār suv* nima uchun umumiy distributiv³ sharoitga ega ekanini yoki dialektlardan so'z olish hisobiga distributiv sharoit paydo bo'lganini izohlash mumkin. Shu tufayli ham ma'lum bir leksik birlik qadimgi turkiy tilda o'rmashib, ma'no jihatdan shu so'zga

¹ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. — том III часть I, Санкт-Петербург, 1905, 179-бет.

² Mahmud. Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk, III jild, Toshkent, O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1963, 395-бет.

³ distributsiya (lot. taqsimlamoq, bo'lmoq) tahlil — tilni tadqiq etish usullaridan biri bo'lib, matndagi alohida birliklarning muhitini o'rganishga asoslanadi.

teng boshqa soʻz isteʼmoldan chiqq boradi. Madaniy-tarixiy muhit, oʻz navbatida, maʼlum bir davrdagi til mezonini yaratadi.

Antonimlar

Qarama-qarshi maʼnoga ega boʻlgan leksik birliklarning semantik munosabatlari koʻrinishlari antonimlardir. Qadimgi turkiy tilda ham antonimlarni belgilash mezonlari mavjud. Birinchi mezon shuki, leksik birlik kontekstda antonimlarni hosil qiladi: *üzä kök tängri asra yaghiz yār* (Ktu, 1) — Yuqorida koʻk osmon, pastda qora yer. Bu parchadagi *üzä* — *asra*, *kök* — *yaghiz* antonimlarni hosil qilgan.

Antonimlarni qadimgi turkiy tildagi muhim xususiyatlaridan biri shuki, soʻzlarning zid maʼnosi kontekstda oʻzaro bir-biriga bogʻliq holda yuzaga keladi: *Bäglik uri oghling qul bolti, silik qiz oghling küng bolti* (Ktu, 7) — Bek boʻladigan oʻgʻling qul boʻldi, suluv qizing choʻri boʻldi.

Mazkur parchadagi *bäglik* — *qul*, *silik qiz* — *küng* antonimlar qutbini hosil qiladi. Quyidagi parchada ham shu hodisa bor, yaʼni antonim faqat kontekstda yuzaga chiqadi: ... tinlighlar yilqi azunintaqi ämgäktin ozup, kisi azuninta toghdilar (Oy, 1, 8a) — ... jonzotlar hayvonot olamidagi azoblardan xalos boʻlib, insoniyat olamida tugʻildilar; özluk ölärmäkning ayigh qilinçi nätäg aghir ärsär, ölärmämäkning yämä buyan ädgü qilinçi yämä ança oq ülgüsüz, qolusuz titir (Oy, 1, 12a) — Tirik jonzotlarni oʻldirish yovuz qilmish (ekani) naqadar ogʻir boʻlsa, oʻldirmaslik yanada olijanoblik, toʻgʻri ishlar yanada shunchalar ulugʻvor, beqiyosdir.

Bu parchadagi *ölärmäk* va *ölärmämäk* feʼllarining boʻlishli va boʻlishsiz shakli antonimlar hosil qilgan. Faqat *-mä* qoʻshimchasining zidlik hosil qilishi tufayli antonim hosil boʻlib qolmagan, balki maʼnoda zidlik bor. Bu parchadagi boshqa antonim juftlar (ayigh qilinçi — buyan ädgü qilinçi, aghir — ülgüsüz) ham *ölärmäk* va *ölärmämäk* antonimiga bogʻliqdir.

Iboralar

Qadimgi turkiy tildagi iboralar bevosita va bilvosita matnlarning xususiyatlariga bogʻliqdir. Jumladan, Urxun-yenisey yozma yodgorliklarida iboralar kam uchraydi. Iboralarning asosiy belgisi — obrazlilik boʻlib, bu esa oʻz navbatida tilni taraqqiy ettirib boruvchi omillardan biridir, ayni paytda iboralar nutq taʼsirchanligi uchun ham asosiy vositalardan biridir.

IX–X asrlardagi yozma yodgorliklarda esa iboralar ancha sermahsul. Ayniqsa, “Oltin yorugʻ”da iboralarning shunday koʻrinishlari uchraydiki,

bu iboralarni kitobiy deb atash mumkin. Zotan, ayrim tillarning tarixiy leksikasida kitobiy iboralar bor¹. Bu iboralar bevosita tarjima jarayonida yuz beradi. "Oltin yorug'" ham tarjima asari bo'lgani uchun asliyat tilidagi iboralarning muqobilini qadimgi turkiy tildan topish imkoni bo'lmagani uchun tarjimonlar o'ziga xos, yangi iboralar yaratganlar. Bu iboralarni qadimgi turkiy tildagi individual ibora deb atash mumkin, chunki bu iboralar keyingi davr tilida uchramaydi:... *ädgü qilinçlıgh kımı, köprük itgil, yaratghıl* (Oy, I, 8b) — ezgu ishlar(ning) kema, ko'prik(ini) yaratgin; *nom ilgänin äwritgāl* köngül turghur sunlar (Oy, III, 16b) — no'm g'ildiragini aylantirgani istak paydo qilsinlar; *nom älgänin äwritgāl* ötüğç bolsar (Oy, III, 18a) — no'm g'ildiragini aylantirgani xizmatkor bo'lsa; *nom ilgänin äwritkāl* ötüğç bulsar — no'm g'ildiragini aylantirgani iltimoschi bo'lsa. Xullas, *nom älgänin äwritgāl* iborasi turg'un birikma shaklida "Oltin yorug'"da takrorlanib kelaveradi— bu qandaydir g'ildirakni aylantirishni emas, balki buddaviylikning maxayana ta'limotiga rioya qilishni anglatadi: *nom älgänin äwritgāl*. Bu turg'un so'z birikmasi tarkibidagi *ilgän* iborani hosil qilish uchun asos bo'lgan. Bu ibora garchi tarjima mahsuli sifatida paydo bo'lgan bo'lsa-da, leksik-grammatik jihatdan tom ma'noda qadimgi turkiy tilga xos.

Quyidagi ibora ham individual, faqat "Oltin yorug'" tiliga xosdir: ... biliksiz bilikkä örlütüp t(ä)rs tätrü körüm üzä *köngülüm köküzüm tärtip* (Oy, III, 5b) — Nodonlikka yetishib, ters tasavvur bilan ko'nglim, qalbim (ham) teskari bo'lib qoldi.

Ibora shakliy jihatdan gapga teng, ammo bu iboraning sintaktik tuzilishini erkin konstruksiya asosida paydo bo'lgan gap bilan vazifa jihatdan tenglashtirib bo'lmaydi. Bu turdagi, ya'ni shakliy tomondan gapga teng iboralarga bir butun sintaktik vazifa yuklanadi.

"Oltin yorug'"da shunday iboralar borki, ular erkin sintaktik birliklarga o'xshab ko'rinsa ham, qadimgi turkiy tilda iboraning o'ziga xos ko'rinishi, deb baholash mumkin: burxan nomunung ulugh törlüg küçingä, *közününgä artuqraq süzüg küritgünç köngül öriñp* (Oy, II, 8b) — burxan no'mining ulug', xosiyatli kuch-qudratiga ko'p pok, ishonchli fikr uyg'otib... Bu parchada ibora *öriv*— fe'lining ma'nosi tufayli kelib chiqqan. Bu fe'l ortirma nisbat shaklidagina ibora hosil qilishi mumkin. "Qadimgi turkiy lug'at" (Древнетюркский словарь. — М. : 1969.,

¹ Qarang: Д. Н. Шмелёв. Современный русский язык..., 290-б.

388-bet)da bu fe'lining *ör-* fe'lidan hosil bo'lgani izohlangan, ammo *ör-* o'zak holatida ibora hosil qila olmaydi, chunki ko'chma ma'no ifodalamaydi. *köngül örit-* turg'un birikma shaklida qo'llanadi, bu esa *örit-* fe'lining *köngül* ga leksik jihatdan emas, balki ma'no jihatdan bog'liq bo'lgani sababli yuz beradi.

Qadimgi turkiy tilda, xuddi hozirgi o'zbek tilidagi iboralarga shakl va ma'no jihatdan teng bo'lgan iboralar ham qo'llanadi.

Inçip iğlayü birla ök *saw söz qodup* (Oy, I, 2b) — U shunchalik (qattiq) xastalandiki, tildan qolib... Bu ibora og'zaki nutqqa xos bo'lib, qadimgi turkiy tilda turg'un birikma sifatida shakllangunga qadar, uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan.

Ayrim hollarda iboraning ta'sirchanligini oshirish uchun ibora tarkibida sinonimlar qatori qo'llanadi: ... *köngülläri uyalip siqilib hatmish* (Oy, II, 42a) — ko'ngullari buzilib, siqilib, vayron bo'lgan.

Quyidagi ibora esa yuqoridagi iboraning antonimidir: *Küsämish (kü)süşläri k(ä)ntü k(ä)ntü köngülläri bützün qanzunlar*... äd tawarqa äsilgä(lr bolmaz)unlar (Oy, II, 43b)— Orzu qilgan istaklari, o'zlarining ko'ngillari but bo'lsin, qonsin... mol-dunyoga oshno bo'lmasinlar.

Umuman, qadimgi turkiy tildagi iboralarni ajratishda qadimgi turkiy til mezonlari asosida qaraladi.

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami asosan XII asrgacha bo'lgan turkiy tillar davriga mansub. X–XII asr tilidagi leksik qatlamda ayrim o'zgarishlar bor. Bu o'zgarishlar qadimgi turkiy matnlardagi oz miqdordagi arab-fors so'zlari hisobiga bo'ldi.

Bir qator asarlarning sanskrit, xitoy, tibet tillaridan qilingan tarjimalari hisobiga qadimgi turkiy til leksik qatlami boyidi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, VII–XIII asrlardagi urxun-yenisey yodgorliklariga nisbatan X–XII asrlardagi uyg'ur-turk yozuvidagi turkiy tillar leksik qatlami boy ekani ma'lum bo'ladi. Bunga sabab, bir tomondan, qadimgi turkiy tilning qo'llanish hududi kengaydi, ikkinchidan, adabiy tilning grammatik qurilishida kitobiylik ustun bo'la bordi, so'z yasaliş imkoniyatlari kengaydi, stilistik vositalar tizimida turli-tuman xususiyatlar paydo bo'ldi. VII–IX asrdagi qadimgi turkiy til leksik qatlami so'zlashuv nutqiga asoslanib, unda o'g'uz dialekti yetakchilik qilgan bo'lsa, IX–X asrlardagi qadimgi turkiy adabiy til leksik qatlamida, chet so'zlardan tashqari, turli dialektlardan — o'g'uz, qipchoq va boshqa qator dialektlardan

kirgan soʻzlar ham asosiy qatlamni tashkil qiladigan boʻldi, yaʼni oʻgʻuz qabilasi tilidan boshqa qabilalar tili ham adabiy til shakllanishiga asos boʻldi. Shuning uchun bu davr adabiy tili keng hududdagi turkiy qavmlar tili sifatida faoliyat koʻrsata boshladi. Yuqorida aytganimizday, sanskrit, xitoy tillaridan qilingan tarjimalar natijasida bu tillarning tasviriy ifoda vositalariga xos xususiyatlar taʼsir etdi. VII– IX asrdagi qadimgi turkiy til leksik qatlamida mavhum tushunchalarni ifodalash yorqin koʻzga tashlanmagan boʻlsa, IX–X asrlardagi qadimgi turkiy adabiy tilda ifoda vositalari kengaydi.

Qadimgi turkiy tilga kirib kelgan bir qator sanskritcha, xitoycha, soʻgʻdcha, tibetcha soʻzlar turli diniy-axloqiy tushunchalarni, aqidalarni ifodalash vositalari sifatida muhim ahamiyat kasb etdi: buyan (sanskrit. — ezgu ish), bodi (sanskrit. — mukammallikka erishish), bushi (xit. — sadaqa), chin (xit. — haqiqat), chinzu (xit. — mutlaq mavjudotlar), yang (xit. — tarz, xil), kshanti (sanskrit. — tavba), nirvani (soʻgʻd. — hayajon, kuchli hissiyot), nom (soʻgʻd. — diniy qonun, diniy taʼlimot) va h.

Chetdan kirgan soʻzlardan soʻz yasaliş hodisasi bu davr adabiy tilida uchraydi. Shunisi diqqatga sazovorki, soʻz yasalganda, yasama soʻz alohida holatda ham, sinonimlar qatorida ham qoʻllangan. Ötrü tegin togha chighay *bushiçi* män tip tidi (Uygʻ, 67) — Shunda shahzoda: “Men nochorman, qashshoqman”, deb javob berdi; Kishi azuninta toghduqta joq chighay ärinç yarligh *bushiçi* qoltghuçi bolmishlar (Oy, III, 12a) — Insoniyat olamida tugʻilganlarida (ular) qashshoq, baxtiqaro kambagʻal boʻlganlar.

Bunday soʻz yasalişining qadimgi turkiy tilda mavjudligini shu bilan izohlash mumkinki, *bushiçi* yasama soʻzi hali qadimgi turkiy adabiy tilga singmagani uchun, bu soʻzning sinonimi boʻlgan mavjud turkiycha *qoltghuçi* ni qoʻllashga ehtiyoj boʻlgan. Bunday soʻz qoʻllash usuli asosan “Oltin yorugʻ”da uchraydi. Bunday soʻz yasaliş usuli, shubhasiz, adabiy tilning leksik qatlami boyishiga xizmat qilgan. Umuman, jamiyat hayotidagi oʻzgarishlar, birinchi navbatda, leksik qatlamda aks etadi. Tilga doimo yangi soʻzlar kirib turishi bilan birga, tilda azaldan mavjud boʻlib kelgan soʻzlar yangi hodisalarga, tushunchalarga tatbiq qilina boshlaydi. Ayrim soʻzlar tildan chiqib ketadi yoki oʻzining oldingi maʼnosini yoʻqotadi. Masalan, urxun yodgorliklarida *ulus* soʻzi *äl* soʻzi bilan birga (*äl ulus* tarzida) “davlat, mamlakat” maʼnosini bildirgan boʻlsa, IX–X asrlarga kelib *ulus* ning maʼnosi kengaydi, bu soʻz mustaqil holda “qishloq, makon” maʼnolarini ifodalaydigan boʻldi. Bu hodisalarning hammasi qadimgi turkiy tilning leksik tarkibi doimo ilgarilab borganini

yuzaga chiqaradi. Qadimgi turkiy yodgorliklarning leksik qatlami yuzasidan statistik ma'lumot ham bu fikrni tasdiqlaydi. Urxun-yenisey yodgorliklarida 1500 — 2000 atrofida so'z mavjud bo'lsa, birgina "Ohin yorug'"ning o'zida 3500 dan ortiq so'z bor. Shu tariqa, qadimgi turkiy til doimo yangi so'zlar bilan boyib borgan.

Har bir tilning leksik qatlami muhim ijtimoiy, tarixiy hodisa hisoblanadi. Til tarixi xalq tarixi va madaniyat tarixiga bog'liq holda o'rganishni talab qiladi. Zotan, ma'lum bir xalqning, shuningdek, qadimgi turkiy qavmlarning so'z boyligi ularning hayotida katta madaniy hodisa hisoblanadi. Bunday vaziyatda, so'zsiz, dialekt tushunchasi emas, balki ma'lum dialektlarning tarixan shakllanish yo'li muhim ahamiyat kasb etib, shunga diqqat qaratish taqozo etiladi. Qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida bir qator dialektlarning ishtirokini "dialektlar munosabatlarining rang-barangligi" (V.M.Jirmunskiy) deb atash mumkin. Bu jarayon — dialektlarning adabiy tilga asos bo'lganini ko'rsatuvchi dalillar leksik qatlamda aniq ko'rinadi. Qolaversa, qadimgi turkiy tildagi ma'lum leksik birliklarning qaysi dialektlarga mansubligini dalillovchi asosiy ishonchli manba Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asaridir. Mahmud Koshg'ariy asaridagi so'zlarga izoh berganda, ayrimlarining qaysi dialektlarga mansubligini alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Bunga sabab — qadimgi turkiy adabiy tildan hali keng o'rin olmagan so'zlar bo'lgani uchun ham Koshg'ariy izoh berishni lozim ko'rgan. Qolaversa, Mahmud Koshg'ariy izoh bergan so'zlarning aksariyati qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan o'rin olgan. Qadimgi turkiy yodgorliklardagi leksik qatlamning dialektal xususiyatlarini yaxshiroq tasavvur qilish va qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida qaysi dialektning roli muhim bo'lganini ko'rsatish maqsadida quyida "Devonu lug'atit-turk"dan yuqoridagi so'zlar lug'ati havola qilindi.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida tillarga va dialektlarga mansubligi ko'rsatilgan so'zlar:

aba II *tibet.* — ota

aba III *qipchoq.* — ayiq

aba I *o'g'uz.* — ona

açi *barsog'on* — kekxa ayol

adaq *qipchoq, yamaq, suvorin* — oyoq

adigb I *o'g'uz, qipchoq, yag'mo* — ayiq

adin *chigil* — boshqa

adruq *o'g'uz* — boshqa

aftabi *o'g'uz, arg'u* — ko'za 90

aghil II o'g'uz — qo'y qiyi
 ajaq I o'g'uz — idish
 ajbang chigil — kal
 ajigh III o'g'uz qipchoq, yag'mo — ayiq
 ajluq: ajluq ajluq o'g'uz — shunday, shunday
 ajriq o'g'uz — ajriq
 ajruq o'g'uz — ayrim, boshqa
 ajt- o'g'uz — ayt(moq)
 alduz- o'g'uz — oldir(moq), o'g'irlatmoq
 aligh o'g'uz, qipchoq — yomon
 aliq II o'g'uz — qush tumshug'i
 alma o'g'uz — olma
 aluq o'g'uz — kal
 andagh chigil — shunday
 andan o'g'uz — keyin
 ang I o'g'uz — yo'q
 angla- o'g'uz — angla(moq), tushun(moq)
 ap I o'g'uz — kuchaytiruv yuklamasi
 apa I qarluq, turkman — ona
 aq I o'g'uz — oq; aq saqal o'g'uz — oq soqol,
 soch-soqoli oqargan kishi.
 arigh II barsag'aon — chodir pardasi
 armaghan o'g'uz — sovg'a
 arsaliq o'g'uz — hayvonlarning xunasasi
 arsu o'g'uz — sifati past, qiymati kam
 aruq I qipchoq, o'g'uz — oriq, charchagan
 ast chigil — tor yo'l, tor ko'cha
 ashaq o'g'uz — tuban, (tog'ning) quyisi
 ashat- o'g'uz — oshatdi, yegizdi
 ashliq II o'g'uz — don, bug'doy
 av I o'g'uz — ov
 avus bulg'or — mum
 axsa- yamak, yaboqu — oqsa(moq)
 azaq II bulg'or, qipchoq, suvorin, yamaq — oyoq
 azon chigil — olam, dunyo
 bajat I arg'u — Xudo
 baji q o'g'uz — to'g'ri (so'z)
 bajnaq o'g'uz — go'ng
 bajram o'g'uz — bayram

bal *qipchoq*, *o'g'uz*, *suvorin* — asal
 balchiq *o'g'uz* — balchiq, loy
 baliq II *uyg'ur* — shahar
 baliqlan- I *arg'u* — loyga bulg'an(moq)
 baliqlan- III *uyg'ur*. —shaharli bo'l(moq)
 baliqligh I *arg'u* — botqoqli, balchiqli
 banzi *kanjak* — uzum pishig'idan keyin ishkonda qolgan uzum
 baqir- *o'g'uz* — baqir(moq), bo'kir(moq)
 bart I *o'g'uz* — suv ichiladigan idish
 bashaq II *chigil* — boshmoq, to'puq
 bashmaq *qipchoq*, *o'g'uz* — to'piq
 bashmaqlan- *o'g'uz* — sandal — chuvak kiy(moq)
 bashtar *arg'u* — o'roq
 beklan- I *o'g'uz* — berkil(moq), mustahkamlan(moq)
 beklash- I *o'g'uz* — bekitish(moq), berkitishga
 yordam ber(moq)
 beklat- I *o'g'uz* —qamattir(moq)
 bekmas *o'g'uz* — shinni
 bel III: bel qil- *chigil* — to'ydir(moq)
 ban *o'g'uz* — men
 benäk I *arg'u* — chaqa pul
 bi II *o'g'uz* — bir xil o'rgimchak, qurt
 bildüz- *o'g'uz* — bildir(moq)
 bistā *tuxsi*, *chigil*, *yag'mo* — saroy xo'jayini
 bistik I *chigil* — yigirish uchun mo'ljallangan paxta
 bistik II *arg'u* —pilik
 bitig III *o'g'uz* — tumor
 bitrik *arg'u* — pista
 bishigh *yag'mo* — pishiq, pishgan
 bodun *chigil* — xalq
 boj I *o'g'uz* — qabila, urug'
 boj II *o'g'uz* — yeyiladigan bir o'simlik
 bojun II *dz>j dilektida* — xalq
 borsuq *o'g'uz* — bo'rsiq
 boshan- *arg'u* — taloq qilin(moq)
 boshat- *arg'u* — taloq qil(moq)
 boshu- *arg'u* — taloq qil(moq)
 bōktā *o'g'uz* — xanjar
 bujur- *o'g'uz* — buyur(moq)

bushaq o'g'uz — tajang, asabiy (odam)
 butiq II *koshg'ar*. — kichik mesh
 bük II *arg'u* — burchak
 büküm o'g'uz — xotinlar etigi, maxsi
 büt- II *qipchoq* — (o't) un(moq)
 çaghi *arg'u* — sotish uchun olib boriladigan mol
 çaha *kanjak* — chaqmoqtosh
 çaltur- o'g'uz — chaldir(moq), eshittir(moq)
 çanaq o'g'uz — yog'ochdan ishlangan idish
 çap- II *uyg'ur* — chapla(moq)
 çapil- I *uyg'ur* — chaplan(moq)
 çapit- I *uyg'ur* — hamla qil(moq)
 çaptur- I *uyg'ur* — suvat(moq)
 çaq- I o'g'uz — (orani) buz(moq), (gap) chaq(moq)
 çaqrish- o'g'uz — chaqirish(moq)
 çarun *yag'mo* — chinor daraxti
 çashir o'g'uz — chodir
 çat I o'g'uz — quduq
 çat- o'g'uz — chatishtir(moq)
 çatipa *chigil* — ariq qazishga, to'g'on bo'g'ishga
 chiqmaganlardan qishloq
 oqsoqoli oladigan soliq
 çatir II *kujo* — chodir
 çauvli *kanjak* — simdan to'qilgan chovli
 çavli I \ \ *javli kanjak* — olov uchun yoqiladigan
 yong'oq po'chog'i, shaftoli danaklari
 çaxshaq II \ \ *jaxshaq* — *qorluq* — quritilgan meva
 çefshang *chigil* — qo'y junini qirqadigan qaychi
 çekäk *chigil* — chechak kasalligi
 çeknä *yag'mo* — omoch bilan haydalgan yer
 çekük o'g'uz — temirchining bolg'asi
 çekürgä o'g'uz — chigirtka
 çer II \ \ *jär o'g'uz* — vaqt
 çerig II o'g'uz — vaqt
 çerlik I o'g'uz — vaqt
 çeshkäl *qanjak* — sopol, tosh va uning siniqlari
 çet- o'g'uz, *qipchoq* — yetish(moq)
 çetük o'g'uz — mushuk
 çigit *arg'u* — chigit, paxta urug'i

çil o'g'uz — yomonlik
 çighan arg'u — kambag'al
 çomuq o'g'uz — bir xil qarg'a
 çoq l o'g'uz — past, tuban
 çor: çor ot o'g'uz — o'ralgan o't
 çomali chigil — chumoli
 çomça o'g'uz — cho'mich
 çongāk chigil — yog'och chelak
 çufgha ll qipchoq, o'g'uz — yo'l boshlovchi, rahbar
 çun- o'g'uz, qipchoq — yuvin(moq)
 çuliman: çuliman ish kanjak — chuvalgan ish
 çünük yag'mo — chinor daraxti
 dagh ll arg'u — yo'q emas
 daghi o'g'uz — va, yana
 deda o'g'uz — ota
 deva o'g'uz — tuya
 dünüşgā kanjak — tunbosh qushi
 egbrig arg'u — qo'pol
 ejla o'g'uz — shunday
 ekin o'g'uz — ekin
 eldrük barsag'on, uch — isiriq
 elkın qipchoq, o'g'uz — musofir
 elrük uch — isiriq
 emāt o'g'uz — xo'p, yaxshi
 emdi o'g'uz — endi
 emir o'g'uz — tuman, bulut
 endāk o'g'uz — sath
 epmāk qipchoq, o'g'uz, tuxsi, yag'mo — non
 etrāk o'g'uz — rangi sariq odam
 ev o'g'uz — uy
 evāt qipchoq, tuxsi, yag'mo — tasdiq yuklamasi
 evāt o'g'uz — tasdiq yuklamasi
 eza o'g'uz — opa
 gizri arg'u — sabzi
 hana kanjak, xo'tan — ona
 hata kanjak, xo'tan — ota
 idish l arg'u, o'g'uz, tuxsi, yag'mo, yamaq — idish
 ilik l o'g'uz — ilik
 imir o'g'uz — qosh qoraygan payt

imtili *chigil* — o'ylamasdan
 ingäk II o'g'uz — urg'ochi toshbaqa
 iligh *qipchoq*, o'g'uz — iliq
 jaba I o'g'uz — nam
 jabaqulaq *yaboqu*, *yamak* — boyqush
 jabaquluq // jubaquluq *yaboqu*, *yamak* — isitma titratishi
 jabi *chigil* — egar ustiga qo'yiladigan yostiqliq
 jafa II : jafa jer — o'g'uz — sovuqdan saqlangan yer
 jagh o'g'uz — yog'; jagh ügür o'g'uz — kunjut
 jaghuq *qipchoq* — baytal emchaklarining uchi
 jal- I *qipchoq* — yon(moq)
 jalafar *uyg'ur* — shoh elchisi
 jalghu o'g'uz — shafqatsiz, muruvvatsiz odam
 jalnguq III o'g'uz, *qipchoq*, *suvar* — cho'ri
 jan- II *pchoq* — yon(moq)
 janga II o'g'uz — qirg'oq
 jarat- o'g'uz — mo'ljalga mos qildi
 jarligh II *chigil* — xoqonning xati, farmoni
 jarmaqan o'g'uz — in'om, sovg'a
 jartmaq *uyg'ur* — pul, tanga
 jas I o'g'uz — o'lim, halokat
 jasiq *turk* — yoy idishi, sadoq
 javlaq o'g'uz, *qipchoq* — yomon, yovuz
 jaz- II o'g'uz — yozdi, bitdi
 jazaq *yag'mo*, *tuxsi* — o'tloq
 jazghuq *qipchoq* — baytal emchaklarining uchi
 jaziqchi o'g'uz — sovg'ich
 je- *yaboqu* — nes-nobud qil(moq)
 jemät *ayrim dialektlarda* — xo'p, mayli
 jeng- o'g'uz, *qipchoq* — yeng(moq)
 jengaç o'g'uz — qisqichbaqa(?)
 jer- o'g'uz — jerk(moq), ta'zirini ber(moq)
 jerdash o'g'uz — hamshahar
 jersgü: aja jersgü *chigil* — ko'rshapalak
 jidzigh: jidzigh ot *koshg'ar* — isiriq
 joghdu *turk* — tuyalarning bo'yni ostidagi uzun jun
 jol: jol jorasun o'g'uz — oq yo'l
 joridaçi o'g'uzdan *boshqa dialektlarda* — sovg'hilar
 orasida aloqa qiluvchi

jorighçi o'g'uz — sovchilar orasida aloqa qiluvchi
 jorinça o'g'uz — yo'ng'ichqa
 jubaquluq yaboqu, yamak — istima titratishi
 jubila- o'g'uz, qipchoq — alda(moq)
 judzugh kanchak — so'kish (bolalarga nisbatan)
 jumghaq: jumghaq tana uch — kashnich urug'i
 jumurlan- o'g'uz — yig'il(moq), to'plan(moq)
 jun- I *turk* — yuvin(moq)
 jung (jüng?) *arg'u*, *yag'mo*, *qorluq* — paxta
 jupla- o'g'uz — alda(moq)
 jush o'g'uz — to'planish, to'polon, tiqilinch
 jura o'g'uz — tevarak—atrof
 jut- o'g'uz, qipchoq — yut(moq)
 жүрүг: жүрүг билгә o'g'uz — idroki bor odam
 жүкүндәсi o'g'uz — ibodat qiluvchi odam
 жүкүндүсi o'g'uzdan boshqa dialektlarda —
 ibodat qiluvchi odam
 жүкүнс qipchoq — ibodat, sajda
 жүрчүнгәк chigil — quti
 жүзәрлік o'g'uz — isiriq
 keçä I o'g'uz — namat
 keçi o'g'uz — echki
 kel-: keldüm *arg'u* — (men keldim)
 keläçü o'g'uz — nutq, hikoya qilib berish
 keltür- o'g'uz — keltir(moq)
 kemī o'g'uz, qipchoq —kema
 kendük kanjak — katta sopol xum
 kenpā kanjak — o'simlikning bir turi
 kep o'g'uz — qolip, shakl
 ker- II *qarluq* — vovilla(moq)
 kerägü *turkman* — chodir
 keräy I o'g'uz — soch olish uchun ishlatiladigan ustara
 kerām I *yuqori va quyi chin tilida* — yerto'la
 kerish I o'g'uz — dovon cho'qqisi
 kerit- *qarluq* — vovillat(moq)
 kestär uch — loydan yasalgan xum
 kesh o'g'uz va qipchoqlar tilidan tashqari — o'qdon
 keshür o'g'uz — turp
 ketü qipchoq — mayib, majruh

kevir *kanjak* — daryo og'zi
 kiba o'g'uz — oz vaqt, qisqa zamon
 kima o'g'uzlardan boshqa dialektida — kema
 kishi *yag'mo* — xotin; kishi al — uylan(moq)
 kok II o'g'uz, *qipchoq* — urug', qabila
 koklash- *bulg'or* — ulfatlashishga ahd qil(moq)
 kom: kom kok o'g'uz — juda ko'k
 kon- II *arg'u* — yon(moq)
 kopchuk o'g'uz — egarning ustiga qo'yiladigan yopuq
 korku *kanjak* — yog'och kosa, zarang kosa
 kozun- *arg'u* — ko'rin(moq)
 kuban o'g'uz — to'qim, egar
 kuç: kuç jaghi *chigil* — kunjut moyi
 küz- o'g'uz — qo'riqla(moq)
 küzäç *arg'u* — idish
 kümürgän o'g'uz — tog' piyozi
 künçäk o'g'uz — cho'ntak
 küs- I o'g'uz — xafa bo'l(moq)
 küvük I: küvük *mush chigil* — yovvoyi mushuk
 küvük II o'g'uz — poxol
 küvüz o'g'uz — yungdan to'qilgan palos
 küza(t)täçi o'g'uz, *qipchoq* — qorovul, qo'riqchi
 küzäk *arg'u* — jinglak soch
 la I o'g'uz — ta'kid yuklamasi
 lav *bulg'or* — muhr uchun mum
 lish I *chigil* — so'lak, tupuk
 lish II *igil* — balg'am
 luçnüt *kanjak* — hashar
 mandar o'g'uz — ishq pechak
 maraz II *rg'u*, *yag'mo* — yollangan ishchi
 mendiri *chigil* — to'y rasm—rusumlari
 mingar o'g'uz — buloq
 mughuzghaq *arg'u* — asalariga o'xshash hashorot
 mush *chigil* — mushuk
 mükim *turk* — ayollar poyafzalining bir turi
 mükim *turk* — ayollar poyafzalining bir turi
 mün I *yag'mo* — sho'rva, uvralik sho'rva
 namiza *chigil* — xotin tomondan qarindosh
 oba o'g'uz — urug', qabila

oghla *arg'u* — o'g'lon
 oghur IV *o'g'uz* — badal, evaz
 oghur V *o'g'uz* — muvaffaqiyatli, xayrli
 oghurlan- II *o'g'uz* — tenglashtiril(moq), qiymati beril(moq)
 ojuq *o'g'uz* — poliz qo'riqchisi
 ong II *chigil* — o'ng tomon
 op I *arg'u* — xirmon yanchuvchi ho'kizlarning
 o'rtasidagi ho'kiz
 osughla- *kanjak* — kalitsiz och(moq)
 ota- I *yag'mo, yamak* — yoqmoq
 ota- II *o'g'uz* — davola(moq)
 otran *yag'mo* — kiyim
 öd II *o'g'uz* — teshik
 ötünç *o'g'uz* — qarz
 öjāz *o'g'uz* — chivinning bir turi
 öjlā *o'g'uz* — choshgoh
 ön- *uyg'ur* — otlan(moq), jo'na(moq)
 öndür- *uyg'ur* — otlantir(moq), jo'nat(moq)
 öng II *o'g'uz* — o'ng tomon
 örān *o'g'uz* — buzilgan, yomon narsalar
 örcük *o'g'uz* — o'rilgan soch
 örgān *o'g'uz* — qalin arqon
 ötkī *chigil* — badal, evaz
 ötünç II *o'g'uz* — qarz
 özi *chigil* — ikki tog' o'rtasidagi o'tish joyi
 pamuq *o'g'uz* — paxta
 parçam *o'g'uz* — belgi, nishon
 qa- *yag'mo* — taxladi
 qaziq *arg'u* — yog'och idish
 qajin *o'g'uz* — qayin
 qajing *yag'mo, tuxsi, qipchoq,*
yabaqu, tatar, qaytumul va o'g'uzlarda — qayin
 qajir I *o'g'uz* — qum
 qajtar- *o'g'uz* — qaytar(moq)
 qalida *o'g'uz* — bo'yin tumor
 qanaq *arg'u, bulg'or* — qaymoq
 qanu *arg'u* — qaysi
 qar- I *o'g'uz* — qorishtir(moq)
 qara I: *qara qush o'g'uz* — tuya paypog'i

qaraqila- *yag'mo* — talon—taroj qil(moq)
 qaril- *o'g'uz* — aralashtir(moq)
 qarinqa *o'g'uz* — chumoli
 qarinqaq *o'g'uz* — chumoli
 qarit *turkman* — haqorat
 qartur- I *o'g'uz* — qordir(moq), aralashtirgiz(moq)
 qat I *o'g'uz* — yonida, —da
 qat II *kay, qipchoq, tatar, chumul, yamak* — meva
 qatlan- II *qipchoq, o'g'raq, yamak* — meva ber(moq)
 qatqis *arg'u* — bir xil hasharot
 qatut II — *barsag'an* — mag'iz, danak, urug'
 qazin *qipchoq* — xotinning otasi, qaynota
 qiftu *chigil* — qaychi
 qirnaq *kay, qipchoq, o'g'uz, chumul, yaboqu,*
yamak, yasmil — joriya, cho'ri
 qiz kishi *arg'u* — baxil odam
 qizil I: *qizil sūçik tuxsi, chigil, yag'mo* — may
 qoç I *o'g'uz* — qo'y
 qon I *arg'u* — qo'y
 qonshi *o'g'uz* — qo'shni
 qonuqla- *o'g'uz* — mehmonlarni qabul qil(moq)
 qoru *qipchoq* — tikan
 qosh: *qosh biçäk arg'u* — qaychi
 qoshun *o'g'uz* — qo'rg'oshin
 qova I *o'g'uz* — chelak
 qovuz I *o'g'uz* — jin tegish asari
 quçghundi *chigil* — piyoz
 quzuzlan-*arg'u* — eridan ajralgan ayolga
 uylan(moq)
 qum I *chigil* — qum
 qur V *o'g'uz* — quruq
 qurman *o'g'uz, qipchoq* — o'q—yoy soladigan idish
 qurt II *o'g'uz* — bo'ri
 qushghaç *o'g'uz* — chumchuq
 sagh III *o'g'uz* — o'ng tomon
 sagh V *o'g'uz* — aql
 saghur- I *qarluq* — yut(moq)
 saghur- II *barsag'an* — tupur(moq)
 saltur- *o'g'uz* — ixtiyoriga tashla(moq)

saman chigil — somon
samda chigil — oyoqqa kiyiladigan sandal
sasiq uch — sopol
satgha- III o'g'uz — o'rinma-o'rin qil(moq)
satghash- III o'g'uz — qarzlarini uzish(moq)
satlan- chigil — botin(moq), jur'at qil(moq)
savash- o'g'uz — savash(moq)
savçi I o'g'uz — payg'ambar, elchi
savçi II o'g'uz — sovchi
saxt o'g'uz — kamar, to'qa va egarning
 boshiga o'rnatish uchun oltin,
 kumushdan ishlangan ziynat
seça o'g'uz — chumchuq
semürgük barsag'on — bulbulga o'xshash qush
sengäk o'g'uz — suv ichiladigan idish
sîn II kanjak — sen
sidrim o'g'uz — charm qayish
sighra o'g'uz — ikki tog' orasidagi dara (vodiy)
simsimraq chigil — ovqatning bir turi
sindu I o'g'uz — qaychi
sinuq o'g'uz — siniq
siq II o'g'uz — kichik, ahamiyatsiz
sirt II o'g'uz — kichik tepa
sirtla- I o'g'uz — tepalikka ko'taril(moq)
soghur- qorluq — qurut tayyorla(moq)
soghut I qorluq — qatiqdan tayyorlangan pishloq
soq- III o'g'uz — chaq(moq)
sor- I o'g'uz — so'ra(moq), surishtir(moq), izla(moq)
sögüş II o'g'uz — qovurish uchun sara
 qo'y yoki echki go'shti
sökäl o'g'uz — kasal
söktî II barsag'on — kepak
sujran o'g'uz — minoraga o'xshash har qanday uzun narsa
sulaq qipchoq — taloq, qora jigar
suqun- uch — yuvin(moq)
susghaq qorluq, qipchoq — cho'mich
suvuq qipchoq — uzun, ammo qili kam dum
süm: süm süçik o'g'uz — juda shirin
sürçäk o'g'uz — kechki yig'ilish, o'tirish

shav uch — bir xil o't
 shebāng chigil — yo'g'on temir, so'yil
 shenbuj kanjak — tungi ziyofat
 shin chigil — taxta
 shünük yag'mo — chinor daraxti
 shüt xo'tan — urug' (kelib chiqish ma'nosida)
 talaq qipchoq — taloq, qora jigar
 tamaq o'g'uz, qipchoq — tomoq, bo'g'iz
 tamar o'g'uz — tomir (qon tomiri ma'nosida)
 tana uch, arg'u — kunjut urug'i
 tang II arg'u — elak
 tapçang kanjak — uch oyoqli shoti
 taq- o'g'uz — bog'la(moq), taq(moq)
 taquq turkman — tovuq
 taquqlugh o'g'uz — tovug'i bor
 tarxan arg'u — bek
 tas I o'g'uz — yomon
 tashiq- yag'mo, tuxsi, qipchoq, yaboqu
 turkman — tashqari chiq(moq)
 tat I yag'mo, tuxsi — islomni qabul
 qilmagan uyg'urlar yoki xitoylar
 tavar o'g'uz — jonli, jonsiz mol, tovar
 tegin- chigil — erish(moq), yetish(moq)
 tegül o'g'uz — unday emas, tugul
 tek I o'g'uz — shunchaki
 telü o'g'uz — telba, aqli zaif
 temürkän o'g'uz — o'qning temirli uchi
 tengülgüç o'g'uz — bir xil qush
 terinçäk o'g'uz — xotinlarning yengi yo'q ust kiyimi
 tering o'g'uz — keng va chuqur
 tes: tes tegirmä o'g'uz — oshirish yuklamasi
 tevä o'g'uz, qipchoq suvor — tuya
 toz chigil — qushning bir turi
 toz- chigil — to'y(moq)
 toghril II kanjak — go'sht va dorivorlar bilan to'ldirilgan ichak
 tonguz: tonguz mārdaḳī ayrim turk. — to'ng'iz bolasi
 topul- o'g'uz — (kiyimni) yech(moq)
 toqi- o'g'uz — taqillat(moq), to'q-to'q ur(moq)
 toqin- o'g'uz — uril(moq)

BESHINCHI BO'LIM QADIMGI TURKIY TILNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

SO'Z YASALISHI

Tayanich tushunchalar: morfema, tarixiy morfema; so'z tarkibi, o'zak, negiz, qo'shimcha; so'z yasovchi qo'shimchalar bilan so'z yasash, analitik usul bilan so'z yasalishi.

Morfema haqida tushuncha

Morfema ma'no anglatuvchi eng kichik, bo'linmas elementdir.

Morfema analizida tarixiylik va hozirgi holat masalasini aniq farqlay olish kerak. Tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida so'zning morfem tarkibi o'zgarib turadi. Jumladan, hozirgi o'zbek tilida *iš-lā*, *baş-la* so'zlarini *iš-lā*, *baş-la* shaklida morfemalarga ajratamiz. Bunga, ikkala yasama so'z o'zaklarining leksik ma'no anglatishi, ularning mustaqil holda qo'llana olishi, *-lā*, *-la* qo'shimchasining fe'l yasovchi ekanligi asos qilib olinadi. Biroq, imlā so'zi hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan morfemalarga bo'linmaydi; *-lā* ni fe'l yasovchi deb qaraganimizda ham, o'zak alohida turishida leksik ma'no ifodalamaydi (im qadd deyilganda ham yasama so'z holda qo'llanadi). Tarixan, aksincha, imlā dagi im — “parol, belgi” ma'nosini bildirgan, shuning uchun uni o'sha davr normasiga tayanib ikkiga ajratish mumkin. Yoki alda so'zini ham hozirgi norma asosida morfemalarga bo'la olmaymiz. Tarixan uni ikki morfemaga ajratish mumkin: *al-da*. Bulardan: *-da* — fe'l yasovchi, al esa «hiyla, nayrang» ma'nosini bildiradi. Bunda til tarixida o'zaklarning mustaqil qo'llanila olgani, qo'shimchalarning esa yasovchi sifatida harakat qila olgani asos qilib olinadi. Masalan, al so'zi o'tmishda mustaqil holda ham qo'llanilgan: *Awčr nečā al bilsā, ačg anča yol bilir* — Ovchi qanchalik hiyla bilsa, ayiq ham qochib qutilish yo'llarini shu qadar biladi (MK, I, 94).

Endi ula- so'zida bu qolipdagi yasaliş yo'q. Uning o'zagi — ul. Qidimgi turkiyda ul — “asos, tag-tug”; ula- — “asosini biriktir-, bog'la-” degani.

Hozirgi o'zbek tilidagi qutıl, qutqar so'zlarini morfemaga bo'lish mumkin emas. Lekin tarixan ular morfemalarga bo'linadi: qut-i-l, qut-qar. Keyingi so'zdagi -qar fe'l yasovchi qo'shimcha, masalan, başqar ham shu qolipda yasalgan. Qadimgi turkiyda qut bir qancha

ma'nolarda qo'llangan. Shulardan biri "qut, baxt" ma'nosi. Masalan, Yusuf Xos Hojib dostonining oti "Qutadğu bilig" shundan olingan, "Qutga, baxt-u saodatga yetkazuvchi bilim" degani. Qut so'zi "erk, ozodlik" ma'nosida ham qo'llangan. Masalan, qadimgi turk eposi "O'g'uzxoqon" dostonida shunday jumla bor: Men senä başımñı, qutımñı berä-men (OD, 22, 6). Buni ruschaga "Я отдаю тебе свою голову, свою душу" deb o'g'irganlar (DTS, 471). Aslida, bu jumladagi qut ni "jon" ("душа, жизненная сила, дух") deb emas, "erk, ozodlik" deb anglamoq kerak. Bu o'rinda xonga bosh egish, taslim bo'lish haqida so'z bormoqda. Shunga ko'ra, matnni "Men senga boshimni, erkimni beraman" deb o'g'irgan ma'qul. Ana shunda "senga erkimni beraman; senga bo'yunsinaman" degan ma'no kelib chiqadi. Hozirgi o'zbek tilidagi qutl, qutqar ham o'sha so'zdan: qutl — "ozod bo'l-", qutqar — "ozod qil-" degani.

Qadimgi turklarning shunday maqoli bo'lgan: Er qutı belin, suw qutı terin. Buni ruschaga «Достоинство мужа — в страхе, ценность воды — в глубине» deb tarjima qilganlar (DTS, 94). Uyg'urcha tarjimasida bu maqolni "Erning quti (baxti) qo'rqmaslikda, suvning quti cho'ngqurlikda" deb o'g'irganlar. Ushbu qadimgi turk maqolida qut — "quvvat, kuch-qudrat" ma'nosidadir. Shunga ko'ra maqol "Erning (yigitning) jasurligi qutqu chog'ida (to's-to'polonda) bilinadi, suvning qudrati tubida (bilinadi)" degan ma'noni beradi.

So'zning morfem tarkibi matn yaratilgan davr me'yorlariga asosanib belgilanadi. Tarixiy taraqqiyot, til me'yorlarining harakatlanishi oqibatida ba'zan o'zak, ba'zan esa qo'shimchalar iste'moldan chiqishi mumkin. Ba'zida ikkalovi unutilib, bir komponentga birikib ketadi. Natijada ularni ma'noli qismlarga bo'lishning iloji qolmaydi. So'zning bunday holatini tabiatdagi ayrim kristallarga qiyoslash mumkin. Tabiatdagi ayrim qattiq moddalar qachonlardir suyuq yoki yumshoq holatda bo'lgan, hozir ular zaranglashib, bo'linmas holga kelib qolgan.

Tilda me'yoriy, odatiy holatlar bilan bir qatorda, tarixiy holatni ko'rsatuvchi, lekin hozir harakat qilmaydigan relikt (qoldiq) hodisalar ham uchrab turadi. Bu hodisa so'zning morfem tarkibiga ham aloqador. Xuddi shunday relikt holatlar hozirda «kristall» holiga kelib qolgan so'zning o'zagi, unutilgan qo'shimchasi yoki har ikki komponenti bo'lumi mumkin.

Qadimgi turkiy tilda *apa* so'zining "ona; opa, egachi" ma'nolari bilan bir qatorda "katta, ulug'" ma'nosi ham bor. Masalan, ko'k turk

bitiglarida *apa tarqan* atamasi uchraydi. Bu soʻz tarkibidagi *tarqan* ~*tarxan* unvondir. Mahmud Koshgʻariyning yozishicha, *tarxan* — bek. Islomiyatdan oldin qoʻllanilgan ism (argʻucha) (MK, I, 409). Apa tarqan atamasi tarkibidagi apa — “katta, ulugʻ, bosh” maʼnosida; apa tarqan — “katta tarxon, bosh tarxon, bosh qoʻmondon” degani.

Apa ~aba “katta, ulugʻ” maʼnosida aqrabolik (qarindosh-urugʻchilik) otlari tarkibida ham keladi. Masalan, eski oʻzbek tilida (“chigʻatoy turkchasi”da) abağa soʻzi qoʻllangan. Navoiy soʻzi bilan aytganda, turklar “atanıñ apa (vā) inisin abağa” deganlar (ML, 176). Mazkur soʻz apa ~aba+ağa — “katta ogʻa” degan maʼnoni anglatadi.

Hozirgi oʻzbek tilida ham apa ning “katta, ulugʻ” maʼnosi qoldiq shaklida ayrim soʻzlar tarkibida saqlangan: apağayī (<apa+ayī) — soʻzma-soʻz “ulugʻ ona, katta ona” degani, amakining xotini; apa(ğ)dada yoki apağada — birinchisi apa+dada (“katta dada”)dan, keyingisi apa+ada (“katta ota”)dan. Apağdada — aslida dadaning yoki onaning buvasi. Apağada esa otaning yoki onaning otasi; apağbuwī (<apa+buwī) — maʼnosi “katta buvi” degani; apaqī (<apa-qī): -qī — soʻz yasovchi qoʻshimcha. Apaqī — asl maʼnosi “apa, yaʼni katta tugʻishgan (amaki yoki togʻa)ga tegishli” degani, amakining yoki togʻaning xotini.

Baʼzi aqrabolik otlaridagi da uzvida ham “katta, ulugʻ” maʼnosi mujassam. Masalan: dada, kelib chiqishi da-ada dan, maʼnosi — “katta ada”, yaʼni buva. Ushbu soʻzda da— uzvi boʻlmasa, unda “katta, ulugʻ” maʼnosi ham ifodalanmaydi. Demak, “kattalik” maʼnosi ayni uzv orqali anglashilayotgani tabiiy. Toshkentda “ota”ni dada deguchilar bor.

Yana bir misol: tağa (<ta-ağa) “katta ogʻa” degani, onaning akasi yoki ukasi. “Chigʻatoy turkchasi”da bu soʻz tağay~tağayī shaklida qoʻllangan. Navoiyning taʼkidicha, turklar “ananıñ ağa (vā) inisin tağayī” deganlar (ML, 176). Mahmud Koshgʻariy devonida bu soʻz tağay shaklida berilgan. Lekin uning maʼnosini muallif “amaki” deb izohlagan (MK, III, 256). Qadimgi turkiy til morfem tuzilishiga koʻra tağay~tağayī soʻzi tarkibidagi ta uzvida “katta, ulugʻ” maʼnosi mujassamlashganligini kuzatish mumkin: tağay (<ta-ağay).

Shuning kabi, daya soʻzida “katta aya” maʼnosi bor.

Harqalay, dada, tağa, daya soʻzlari tarkibidagi ta~da uzvida “katta, ulugʻ” maʼnosi mujassamlashgani haqiqatga yaqin. Mazkur ta~da uzvini ayrim olimlar xitoychadagi “katta, ulugʻ, bosh, yirik” maʼnosini beruvchi da soʻziga bogʻlaydilar. Biroq, ayrim asl turkiy soʻzlar tarkibida uning mavjudligi bu qarashni tamom inkor etadi (masalan, tağ soʻzida).

Shunga binoan, uni boshqa tillar ta'sirida turkiyga o'zlashgan deb qarimaslik kerak. U berisi bilan xun davri, ehtimol, oltoy davridan kelayotgan qoldiq bo'lsa ajab emas.

Demak, yozma yodgorliklar grammatik jihatdan tahlil qilinganda so'zlarni morfemalarga ajratishda zamonaviy me'yorlarga asoslanib (ya'ni hozirgi o'zbek tili normalariga tayanib) emas, balki bitiglar yaratilgan davr tilining grammatik normalariga tayangan holda ish ko'riladi.

So'zning tarkibi

So'zlar tuzilishiga ko'ra *tub* va *yasama* bo'ladi. *Tub* so'zlar asli muayyan ma'noni bildiruvchi morfem birlikdir. Ot, sifat, son, fe'l singari mustaqil so'z turkumlari ham, shuningdek, yordamchi so'z turkumlari ham *tub* so'zlar bo'luvi mumkin. Masalan, otlar: *t* — "o'simlik, buta", ot — "dori-darmon", ig — "kasallik", qaz — "g'oz", qon — "qo'y", so'z — "so'z"; fe'llar: ba — "bog'la-", te — "de-", ay — "ayt", uq — "uq", al — "ol-", ked — "kiy-", ber — "ber-", urk — "hurk" va b. *Yasama* so'zlar esa o'zakka yasovchi qo'shimcha qo'shish yoki mustaqil so'zlarning grammatik birikishi tufayli yuzaga keladi.

So'z tarkibi deyilganda, o'zak, negiz hamda so'zning sintaktik munosabatini ta'minlovchi turli qo'shimchalarning birligi, so'zning morfologik tizimi (strukturasi) tushuniladi. So'z tarkibini tahlil qilishda, avvalo, leksik hamda grammatik ma'no anglatuvchi komponentlarni ajratib olish lozim. So'z tarkibi leksik hamda grammatik ma'no anglatuvchi komponentlar birligidan iborat bo'ladi.

So'zning leksik ma'no bildiruvchi komponentlariga o'zak hamda negiz kiradi. *O'zak* — so'zning eng kichik leksik ma'noli bo'lagi. *Negiz* esa so'zning ma'nosini beruvchi, eng katta leksik ma'noga ega bo'lgan bo'lagidir. Masalan: *t*in- fe'liga ot yasovchi -č qo'shimchasini qo'shib, *t*inč oti yasalgan. *t*inč so'zining o'zagi (eng kichik leksik ma'noli bo'lagi) *t*in-, negiz esa ot yasovchi -č qo'shimchasini qo'shish natijasida hosil bo'lgan *t*inč so'zidir. Endi bu so'zga -i qo'shimchasini qo'shib, *t*inč i fe'lini yasaymiz. Bunday holda negiz ham o'zgaradi: yangi yasalgan so'z negiz bo'ladi. Lekin o'zak o'sha-o'sha turaveradi. Shuning uchun bir o'zakdan yasalgan so'zlarni o'zakdosh so'zlar deb ataymiz. Keltirilgan *t*inč, *t*inč i so'zlari o'zakdosh (bir o'zakdan yasalgan) so'zlardir. Demak, *t*inč i so'zining tarkibi shunday: *t*in+č+i = *t*in->*t*inč>*t*inč i-. Yana bir misol: qattg i (qattiq qilib, mahkam qilib) so'zining tarkibi shunday: "qot-" anglamidagi qat- fe'liga sifat yasovchi

-tġ qo'shimchasini qo'shib qatġ so'zi, unga esa -tġ ravish yasovchisini qo'shib qatġtġ so'zi yasalgan. Bu so'zni o'zak-negizga ajratish tartibi ham yuqoridagi so'z kabitir: qat-> qatġ>qatġtġ.

So'zning grammatik ma'no bildiruvchi komponentlariga qo'shimchalar kiradi. Muhimi shundaki, so'z tarkibiga yasovchi qo'shimchalargina emas, yasovchi bo'lmagan qo'shimchalar (so'z o'zgartuvchi, shakl yasovchi) ham kirib ketadi. Chunki ularning bari so'zni shakllantirishga, uning leksik-semantik, morfologik, sintaktik-stilistik o'rnini ta'minlashga xizmat qiladi.

Til tarixida ham qo'shimchalar uch xil ko'rinishda uchraydi: so'z yasovchi, so'z o'zgartuvchi va shakl yasovchi.

So'zlarning morfologik usulda yasalishi

So'zlarning morfologik usulda yasalishi o'zak yoki yasama so'zga yangi bir so'z yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan boshqa bir so'z hosil qilinishidir.

Turkiy tillar tarixida, yozma yodgorliklar tilida so'zlar qat'iy qonunlar asosida yasalgan. Yasama so'z ma'no jihatdan o'ziga bog'liq bo'lgan o'zakdan, o'sha so'zning har qaysi emas, aynan tutash ma'noli semasidan urchiydi. Agar yasama so'zning morfem sostavi chuqur tahlil qilinsa, o'sha ildizga yetib boriladi. Masalan, hozirgi o'zbek tilida "o'tni yulish jarayoni"ni anglatuvchi otaq so'zi "o'tni yul-" ma'nosidagi ota-fe'lidan, u esa "o'simlik" anglamidagi ot so'zidan yasalgan. Yodgorliklarda otačġ degan atama uchraydi, "tabib, davolovchi" degani. Bu so'zning o'zagi "o't, o'simlik" emas, balki "dori, em" ma'nosidagi ot dir, undan ota-, ya'ni "davola-" fe'li, unga -čġ qo'shimchasini qo'shib otačġ oti yasalgan. Demak, otačġ so'zining ildizi "davolamoq" ma'nosidagi ota-, uning negizida "dori" ma'nosidagi ot ga bog'lanadi. Yodgorliklar tilida, boshqa bir ota- fe'li ham uchraydi, masalan: otuġ ota- deydi, bu "o'tin qala-, o'tin yoq-" degani. Endi bu fe'l "o't, olov" anglamidagi ot dan. Hozirgi o'zbek tilida otaw degan so'zimiz bor, bitiglardagi ko'rinishi — otaġ. Hozirgi ma'nosiga qaraganda, bu so'zning o'zagi, harqalay, "olov" ma'nosidagi ot dir. Undan "o't qala-" ma'nosidagi ota-, unga joy nomi yasovchi -ġ qo'shimchasini qo'shib, otaġ so'zi yasalgan, bu "o't yoqib qishni o'tkazadigan joy" ma'nosini beradi. Qiyoslang: qġšlaq (<qġš-la-q)— "qishni o'tkazadigan, qishlaydigan joy"; yaylaġ (<yay-la-ġ) — "yozni o'tkazadigan yer, yaylov".

Hozirgi ayrim o'zbek shevalarida "dazmol"ni ütük deydi. Bu so'z

o'zagining "olov" ma'nosidagi ot ga bog'liqligi yo'q. Chunki, Mahmud Koshg'ariy uni ütük shaklida keltirgan (Agar bu so'z ot dan yasalganida uni singarmonizm qoidasiga ko'ra otuq shaklida keltirgan bo'lur edi). Ahamiyatlisi, Koshg'ariy devonida ütidi fe'li ham keltirilgan (MK, III, 268), bu «dazmolladi» degani. Demak, ütük o'sha fe'ldan ekanligi ayon. Qiyoslang, Alisher Navoiyning "Muhokamatu-l-lug'atayn" asarida ta'kidlanishicha, "üt— kallan otqa tutup tükin artur ma'nodadur".

Yana quyidagi misollarga e'tibor bering: rangni bildiruvchi yaşıl — "yosh, yangi" ma'nosidagi yaş so'zidan yasalgan (yaş-ıl). E'tiborga sazovorki, "Qutadg'u bilig"da osmonning sifati yaşıl so'zi bilan berilgan: yaşıl kök. Ko'k turk bitiglarida uni kök tājri deydi: kök — rangni bildiradi, tājri esa "osmon" degani. "Qutadg'u bilig"da osmonga nisbatan qo'llanilgan yaşıl sifati, o't, maysa rangini emas, balki "tiniq, beg'ubor" ma'nosini beradi: yaşıl kök — "tiniq, musaffo osmon".

Umr vaqti anglamidagi yaş ham ayni so'zdan urchigan; umrning muayyan vaqti: bir yaş — insonning bir yillik umri. yaş, yaş yigit, yaş bala deyilganda "hali ko'p yashamagan, o'smir" tushuniladi (chog'ishtiring, qadimgi turkiy tilda: yaşlıg — yoshi katta, keksa; yaşlıg er — keksa kishi. Hozirgi turk tilida: yaşlı (yaş-lı) — "keksa, uzoq yashagan kishi"). Yaşa (yaş-a) fe'li ham ayni o'zakdan. Endi yaşın, yaşna (<yaşın-a) so'zlari boshqa bir o'zakdan yasalgan (chog'ishtiring: čaqın, čaqna; bu ham yuqoridagi qolipda bo'lib, o'zagi čaq-; čaqmaq čaqdı; yoki: gügürt čaq-, ot čaq-). Harqalay, yaşın so'zining o'zagida "yorug', nur" ma'nosi borligi ayon. Qadimgi turkiyda: yaşu— yorug'lik sochmoq. Chog'ishtiring, QB da: Yaşıq — Quyosh. Yaruq ham o'sha qolipda yasalgan, yaru— "yorug'lik sochmoq" so'zidan.

Affiksatsiya usuli bilan so'z yasashida so'zning ichki va tashqi tomoniga e'tibor qaratiladi. So'zning ichki tomoni ma'no, semantika bilan bog'liq. Tashqi belgisi uning tovush tomonidir. Qadimgi turkiy tilda yasama so'z ana shu ikki jihat birligidan yuzaga kelgan. Demak, o'zak bilan yasalgan negiz o'rtasida ham ma'no, ham fonetik jihatdan bog'liqlik bo'lmog'i kerak.

Yodgorliklar tilida so'z yasovchi affikslarning vazifasi muhim. Har bir affiks, o'ziga tegishli doirada harakat qiladi, muayyan ma'noni anglatuvchi so'zlar guruhini yasaydi, chegaradan chiqmaydi. Sinonimiya qurshoviga tushgan taqdirda ham, eshi yo'l bersagina, uning vazifasini bajaradi.

Yana har affiksning fonetik variantlari ham bo'ladi. Variantlarning

bari "bir affiks", har qaysisi "o'sha affiksning ko'rinishi" deb qaraladi. Ular o'zakka singarmonizm qonuni asosida birikadi; biri boshqasining o'rnida kela olmaydi. So'zning morfem qurilishini tekshirganda bu qonuniyatlarni unutmaslik kerak.

Qo'shma so'zlar va ularning yasalishi

Turkiy tillar tarixida so'z yasashning analitik usuli ham amal qilgan. Bunday usul bilan yasalgan so'zlar yodgorliklar tilida keng qo'llaniladi.

Ko'k turk bitiglarida: bengütaş, bitigtaş — bitigtosh, sübaş — lashkarboshi. AH da: qarabaş — cho'ri, xizmatkor.

Ko'k turk bitiglarida qutb otlari ham shunday usulda yasalgan: kün toğsuq — kun chiqar (Sharq), kün ortus — Janub, kün batsıq — kun botar (G'arb), tün ortus — Shimol.

Qadimgi turkiy tilda qo'shma so'z holida yasalgan yer otlari (toponimlar), daryo va ko'l otlari (gidronimlar) ham tez-tez uchrab turadi: Temir qapıg, Qaraqum, Qara köl, Yincü ögüz, Yaşıl ögüz.

Qo'shma so'z holida yasalgan toponimlar ko'proq joy nomini bildiruvchi so'zlardan tuzilgan bo'ladi.

Qadimgi turkiy tilda "shahar" ma'nosida baliq, uluş, kân~ken, kent~kend, ordu so'zlari qo'llangan. Bu so'zlarni ba'zi shahar otlarining tarkibida ham uchratamiz. Masalan: Beşbaliq, Quzuluş, Quzordu. Yoki: Ötükan, Tärkan, Äbakan, Çimgän otlari tarkibidagi kân~ken~gän ham, chamasi, "shahar" ma'nosini anglatadi.

Quzuluş, Quzordu ham qo'shma so'z holiday toponimlardir. Chunonchi, Mahmud Koshg'ariy uluş so'ziga izoh bera turib, yozadi: bu so'z chigillar shevasida "qishloq"ni anglatadi. Balasag'un va ularning yuqori yonidagi arg'ular tilida "shahar" demakdir. Shuning uchun Balasag'un shahrini Quzuluş deydilar (MK, I, 94). Olimning boshqa bir o'rnida qayd etishicha, bu shaharning Quzordu nomi ham bo'lgan (MK, I, 145).

Quzordu "Qutadg'u bilig"ning uyg'ur yozuvli hirot qo'lyozmasida ham uchraydi: Munungı turuğlağ Quzordu eli (Uning turar yeri Quzo'rdur elidir)(QB, 7). Bu jumlada asar muallifi Yusuf Xos Hojibning tug'ilgan yeri — Quzo'rdur (ya'ni Balasag'un) nazarda tutilmoqda.

Quzuluş, Quzordu nomlari tarkibidagi quz, aftidan, "kunga ters". "kun botar" ma'nolarini bildiradi. Chog'ishtiring: Mahmud Koshg'ariy lug'atida: quz tağ — tog'ning quyosh tushmaydigan joyi (MK, III, 196); hozirgi o'zbek tilida: kungay — kun tushadigan joy; quzgay —

kunga teskari joy. Yoki turkchada: Güney — Janub, Kuzey — Shimol. Shundan kelib chiqib, Quzuluş, Quzordu — “kun botardagi shahar” degan ma’noni bildiradi,

Endi Beşbaliq haqida. Mahmud Koshg’ariyning yozishicha, bu uyg’ur viloyatidagi besh shahardan biridir (MK, I, 136).

Bu nomning etimologiyasi haqida Koshg’ariy yozadi: baliq — johiliya davridagi turklar va uyg’urlar tilida “shahar”. Uyg’urlarning eng katta shaharlariga Beşbaliq deyilishi shundandir. Beşbaliq — “besh shahar” demakdir. Uyg’urlar boshqa bir shaharlariga Yangibaliq — “yangi shahar” deyдилar (MK, I, 360).

Shahar nomlarining yasashida, ba’zan, Markaziy Osiyo xalqlari tillarida yagona prinsiplar amal qilganligini kuzatamiz. Masalan: Beşbaliq — turkiy nom, Panjkent — forsiy.

Qo’shma so’z shaklidagi kishi otlari ham bor. Masalan, Qutlubars, Qulbars, Aybars, Qaraqush, Alaqush, Aydoğdi, Kündoğdi, Kündoğmiş, Quştemür, Esandemür, Temürxan, Temürtaş.

Murakkab fe’l: saw “so’z, gap, xabar” degan ma’noni beradi. Bundan: saw ālit— xabar yetkazmoq, saw k(ā)lūr— so’z tashimoq.

So’zlarni juftlash orqali yangi so’z yasash

So’zlarni juftlash yo’li bilan yangi ma’no hosil qilish, asosan, badiiy matnlarga xos.

Ko’k turk bitiglarida ot va sub so’zlari juft holda qo’llanib, “dushman, yov” ma’nosini anglatadi: biriki bodunuğ ot sub qilmadim — birikkan xalqni (bir-biriga) o’t-suv [ya’ni yov] qilmadim (K, 27).

Bitiglarda yer va sub so’zlari juft holda qo’llanib, “tuproq, o’lka, yurt, vatan” ma’nosini anglatgan: Kōgmān yer-sub idiziz qalmazun tiyin — Ko’gman yer-suvi egasiz qolmasin deya (K. 20). Tangri Umay ıduq yer-sub basa berti erinç — Tangri Umay bilan yer-suv(imiz yovni) bosib berdiku (Ton, 38).

Alqış so’zi “olqish, maqtov, madh” degan ma’noni anglatadi. U alqış ötüğ shaklida ham qo’llaniladi, bunda “ibodat, duo” degan ma’noni bildiradi.

Yoki: āw so’zi “uy” degani, matnlarda āw barq shaklida ham qo’llaniladi, bu shakli “uy-joy, turar joy; ro’zg’or” ma’nolarini beradi. Shuning singari: anğ yawlaq — yomon, bo’lmaq’ur, aş içkü — ovqat, is tūs — teng-to’sh, o’rtoqlar, og’aynilar.

Adaş so’zi “o’rtoq” degani, matnlarda adaş qudaş shaklida ham

qo'llaniladi, bu "do'stlar, yor-u birodorlar" ma'nosini beradi.

Yoki at — "go'sht, tana", öz — "o'zlik", ätöz esa "vujud, jism, tana" ma'nosini beradi.

QB, 6 da: tüş-tej. So'z tarkibidagi tüş ham "teng" ma'nosidadir, tüş-tej — "tengdosh, barobar" degani. Yoki, yana solishtiring, hozirgi o'zb.: tejgur. Qadimgi turkiy tilda: qur — "esh, teng" degani. X. 36 da: qur bolti — esh bo'ldi.

Hozirgi o'zbekchada uwal-juwal so'zimiz bor. Bu so'z qadimgi turkiy tildagi uya so'ziga bog'lanadi. Qadimgi turkiy tilda uya ikki ma'noda qo'llanilgan: 1) birodar, yaqin kishilar, tug'ishganlarni anglatgan (E, 15, 3; MK, I, 113). Bu so'z Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarida ham uchraydi: Ata bir, ana bir, uyalar, bu xalq — Ota bir, ona bir, barcha xalq qardosh, birodordir (AH, 291). Asar ko'chirilgan davr tilida uya so'zining "birodor, do'st" ma'nosi unutilgan ko'rinadi. Shuning uchun bo'lsa kerak asarning C nusxasida uyalar so'zining ostiga biradardan deb yozib qo'yilgan. 2) "yashash joyi, uya" ma'nosini anglatadi. Masalan, IB, 31 da: uya — in, uya.

Uya so'zining "yashash joyi, uya" ma'nosi hozirgi o'zbek tilida ham bor: Quş uyasida körganini qıladı. Turk tilida bu so'z yuva shaklida qo'llanmoqda: Yuvayı yapan dişi quştur (Uyani qurgan moda qushdir). Hozirgi o'zbek tilidagi uwal-juwal tuzilishiga ko'ra just so'zdir: uwa~yuwa~juwa — bir so'zning turli fonetik variantlari bo'lib, u "avlod, tug'ishganlar" ma'nosini beradi. Uwal-juwal so'zi tarkibidagi birinchi -li qadimgi turkiy tilda amal qilgan teng bog'lovchining qoldiq shaklidir. Keyingisi esa hozir sifat yasovchi sifatida tushuniladi. Ushbu so'z ayni shaklda "serfarzand, avlodli" ma'nosida.

Yozma yodgorliklarda so'zlarni takrorlash yo'li bilan ham yangi ma'no hosil qilinadi. Masalan, adruq — "ayri" degani, matnlarda adruq adruq shaklida ham qo'llaniladi, bu "turli, har xil" ma'nosini beradi.

SO'Z TURKUMLARI

Tayanch tushunchalar: so'zlarning turkumlanish prinsiplari, mustaqil so'z turkumlari, yordamchi so'z turkumlari.

Otlarda ko'plik, egalik, kelishik.

Fe'ning vazifadosh shakllari: sifatdosh, ravishdosh, masdar alomati; fe'ning buyruq-istak shakli, shart ko'rsatkichi, bo'lishli-bo'lishsizlik, fe' nisbatlari, shaxs-son ko'rsatkichlari, fe' zamonlari.

OT

Otlarning yasalishi

Morfologik usulda otlar ikki xil asosdan — ot(ism-lar)ga va fe'llarga yasovchi qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan yasaladi.

1. Otdan (ismlardan) ot yasovchi qo'shimchalar. Bular:

-čī, -či affiksi. Ushbu qo'shimcha kasb-kor, yumush egasi ma'nosini anglatuvchi ot yasaydi. Ko'k turk bitiglarida: yoğčī — azachi, siğitčī — yig'ichi, ayğutčī — maslahatchi, yerčī — yerni (hududni) yaxshi biladigan kishi; Huast. da: nomčī — diniy ta'lim beruvchi, pir, ustoz; ötäğčī — qarzdor, ba'zan ötäğčī birimčī shaklida ham qo'llaniladi; tängričī — xudojo'y, dindor; MK da: otačī — tabib, tariğčī — dehqon, emčī — shifokor, etükčī — etikdo'z; AT da: suwčī — dengizchi, kemačī — kema boshlig'i, kapitan.

Alisher Navoiyning yozishicha, mansabning yo hunarning va yo peshaning izhori uchun ba'zi so'zlar so'ngida -čī, -či qo'shimchasini oltirurlar. Mansabda andoq-ki: qorčī, sučī, hiza:načī, keräk yaraqčī, čögäncī, nizačī, šükürčī, yurtčī, šilančī, axtačī; hunar va peshada andoq-ki: quščī, barsčī, qoruqučī, tamğačī, jibačī, yorğačī, xalvačī, kemačī, qoyčī. Qush hunarida ham bu istiloh bordir. Andoq-ki: qazčī, quščī, turnačī, kiyikčī, tawušqančī (ML, 178).

-daš~daš, -däš~däš affiksi. QB da: qadaš — qarindosh, qoldaš — qo'ldosh, könjüldaš — ko'ngildosh; MK da: qarındaš — qarindosh, yerdäš — yerdosh, bir yerlik, emükdäš — emikdosh, bir onani emgan.

-lıq, -lik, -lığ, -lig / -luğ, -lük, -lug, -lüg affiksi. QB da: qarılıq — qarilik, uluğluq — ulug'lik, sağlıq — xushyorlik, yaruqluq — yorug'lik, yigitlik — yigitlik, esänlik — esonlik, čecäklik — gulzor; MK da: tawarlıq — xazina, ačlıq — ochlik, qağunluq — qovun poliz, tariğlıq — ombor, eliglik — qo'lqop, közlük — ko'zoynak; AH da: čığaylıq — qashshoqlik, suqluq — suqlik, toqluq — to'qlik.

-čuq affiksi. KTT, 24 da: yančuq — to'rva.

-duruq, -dürük / -turuq, -türük affiksi. KTT da: kömüldürük — otning ko'krak yopqichi. Hozirgi o'zb.: boyunturuq.
-duq, -dük affiksi. MK da: burunduq — tuya anjomi, boshbog'.
-daq, -däk affiksi. MK da: bağirdaq — siyalik.
-çuq, -čük affiksi. MK da: yančuq — kissa, hamyon, örčük — o'rama soch.

-qay, -ğay, -kāy, -gāy affiksi. Hozirgi uyg'ur.: tās kāy (tāris-kāy), kūngāy; o'zb.: terskāy, kūngāy; quzğay.

-duz, -düz / -tuz, -tüz affiksi. QB da: yulduz (qiyoslang, taqlidiy so'z: yalt-yult), kündüz.

2. Fe'ldan ot yasovchi qo'shimchalar. Bular quyidagilardir.

-q, -k / -ğ, -g affiksi. Ko'k turk bitiglarida: otlaq — o'tloq, tōšāk — to'shak; qapğ — eshik, darvoza (QB da: qapuğ), kōrüg — kuzatuvchi, josus; QB da: kečik — kechuv joyi, tilāk — tilak, yōlāk — yordamchi, bezāk — bezak, tapuğ — xizmat, bilig — bilim, aytğ — savol; MK da: qışlağ — qishloq, yaylağ — yaylov, suwlağ — suv toshgan yer, tariğlağ — ekinzor, quşlağ — qushlar makoni, tutuğ — garov, qonuq — mehmon; AH da: qılıq — odat; ölüğ — o'lik, tirig — tirik.

Navoiyning yozishicha, mazkur qo'shimchani mahal va makonga qo'shib, bir fasl yo bir amrga mansub qilurlar. Andoq-ki: qışlaq, yaylaq, awlaq, quşlaq (ML, 178).

Yoki yana solishtiring, hozirgi o'zb.: qışlaq, yaylaw (<yay-la-ğ/q; yay — "ko'klam", yaylağ — "ko'klamni o'tkazadigan yer" ma'nosida). Bu so'zlarning qadimgi matnlarda qo'llanilishiga e'tibor bering: Talim qara quşman, yaşıl qaya yaylağim, qizıl qaya qışlağim-ol — Yirtqich burgutman, yashil qoya yozni o'tkazar yerim, qizil qoya qishlar yerimdir (IB, 51).

-m affiksi. QB da: alım — olim, berim — berim; MK da: aqım — oqim, sağım — sog'im, tizim — tizim, bog', bičim — bichim, ölüm — o'lim. Hozirgi uyg'ur.: qatlam, aldım — aldov, bağlam, uqum — tushuncha, kiyim, ösüm — o'sish,

-maq, -māk affiksi. MK da: čaqmaq — chaqmoq, qışmaq — ilmoq.

-qın, -ğın / -qun, -ğun, -kin, -gin / -kūn, -gūn affiksi. MK da: tutğın — tutqin, qačğın — qochqin. Hozirgi o'zb.: basqın, taşqın, yanğın, uçqun, yalqın, kōčkin, sürgün, epkin.

-qan, -kän -ğan, -gän affiksi. Hozirgi uyg'ur.: tuqqan — tug'ishgan, qapqan, čeqilğan — chaqmoq.

-qič, -ğič, -kič, -gič / -quč, -ğuč, -kūč, -gūč affiksi. Buyum, narsa, qurol otini yasaydi. Ko'k turk bitiglarida: ačquč — ochqich, kalit; MK

da: bičguč — qaychi. Hozirgi o'zb.: qirg'it, oçirg'it (<oçurguč); uyg'ur.: hasquč, qirguč, kōrsatkūč, yālpigūč.

-qaq, -gaq, -kāk, -gāk affiksi. QB da: yatgaq — qorovul, turgaq — soqchi; MK da: orgaq — o'roq, turgaq — sir oluvchi qo'shin, tirsgak — tirsak.

-ma, -mā affiksi. MK da: tūgmā — tugma, sūzmā — suzma, kesmā — soch kesmasi. Hozirgi o'zb.: surma, qatlama, sūzmā.

-qu, -gu, -kü, -gü affiksi. MK da: bičgu — pichoq, sūpürgü — supurgi, külgü — kulgu; QB da: yegü — yegulik, kedgü — kiyim.

-n affiksi. MK da: aqin — sel, yigin — yig'in, ekin — ekin, egin — yelka, kift, boğun — bo'g'un; QB da: tūgün — tugun. Hozirgi uyg'ur.: eqin — sel, jirgin; o'zb.: yigin, otun, qyun, tūgün, kelin.

Ushbu affiks joy, makon otini ham yasaydi: qorğan — (qor-ga — «qo'ri, himoya qil» so'zidan) — qo'rg'on. Yoki, solishtiring: Qazan (<Qaz-ga-n) (qaz-ga — «g'alaba qozon» so'zidan) — shahar nomi, Qozon. Lekin «idish» ma'nosidagi qazan so'zining o'zagi qaz- fe'liga bog'lanadi. Qiyoslang: hozirgi o'zb.: qazimaq, qaziq ham shu asosdan.

-č affiksi. QB da: qilinč — qilmish, fe'l-atvor, saqinč — eslash, sewinč — sevinch; MK da: ötünč — qarz, urunč — pora, ökünč — o'kinch; AH da: sökünč — so'kinch; Huast. da: yükünč — yukunch (yükün — «yukunmak, sig'inmoq, topinmoq» fe'lidan).

-š affiksi. MK da: uruš — urush, toquš — jang, kurash, čiқиш — foyda, kečiš — kechuv; QB da: alqış — olqish (alqa — «maqta» so'zidan), qarğıš — qarğ'ish (qarğa so'zidan), söküş — so'kish; AH da: ülüš — hissa.

-man, -mān affiksi. MK da: siqman — uzumni siqadigan vaqt, sökmān — alp, qahramon.

-ga, -gā affiksi. MK da: bilgā — donishmand, olim, hakim, ōgā — aqli odam, bilimdon.

-sīq, -sīg, -sik, -sig / -suq, -suğ, -sük, -süg affiksi. Ko'k turk bitiglarida: kün toğsuq — kun chiqar (sharq), kün batsīq — kun botar (g'arb). Qiyoslang, MK da: kün toğsuğ, kün batsīg.

-t affiksi. MK da: ōgüt — nasihat, pand.

Ko'plik

Qadimgi turkiy tilda ko'plikning grammatik ko'rsatkichlari, asosan, quyidagilar:

1. Ko'plikning -lār, -lar qo'shimchasi. MK da: bilgālār — donolar,

alplar — pahlavonlar, qapug'lar — eshiklar. Yoki "Xuastuanift" da: y(a)ruq taqirilär — yorug' tangrilar, arġ dintarlar — pokiza rohiblar.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining uslubiy talablariga ko'ra otlardan oldin ularning son ko'rsatkichi keltirilsa, otga -lar qo'shimchasi qo'shilmaydi. Qadimgi turkiy tilda esa bunday o'rinlarda ham otlarga ko'plik affiksi qo'shilishi mumkin. Masalan, "Oltun yorug'" asarida: iki içiläri — ikki akasi, üç tiginlär — uch shahzoda, iki tigitlär — ikki shahzoda, yeti enükläri — (barsning) yetti bolasi.

2. Otlardagi ko'plik yozma yodgorliklar tilida -n qo'shimchasi bilan ham yasalgan. Masalan, QB da: türkän — turklar, erän — erlar, mardlar. MK da: oġlan iġlaşdı — bolalar yig'lashdi, erän alpı oqıştılar — mardlar bir-birlarini chorladilar. Yodgorliklarda oġlan va erän so'zlari birlik shaklida ham qo'llanilgan: oġlan suw tökdi — o'g'lon suv to'kdi (MK, II, 27).

3. Qadimgi turkiy tilda rudiment holida ko'plikning -t qo'shimchasi ham uchraydi. Bunday ko'plik -n ning -t ga o'zgarishi bilan hosil qilingan. Masalan, "Oltun yorug'" asarida: tigin — shahzoda, tigit — shahzodalar. Lekin asarda uning ko'pligi tiginlär~tigitlär shakllarida ham qo'llanilaveradi.

Bunday usul bilan yasalgan ko'plikka yana bir misol: tarqan — tarxon (unvon), tarqat — tarxonlar.

4. Turkiy tillar tarixida ko'plik -z affiksi bilan ham yasalgan. Bunga quyidagi so'zlarni misol keltirish mumkin: meñiz — yuz, köküz — ko'krak, omuz — yelka, möñüz — shox, ağız — og'iz (uning ikki chakakdan iborat ekanligi nazarda tutilgan).

Bunga köz so'zini ham misol keltirish mumkin. Solishtiring: kör — fe'l (-r — fe'l yasovchi), köz (-z — ko'plik qo'shimchasi).

Asli bu so'zlarga -z qo'shilishi orqali "ikkilik, juftlik" nazarda tutilmoqda. Biroq, turkiy tilda "ikkilik" yo'q. Biror narsaning bittasi birlikda, ikkinchisi qo'shilsa, ko'plikka aylanadi. "Ikkilik" — ko'plik degani. Shunga ko'ra -z affiksi, ikkilik, juftlik yasovchi emas, ko'plik yasovchidir.

Biz va siz olmoshlaridagi z ham ko'plik qo'shimchasidir. S. Y. Malovning yozishicha, bu olmoshlar quyidagi usulda hosil bo'lgan: bi+si=biz (men+sen=biz); si+si=siz (sen+sen=siz).

-z qo'shimchasi fe'llarga qo'shilib, ularning shaxs va sonini bildiradi. Masalan, tinglovchi birligi bardıñ, ko'pligi esa bardıñız bo'ladi. Yoki, ko'k turk bitiglarida tinglovchi birligi bardığ shaklida qo'llanilgan: Qağanıñın sabın almatın yer sayu bardığ. — Xoqoningning so'zini

olmayin har yerga tarqab ketding (Ka, 9). Buning ko'pligi hozirgi ayrim turkiy tillarda (xususan, tatar tilida) — bardig'iz. Hozirgi o'zb.: barisig' kerak, ko'pligi — barisig'iz kerak. Yoki: keliq — keliqlar — keliqiz. Keliqiz so'zidagi -iq — hurmatni bildiradi, -iz esa ko'plikni ifodalaydi.

5. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ko'plik -agut qo'shimchasi bilan ham hosil qilingan degan qarashlar bor. Biroq bu qo'shimcha bilan yasalgan so'zlar ko'plikni bildirmaydi. Masalan, STs da: alpaqut — pahlavon, bayaqut — boyon.

Egalik

Otlarda bir so'zlovchining egalik belgisi -m affiksidir: basim, kozum, elim. So'zlovchi ko'p kishi bo'lganda -miz, -mitz qo'shimchasi qo'llaniladi: basimiz, kozimiz, elimiz, biligimiz, saqinchim(i)z.

So'zning oxirgi bo'g'ini lablangan unlili bo'lganda ushbu qo'shimcha ba'zan -muz, -muz shaklida ham qo'shiluvi mumkin. Masalan, "Xustuanifi" da: munumuz, konulumuz.

So'zlovchi o'zi haqida so'z yuritganda, odatda, ozum deb ishlatadi va bunga qo'shimcha qilib ta'kidni kuchaytirish uchun ba'zan ban olmoshini ham qo'shib qo'llashi mumkin: Kalturtim-ok turk bodunuq Otukan yarka ban ozum bilga Tonuquq. — Keltirdim ham turk xalqini Otukan yerga men o'zim bilga Tonnyuquq (Ton, 17).

Tinglovchi birligining egaligi -q qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: basiq, kozuq, eliq.

Tinglovchi ko'pligining egalik belgisi -qiz, -qiz / -quz, -quz dir: basiqiz, kozuqiz, eliqiz.

O'zga birligining egalik belgisi -i (-si), -i (-si) qo'shimchasidir: bas, kuzi, eli.

Muhimi shundaki, "O'g'uzxoqon" dostonida egalikning o'zga birligi lab unlisi bilan tugagan bo'g'inlarga -u (-su), -u (-su) shaklida ham qo'shib kelgan: anagusu — qiyofasi, kuz — ko'zi, kokuz — ko'ksi, o'zagusu — uchalasi. Bunday fonetik xususiyat hozirgi turk tilida ham saqlangan.

O'zgalar ko'pligining egaligi qarashlilikning ko'plik shakliga birlikning egalik belgisini qo'shib hosil qilinadi. Misol: sozlari.

Turkiy tillar tarixida egalik bu seniq (bu seniki), bu munuq (bu buniki), bu anlarniq (bu ularniki), bu bizim (bu bizniki), bu siziq (bu sizniki), bu aniq (bu uniki), bu menim (bu meniki) shaklida ham ifoda etilgan. Bu so'zlardagi -iq / -m qo'shimchasi narsaning asl egasini (kimga qarashli, kimga oid ekanligini) bildiradi.

Egalikning bu shakli hozirgi turk tilida ham qo'llanilmoqda: bu

senindir, bu onlarındir, bu sizindir, bu bizimdir, bu benimdir. Yoki, solishtiring, hozirgi o'zb.: menimča (-im "men"ga emas, "mening fikrim"ga taalluqli, "fikr"ning "men"ga qarashli ekanligini bildiradi); men(in fikr)imča > menimča. Yoki, yana bir misolni qiyoslang: meningča. -niŋ qo'shimchasi "men"ga taalluqli, -ča esa "mening fikrim"ga taalluqli. Bu o'rinda egalik qo'shimchasi -im qisqargan (<menin(fikrim)ča).

Turk tilshunosligida benim evim, benim kitabım, ev benim, kitab benim birikmalaridagi -im affiksi tamlama eki (qaratqich qo'shimchasi) deb emas, balki iyelik eki (egalik qo'shimchasi) deb ishlatiladi. Turk tilshunosligidagi talqinlarga ko'ra benim evim, benim kitabım birikma holida kelsagina, isim tamlaması dir. -im affiksi funksional jihatdan tamlayan eki bo'lib keladi. ev benim, kitab benim shaklida gapga aylanadi. -im ning olmoshga birikuv usuli ham tarixan menimča so'zidagi kabi kechgan.

E'tiborga sazovorlisi shundaki, yenisey bitiglarida siz olmoshiga ham uning kimga qarashlilikini bildiruvchi -im qo'shimchasi qo'shiladi: sizim "siz mening yaqinlarim" degan ma'no anglashiladi: Quyda qunchuyuma, sizim o'glumqa bōkmādim — Uyda malikalarimga, siz (mening yaqinlar)im, o'g'limga to'ymadim (E, 14, 2).

Hozirgi o'zbek tilida oidlik, qarashlilik -niki qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: meniki, seniki, unŋki, bizniki, sizniki, . -m esa ba'zan she'riyatda, badiiy-ko'tarinki uslubda qo'llaniladi, xolos.

-niki tarkibidagi -ki oidlikni, mansublikni bildiruvchi (hozirgi grammatikalarda sifat yasovchi deya talqin etilmoqda) affiksdir. Qadimgi shakli: -qī, -ğī, -ki, -gi. Qiyoslang, qadimgi turkiy tilda: ūzāki — yuqorigi, yayqī — bahorgi. Hozirgi o'zbek tilida: qīski, yazgi, kečki, ertāki, aldingi, keyingi. Bu misollarda: qīski — "qishga oid, qishga qarashli", yazgi — "yozga oid, yozga mansub" degan ma'nolarni anglatadi va b. -niki tarkibidagi -ni esa qadimgi -niŋ, -niŋ, -nun, -nūŋ qo'shimchasining qoldig'idir. Bu qo'shimcha bilan yasalgan so'zlarga -qī, -ğī, -ki, -gi qo'shilishi bilan u ham o'zgarishga uchragan: meniki (<menin-ki).

Hozirgi o'zbek tilida bu, šu ko'rsatish olmoshlarining egalik qo'shimchalarini olishi natijasida so'z tarkibida fonetik o'zgarish sodir bo'lgan: bunim, bunin, bunis; šunim, šunin, šunis so'zlari tarkibidagi -n — tarixan ko'rsatish olmoshlari(bul, šul)dagi -l bo'lib, tilning rivojlanishi, grammatik qoidalarining qat'iylashuvi sababli -n ga aylangan va har uchala shaxs egalik affikslarini qo'shishda yana tiklangan.

Kelishik

Kelishik kategoriyasi turkiy tillarning bosh qonuniyatlaridan biridir. Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida tilimizning ichki qonuniyatlari, o'zgarishi oqibatida uning soni ba'zan o'zgarib ham turgan. Hozirgi tilshunoslikda ularning soni nechta ko'rsatilayotganidan qat'i nazar, kelishik kategoriyasi turkiy tillarda qadimdan bor, bundan keyin ham saqlanib qoladi. Bu kategoriya boshqa tillarning ta'sirida qisqaradi yoki tildan chiqib ketadi, deb qarash umuman xato.

Kelishik qo'shimchasi o'zbek tilida ot, otlashgan so'zlar, barcha ism guruhiga qo'shila oladi. Ot, sifat, son, olmoshni ism guruhi deganimiz bilan har birining o'ziga xos grammatik xususiyati bor. Hech qachon bir turkumga xos kategoriya ikkinchisiga o'tib qo'ya qolmaydi. Son, sifat, olmosh asl holatida otga xos qo'shimchalarni ololmaydi. Gapda avval ot o'rini egallaydi, ot niqobiga kirgandan keyingina, uning vazifasini bajarish huquqini oladi va o'z qurshovida boshqa so'zlarga ot kabi ta'sir eta boshlaydi.

Qadimgi turkiy tilda kelishiklar soni yettita. Ularning turlari va qo'shimchalari quyidagichadir:

1. Bosh kelishik: maxsus qo'shimchasi yo'q; otning bosh ko'rinishi nazarda tutiladi.

2. Qaratqich kelishigi: -niŋ, -niŋ / -nuŋ, -nüŋ; -iŋ, -iŋ / -uŋ, -üŋ.

3. Jo'nalish kelishigi: -qa, -kā / -ğa, -gā; -a, -ā; -garu, -gārū / -qaru, -kārū; -gar, -gār / -qar, -kār; -ru, -rū; -ra, -rā.

4. Tushum kelishigi: -ğ, -g (-iğ, -ig / -uğ, -üg); -n; -nī, -ni; -ī, -i.

5. O'rin-payt kelishigi: -da, -dā / -ta, -tā.

6. Chiqish kelishigi: -dan, -dān / -tan, -tān / -dīn, -din / -tīn, -tin / -dun, -dün; -da, -dā / -ta, -tā.

7. Vosita kelishigi: -n (-in, -in / -un, -ün).

Qadimgi turkiy tilda qaratqich belgisi -niŋ, -niŋ / -nuŋ, -nüŋ bilan birga -iŋ, -iŋ / -uŋ, -üŋ dir.

Qaratqich ba'zan belgisiz ifodalanishi ham mumkin. Masalan: Körtüŋ sabī antağ — kuzatuvchining so'zi shunday (Tbn, 9).

Jo'nalish kelishigining qo'shimchasi ham bir necha xil bo'lgan. Qadimgi turkiy tilda jo'nalishning -qa, -kā varianti ustun edi. Urxun yodgorliklarida jo'nalishning -ğa, -gā varianti o'rnida ham -qa, -kā qo'llanilgan: tağqa — toqqa, qapığqa — qopig'qa, yerkā — yerga, ögüzkā — daryoga. Jo'nalishning -ğa, -gā varianti yenisey yodgorliklaridagina qo'llanilgan: qunčuyımğa — bekachimga, edgügä — ezguga.

Yodgorliklar tilida jo'nalishning -garu, -qaru, -gärü, -kärü qo'shimchasi keng qo'llanilgan: o'guzgaru — o'g'uzga, o'g'uz tomon, yoq(q)aru — yuqoriga, ilgärü — ilgariga, ebgärü — uyga. Masalan, To'nyuquq bitigida: Öñdän qağangaru sü yorilim, tämis. — Sharqdan xoqonga lashkar yo'llaylik, debdi (Ton, 29). Tabğaçgaru Qonī sāñünüg idmīs, Qñangaru Tonra Sāmīg idmīs. — Tabğ'achga Qo'ni sangunni yuboribdi, Qitanga To'ngra Semni yuboribdi (Ton, 9).

Jo'nalishning -a (-ya), -ā (-yā) affiksi: qağanīma — xoqonimga, bodunuma — xalqimga, qanīṭa — xoningga, inīmā — inimga, biriyā — o'ngga, yīraya — so'lga. Qağanīma ötünüp sü ältdim. — Xoqonimga o'tinib, lashkar eltdim (Ton, 18).

-ru, -rū affiksi: aṇaru — unga qarab. -ra, -rā: tašra — sirtga, tashqariga, ičrā — ichga, ichkariga.

Eng eski yodgorliklar tiliga xos bo'lgan -garu, -qaru, -gärü, -kärü belgisining qoldiqlarini hozirgi o'zbek tilida ham uchratamiz. Hozirgi tašqarī, yuqarī, ičkārī, teskārī so'zlaridagi -qarī, -kārī qadimgi jo'nalish qo'shimchasining qoldiqlaridir (<taš-qaru, yuq-qaru, ičkärü, ters-kärü). Lekin u hozirgi tilimizda o'z vazifasini yo'qotib, o'zi birikkan so'zga qo'shilib ketgan. Bu so'zlar ayni holatida jo'nalish ma'nosini anglatadi. Ular tarkibidagi qaratqichning qadimgi ko'rsatkichi o'z vazifasini yo'qotganligi sabab so'zlashuvda ularga jo'nalishning hozirgi ko'rsatkichini qo'shib ham, qo'shmay ham qo'llash mumkin: tašqarī ciqdi — tašqarīgā ciqdi, ičkārī kirdi — ičkārīgā kirdi, teskārī ögirildi — teskārīgā ögirildi kabi.

Qadimgi turkiy tilda tushum kelishigining -n; -nī, -ni; -ī, -i affikslari bilan bir qatorda -ğ, -g (-īg, -ig, -uğ, -üg) affiksi ham keng qo'llanilgan: bodunuğ — xalqni, süg — lashkarni, tašīg — toshni, isig — ishni. Masalan, To'nyuquq bitigida: Türk Bilgā qağan türk sir bodunuğ, oğuz bodunuğ igidü olurur. — Turk Bilga xoqon türk sir xalqini, o'g'uz xalqini boshqarib turibdi (Ton, 62). Altun yisīg aša kältimiz, Ärtis ögüzüg kačā kältimiz. — Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini kechib keldik (Ton, 37).

Bitiglardan misollar keltiramiz: Elligig elsirätдимiz, qağanliğrīg qağansirätдимiz, tizligig sökürtimiz, başliğrīg yöküntürtimiz — Davlatlini davlatsizlantirdik, xoqonlini xoqonidan judo qildik, tizzasi borni cho'ktirdik, boshi borni yukuntirdik (K. 18). Türgäs bodunuğ uda basдимiz. — Turgas xalqini qo'qqisdan bosdik (K. 37). Čiğañ bodunuğ bay qiltim, az bodunuğ öküš qiltim. — Qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko'paytirdim (Ka. 10).

-n qo'shimchasining misoli: yabğusin, šadın anta ölürti — yabg'usini, shadini o'sha yerda o'ldirildi (Ton, 41–42).

O'rin-payt kelishigining qo'shimchasi -da, -dä, -ta, -tä dir: qağanta — xoqonda, tağda — tog'da, eldä — elda.

Chiqish kelishigini ifodalash uchun -dan, -dän, -dın, -din, -tan, -tän, -tın, -tin, -dun, -dün bilan bir qatorda -da, -da, -ta, -tä ham qo'llanilgan.

Ko'k turk bitiglarida: Türgäs qağanta körüg kälti. — Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi keldi (Ton, 29).

Qadimgi turkiy tilda hozirgidan farqli holda yettinchi — vosita kelishigi ham qo'llanilgan. Bu kelishik belgisi -n bo'lib, o'zak-negizning fonetik-fonologik tabiatiga bog'liq ravishda -ın, -in, -un, -ün shakllariga ega bo'ladi. Matnlardan misollar: Sūçig sabın, yımşaq ağın arıp, ıraq bodunuğ ança yağutır ermis — Shirin so'zi bilan, nafis ipakligi bilan avrab, yiroq xalqni shunday yaqinlashtirar ekan (Ka. 5); Tabğaç bodunqa beglik urı oğlın qul boltı, silik qız oğlın kün boltı. — Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi, suluv qiz bolasi bilan cho'ri bo'ldi (K. 7); Todunčusuz uwutsuz suq yäk üçün saqınčın sözün qılınčın y(ä)mä közin körüp qulqaqın äsıdıp tilin sözläp äl(i)gin sunup adaqın yorıp ürkä üzüksüz ämgätir-biz. — To'ymas, uyatsiz, suq iblis uchun xayol qilib, so'z bilan, ish bilan, yana ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib, til bilan so'zlab, qo'l bilan sunub, oyoqda yurib, (besh tangri yorug'ini) uzluksiz azoblaymiz (Huast. 144-147); Quş qanatın, er atın. — Qush qanoti bilan, er oti bilan (kuchli) (MK, I, 70); Aş tatığır tuz, yuğırın yemäs. — Oshning toti tuz bilan, lekin laganda quruq tuzning o'zini yeyilmaydi (MK, III, 38).

Qadimgi yozma yodgorliklar tiliga xos bo'lgan vosita kelishigining qoldiqlari hozirgi o'zbek tilida ham uchrab turadi. Jumladan, qışın-yazın, ertän so'zlari tarkibidagi -n, -ın vosita ma'nosini anglatadi. Ularni ko'makchilar bilan almashtirib qo'llash mumkin: qış bilän, yazı bilän, qış boyı, yaz boyı; ertä bilän. Yoki açın-toqın, yüpün so'zlari tarkibida ham vosita kelishigining ko'rsatkichi saqlangan.

XIV–XV asrlarga kelib, turkiy tilda kelishiklar soni bittaga qisqardi. Qadimgi yodgorliklar tilida ko'p qo'llanilgan vosita kelishigi bu davrda uchramaydi. Uning vazifasini o'rin-payt kelishigi va birlä~bilä~ilä, boyı kabi ko'makchilar bajara boshlaydi.

Shuningdek, «chig'atoy turkiysi»da boshqa kelishiklar tizimida ham o'zgarish sodir bo'ldi. Masalan, tushum kelishigining qadimgi -ğ, -g (-ıg, -ig, -uğ, -üg) affiksi iste'moldan chiqdi. Qaratqichning qadimgi -ğaru, -qaru, -gärü, -kärü; -ğar, -qar, -gär, -kär; -ru, -rü; -ra, -rä ko'rsatkichlari ham keyingi davrlarda uchramaydi.

Urxun-enisey bitiglari, "Qutadg'u bilig" asari, "Devonu lug'atit turk"da chiqish kelishigi ba'zan -da, -da, -ta, -tä affiksi bilan ham ifoda etilgan. «Chig'atoy turkiysi»da chiqish kelishigi bu shaklda uchramaydi.

Shu o'rinda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" va hozirgi o'zbek adabiy tilidagi kelishik shakllarini solishtirib ko'raylik:

Kelishiklar	"Qutadg'u bilig"da	Hozirgi o'zbek adabiy tilida
1. Bosh k.	-	-
2. Qaratqich k.	-niñ, -niñ, -nun, -nün; -in, -in, -un, -ün	-niñ, -niñ
3. Jo'nalish k.	-qa, -ğa, -kä, -gä; -a, -ä; -gärü; -gär; -ru, -rü; -ra, -rä	-gä (-qa, -kä)
4. Tushum k.	-ğ, -g (-ığ, -ig, -uğ, -üg); -n; -nı, -ni; -ı, -i	-nı, -nı
5. O'rin-payt k.	-da, -dä, -ta, -tä	-da, -dä (talaffuzda: -ta, -tä)
6. Chiqish k.	-dan, -dän, -dın, -din, -tan, -tän, -tın, -tin, -dun, -dün; -da, -da, -ta, -tä	-dan, -dän (talaffuzda: -tan, -tän)
7. Vosita k.	-n (-ın, -in, -un, -ün)	

Otlarda jins

Turkiy tillarda rod kategoriyasi yo'q, lekin jins bor. Jins inson va boshqa jonzodlarga xos. Jinsning grammatik ko'rsatkichi (qo'shimchasi) yo'q. So'zning ma'nosiga qarab inson yoki jonzodning jinsini farqlash mumkin. Insonlarda "erkak va xotin (ayol)", hayvonlarda "erkagi — urg'ochisi (tishisi)", qushlarda "nari va modasi", parrandalarda "xo'rozi va makiyoni" deyiladi. Tilimizda yana har birining o'z oti bor. Sudraluvchilar, hasharotlar va suv hayvonlarining harakati, qiliqlariga qarab, ularning jinsini aniqlash mumkin bo'lsa-da, ularga ot qo'yilmagan: "erkagi yo urg'ochisi" deb qo'ya qolamiz.

Kul tigin bitigida urt o'g'ul, qiz o'g'ul so'zlari ishlatilgan. Ushbu misollardagi urt — "o'g'il" degani, o'g'ul esa "farzand" ma'nosida. "O'g'uzxoqon" dostonida erkak o'g'ul deydi, bu so'z "o'g'il bola; o'g'lon"

degan ma'noni beradi. Hozirgi o'zbekchadagi o'g'il bala, qiz bala ham ayni ma'nodadir (bala — "farzand" degani). Yoki yana qiyoslang, hozirgi o'zb.: erkak kishi, xotin kishi. Bu o'rinda kishi — "inson, odam" ma'nosini anglatadi.

"Irq bitigi"da: erkak yont — erkak ot, erkak buzağu — erkak buzoq, tetir buğra — erkak tuya. "O'g'uzxoqon" dostonida: erkak bōri — erkak bo'ri.

"Irq bitigi"dan bir o'mak keltiramiz: Aq bisi qulunlamış, örün ingäni botulamış, qunchuy urılanmış. — Oq biyasi qulun tug'ibdi [qulunlabdi], oq ingani bo'ta tug'ibdi [bo'talabdi], malika o'g'il tug'ibdi. Mahmud Koshg'ariyda: inäk buzağuladı — sigir buzoq tug'di.

SIFAT

Yozma yodgorliklar tilida morfologik usulda sifatlar otlar va fe'llardan yasalgan.

1) Otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-liq, -liğ, -lik, -lig / -luq, -luğ, -lük, -lüg affiksi. Huast. da: adaqlıg — oyoqli, ayıg qılınçlıg — gunohkor, ağıluğ — og'uli, zaharlangan, zaharli, äksüklüg — gunohkor, aybdor, nuqsunli, butluğ — butli, oyoqli, küclüg — kuchli; QB da: yarağlıg — yaroqli, owutluğ — andishali, uquşluğ — zakovatli, biliglig — bilimli, erklig — erkli, erkin, türlüg — turli, har xil, ünlüg — mashhur, taniqli.

-siz, -siz / -suz, -süz affiksi. QB da: yaraqsız — yaroqsiz, tubsuz — tubsiz;

-qı, -ki affiksi. Otlarga qo'shilib, «oidlik, qarashlilik» ma'nosidagi sifat yasaydi. MK da: ozaqı bilgälär — burungi donishmandlar, qutqı er — xushmuomala kishi, ewdäki taqağu — uydagi tovuq; AH da: ozaqı masal — qadimgi maqol. Qiyoslang, hozirgi o'zb.: qıski, yazgi, ertäki, kečki.

-çıl, -çıl affiksi. MK da: yamğurçıl yer — yomg'irchil yer, tüpçıl yer — sershamol yer, igçıl — kasalmand.

-saq, -säk affiksi. QB da: bağrsaq — mehribon, uluğsaq — ulug'vor.

-siğ, -sig affiksi. QB da: qulsiğ — qulsifat, begsig — beksifat, ersig — javonmard.

2) Fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-qır, -ğır / -qur, -ğur, -kir, -gir / -kür, -gür affiksi: uyğur (uy — "bir, ittifoq" so'zidan. Qiyoslang: süt uyırdı ~ süt uwırdı). Hozirgi o'zb.: tapqır, çapqır, uçqur, çonqır (<çonqur), keskir, ötkir (<ötkür), sezgir.

-qin, -ġin / -qun, -ġun, -kin, -gin / -kūn, -gūn affiksi. Hozirgi o'zb.: turġun, uyġun (uy — "bir, yagona" so'zidan), joşqın, xārgin
-ġ/q, -g/k affiksi. IB da: yaruq — yorug', ravshan; QB da: quruġ — quruq, bo'sh, uđug — uyg'oq; AH da: ačġ — achchiq, yumşaq — yumshaq, sücüg — shirin.

-qaq, -kāk -ġaq, -gāk affiksi. Hozirgi o'zb.: yapışqaa, tirişqaa, tayyaa, uyuşqaa.

-nč affiksi. To'nyuquq bitigida: bulġanč — bulg'angan, parokanda (xalq), tarqanč — tarqoq (xalq).

-rī, -ri affiksi. Ko'k turk bitiglarida: egri. Hozirgi o'zb.: toġr (toġ — "tik" so'zidan), ayrī, egri, būgri (<būkri).

-qaş, -kāş affiksi. Hozirgi o'zb.: ayqaş (ay — "bo'lak" so'zidan, Chog'ishtiring: ayrī, ajra so'zlari ham shu o'zakdan), uyqaş (uy — "bir, umum" so'zidan), čalkāş.

-l affiksi. MK da: tūkāl — tugal, qızıł — qizil, yaşıł — yashil.

-čig, -čig affiksi. Quş balası qusınčig, ıt balası oxşančig — Qush bolasi yirganchiq, it bolasi o'xshanchiq (MK. III. 250).

-dīn, -din affiksi. Hozirgi o'zb.: aydīn.

-un, -ün affiksi. QB da: tolun — to'lin (oy), tüzün — to'g'ri, chin.

Qadimgi turk yozma adabiy tilida qiyosiy daraja -raq, -rāk affiksini qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Masalan, QB da: örürāk (yuqoriroq), yaruqraq (yorug'roq).

Orttirma darajani bildiruvchi "juda" ma'nosida edi~eđi so'zi qo'llaniladi. Masalan, "Qutadġ'u bilig"da: Eđi kečki sōz-ol masalda kelir. — Bu ta'birda keladigan juda eski so'zdir (QB, 107). Eđi yaqşı aymış azıqlıg kür er. — Juda yaxshi aytibdi oziqli, jasur kishi (QB, 279).

Yodgorliklarda belgining ortiqligi yoki kamligini bildiruvchi vositalar ham bor. Belgining ortiqligi so'zning birinchi bo'g'iniga [p] tovushini qo'shib, uni takrorlash yo'li bilan hosil qilingan. Masalan, "O'g'uzxoqon" dostonida: ap-aq, qīp-qīzīl, qap-qara.

SON

Qadimgi turklarda "nol" yo'q, chunki "nol" — yo'q son. Sanoq "bir"dan boshlanadi. Inson tug'ilgan chog'da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo'shib hisoblangan. Bir yil o'tgach, ikkiga to'lgan va hokazo.

"Bir" — bu so'zlovchi demak, ya'ni "men"dir (mening o'zim, men turgan yer yoki men tutgan narsa). "Men" qadimgi turkiy tilda bi bo'ladi.

Bu soʻz birü~berü koʻmakchisining tarkibida ham saqlangan. -rū — joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi, berü — “men tomon” degani, hozirgi oʻzbekchada beri deyiladi. Masalan: beri kel, köpdän beri. Bir ning tarkibidagi bi — soʻzlovchi(“men”)dir. Demak, sanoq soʻzlovchining oʻzidan boshlanadi.

Iki ning asli ilki dir (il-ki>ilki>iki. Hozirgi oʻzb.: ikki). Qadimgi turkiyda il — “old” degani. “Poygak” ham il boʻladi, antonimi tör dir. il ning qutb (“Sharq”) maʼnosi ham bor, chunki Sharq old tomonda. -ki- “oidlik”ni bildiruvchi qoʻshimcha, ilki — “oldindagi, dastlabki, avvalgi” degan maʼnoni beradi. Lekin mantiqqa koʻra “soʻzlovchi(bir)dan keyingi”dir. Shuning uchun tartibda ikkinchi boʻlib turadi.

Boshqa bir qator sonlarda ham yasaliş bor:

“Yigirma” soni iki dan hosil boʻlgan: iki-r-mi>yiki-r-mi>yigirmi.

Yoki: altī-mīs>altmīs, yeti-miš>yetmīs, sekiz on>saksān, toquz on>toqsan.

Sonlar toʻrt darajalidir:

Birliklar: 1 — bir, 2 — iki~āki, 3 — üç, 4 — dört, 5 — biş~bāş~beş, 6 — altī, 7 -yiti~yāti~yeti, 8 — sākiz~sekiz, 9 — toquz.

Oʻnliklar: 10 — on, 20 — yigirmi, 30 — otuz, 40 — qīrq, 50 — ilig~ālig~elig~elli, 60 — altmīs, 70 — yitmiş~yātmiş~yetmīs, 80 — sekiz on~saksān, 90 — toquz on~toqsan.

Yuzliklar: 100 — yüz, 200 — iki yüz, 300 — üç yüz va boshqalar.

Minglar: 1000 — bīṡ~mīṡ yoki biṡ~miṡ, 2000 — iki bīṡ, 3000 — üç bīṡ va boshqalar.

Yodgorliklarda tūmān soʻzi 10 000 ni bildirgan. Bundan yirik sonlarga uning koʻpaytmasi qoʻshib aytilgan: beş tūmān — 50 000, sākiz tūmān — 80 000, on tūmān — 100 000 va b. Qoʻllanilishiga misol keltiramiz: Tabḡaç oṡ tutuq bes tūmān sū kelti — Tabḡʻach oʻng tutuqning besh tuman qoʻshini keldi (X, 25). Yarıṡ yazıda on tūmān sū tārilti. — Yaris dashtida oʻn tuman [yuz ming] lashkar terildi (Ton, 36). Čača sāṡūn sākiz tūmān sū birlā sūṡūşdūm — Chacha Sangunning sakkiz tuman lashkari bilan urushdim (X, 26). QB. 287 da: mīṡ tūmān — 10. 000000.

Ikki xonalilar misoli: bir tūmān artuṡi yeti bīṡ — 17000.

Qadimgi turkiy tilda ikki xonali sonlarda quyidagi tartib amal qilgan:

1. Avval birlik aytilib, keyin shu son qoʻshilgan oʻnlik emas, balki undan yuqori oʻnlik aytilgan: yeti yigirmi — buning bilan “(oʻndan oshib) yigirma tomon yettita son qoʻshildi (=oʻn yetti)” degan maʼno anglashiladi. Yana misollar: dört yigirmi — oʻn toʻrt, bis yigirmi — oʻn besh, sekiz yigirmi — oʻn sakkiz, altī otuz — yigirma olti, iki qīrq —

o'ttiz ikki, iki ālig — qirq ikki, ūč yetmiş — oltmish uch, yeti yetmiş — oltmish yetti, sākiz yetmiş — oltmish sakkiz, toquz sākiz on — yetmiş to'qqiz. Ko'k turk bitiglaridan misollar: Kül tigin qon yılqa yiti yigirmika uēdi. Toquzunē ay yiti otuzqa yoğ ertūrtimiz. — Kul tigin qo'y yilida (birinchi oyning) o'n yettinchi (kunida) o'ldi. To'qqizinchi oyning yigirma yettisida azasini o'tkazdik (K, III). Eki otuz yašima Tabgāc tapa sūlādim — Yigirma ikki yoshimda Tabg'ach tomon lashkar tortdim (X. 25-26). Mān toquz yigirmi yıl šad olutrum, toquz yigirmi yıl qağan olurtum, il tutdum — Men o'n to'qqiz yıl šad bo'lib turdim, o'n to'qqiz yıl xoqon bo'lib turdim, davlatni tutdim (Xa. 9). Altāris qağan bilgāsin ūčün, alpīn ūčün Tabgācqa yāti yigirmi sūñūšdi. — Eltarish xoqon allomasi bilan bo'lgani uchun, alpi bilan bo'lgani uchun Tabg'achga o'n yetti bor jang qildi (Ton, 48-49).

2. Hozirgiga yaqin bir tartib bo'lib, faqat o'nlikdan so'ng artuq so'zi qo'shilgan: otuz artuq tōrt — o'ttiz to'rt. Zamonlar o'tib o'nlikka qo'shilayotgan artuq so'zi qisqarib, hozirgi ko'rinishga aylangan: otuz tōrt.

Matnlardan misollar keltiramiz: Qirq artuq yeti yolī sūlāmis. — Qirq yetti yo'la lashkar tortgan (K, 15).

Ko'p xonali sonlarning o'qilish tartibi shunday: 85 — biš toquz on / sākiz on biš; 45360 — tōrt tūmān, biš miñ, ūč yūz, altmīš;

Bitiglarda "yarim" ma'nosini sīmar so'zi bildiradi: Sīmar sūsi ebīg barqīg yulğali bardī, sīmar sūsi sūñūšgāli kelti — Qo'shinining yarmi uy-joyini bo'shatgani bordi, yarim qo'shini jang qilgani keldi (X. 32).

Sonlarning tartib ko'rsatkichi boshlab -nē shaklida edi. "Birinci" tartib ko'rsatkichi qadimgi turkiy tilda birinē shaklida, ba'zan bir shaklida ham qo'llanilgan. Bularning o'mida ilki, baštīnqī so'zlari ham ishlatilgan. "Ikkinchi" tartib ko'rsatkichi ikinti~ikindi yoki ikinē deyilgan. Qolgan sonlarga birday qo'shilaveradi: ūčūnē, tōrtūnē, bišinē, altīnē, yitīnē, sākizīnē, toquzunē, onūnē. Ikki xonali sonlarda tartib o'zgaradi: bir yigirmīnē, iki yigirmīnē, ūč yigirmīnē, tōrt yigirmīnē singari.

XI-XII asrlardan boshlab -nē tartib ko'rsatkichining -nēi, -nēi shakli ham qo'llanila boshladi: ūčūnēi, tōrtūnēi, bišinēi, altīnēi, yitīnēi, sākizīnēi. toquzunēi, onūnēi singari.

O'zgaga ishora qilinganda sonning bosh shakliga -sī, -si qo'shimchasi orttiriladi: birisi, ikisi, ūčisi, tōrtisi, bešisi, altīsī, yetisi.

Aslida, qoidaga ko'ra, unli bilan tugovchi sonlarda -sī, -si, undosh bilan tugovchi sonlarda esa -ī, -i dir: biri, ikisi, ūči, tōrti, beši, altīsī, yetisi.

Tabgāc, oğuz, qītan, bu ūčāgū qabasār, qaltačī-biz. — Tabg'ach, o'g'uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (qurshovda) qolajakmiz (Ton, 12).

Qadimgi qabsap, sülälim, anı yoq qısalım, tāmıs. — Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo'q qilaylik, debdi (Ton, 21).

Qadimgi turklarda yil sanog'i

Qadimgi turklarda yillar muchal hisobi bilan yuritilgan. Bu sanoqqa ko'ra o'n ikki yil o'n ikki hayvon oti bilan yuritilgan. Muchal har o'n ikki yilda aylanib keladi. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida yil nomlari va ularning ketma-ketligi quyidagicha:

1. Sıčğan, Kūsķü — sichqon
2. Ud — sigir
3. Bars — bars
4. Tawıšğan, tawšan — quyon
5. Loo~luu — ajdar
6. Yılan — ilon
7. Yont~yund — ot
8. Qoń~qoyń~qoy — qo'y
9. Bičın — maymun
10. Taqıqu, taqağu — tovuq
11. İt — it
12. Lağzin, toğuz — to'ng'iz

Turkiy muchal yil nomlarini Mahmud Koshg'ariy ham o'zining "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirgan. Uning tartibi shunday:

1. Sıčğan yıńı — sichqon yili.
2. Ud yıńı — sigir yili.
3. Bars yıńı — bars yili.
4. Tawıšğan yıńı — quyon yili.
5. Nek yıńı — timsoh yili.
6. Yılan yıńı — ilon yili.
7. Yund yıńı — ot yili.
8. Qoy yıńı — qo'y yili.
9. Bičın yıńı — maymun yili.
10. Taqağu yıńı — tovuq yili.
11. İt yıńı — it yili.
12. Toğuz yıńı — to'ng'iz yili.

OLMOSH

So'zlovchi birligini bildiruvchi olmosh (kishilik olmoshi) ko'k turk bitiglarida bān~ben, uyg'ur, moniy yozuvli yodgorliklarda mān~men

o'ttiz ikki, iki ālig — qirq ikki, üç yetmiş — oltmish uch, yeti yetmiş — oltmish yetti, sākiz yetmiş — oltmish sakkiz, toquz sākiz on — yetmiş to'qqiz. Ko'k turk bitiglaridan misollar: Kūl tigin qon yilqa yiti yigirmikā uēdī. Toquzunē ay yiti otuzqa yoğ ertūrtimiz. — Kul tigin qo'y yilida, (birinchi oyning) o'n yettinchi (kunida) o'ldi. To'qqizinchī oyning yigirma yettisida azasini o'tkazdik (K, III). Eki otuz yašima Tabgāč tapa sūlādīm — Yigirma ikki yoshimda Tabg'ach tomon lashkar tortdim (X. 25-26). Mān toquz yigirmi yil šad olutrum, toquz yigirmi yil qağan olurtum, il tutdum — Men o'n to'qqiz yil shad bo'lib turdim, o'n to'qqiz yil xoqon bo'lib turdim, davlatni tutdim (Xa. 9). Altāris qağan bilgāsin ūcūn, alpīn ūcūn Tabgāčqa yāti yigirmi sūnūsdi. — Eltarish xoqon allomasi bilan bo'lgani uchun, alpi bilan bo'lgani uchun Tabg'achga o'n yetti bor jang qildi (Ton, 48-49).

2. Hozirgiga yaqin bir tartib bo'lib, faqat o'nlikdan so'ng artuq so'zi qo'shilgan: otuz artuqī tōrt — o'ttiz to'rt. Zamonlar o'tib o'nlikka qo'shilayotgan artuqī so'zi qisqarib, hozirgi ko'rinishga aylangan: otuz tōrt.

Matnlardan misollar keltiramiz: Qīrq artuqī yeti yoli sūlāmis. — Qīrq yetti yo'la lashkar torgān (K, 15).

Ko'p xonali sonlarning o'qilish tartibi shunday: 85 — biš toquz on / sākiz on biš; 45360 — tōrt tūmān, biš miq, üç yūz, altmīš;

Bitiglarda "yarim" ma'nosini smar so'zi bildiradi: Smar sūsi ebīg barqīg yulgālī bardī, smar sūsi sūnūsgālī kelti — Qo'shinining yarmi uyjoyini bo'shatgani bordi, yarim qo'shini jang qilgani keldi (X. 32).

Sonlarning tartib ko'rsatkichi boshlab -nē shaklida edi. "Birinchi" tartib ko'rsatkichi qadimgi turkiy tilda birinē shaklida, ba'zan bir shaklida ham qo'llanilgan. Bularning o'mida ilki, baštinqī so'zlari ham ishlatilgan. "Ikkinchi" tartib ko'rsatkichi ikinti~ikindi yoki ikinē deyilgan. Qolgan sonlarga birday qo'shilaveradi: ūcūnē, tōrtūnē, bišinē, altīnē, yitinē, sākizinē, toquzunē, onunē. Ikki xonali sonlarda tartib o'zgaradi: bir yigirmīnē, iki yigirmīnē, üç yigirmīnē, tōrt yigirmīnē singari.

XI-XII asrlardan boshlab -nē tartib ko'rsatkichining -nēi, -nēī shakli ham qo'llanila boshladi: ūcūnēi, tōrtūnēi, bišinēi, altīnēi, yitinēi, sākizinēi, toquzunēi, onunēi singari.

O'zgaga ishora qilinganda sonning bosh shakliga -sī, -si qo'shimchasi orttiriladi: birisi, ikisi, ūcisi, tōrtisi, bešisi, altīsī, yetisi.

Aslida, qoidaga ko'ra, unli bilan tugovchi sonlarda -sī, -si, undosh bilan tugovchi sonlarda esa -ī, -i dir: biri, ikisi, ūči, tōrti, beši, altīsī, yetisi.

Tabgāč, oğuz, qitan, bu ūcāgū qabasār, qaltači-biz. — Tabg'ach, o'g'uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (qurshovda) qolajakmiz (Ton, 12).

Üçägün qabsap, sulälim, anı yoq qısalım, tāmıs. — Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo'q qilaylik, debdi (Ton, 21).

Qadimgi turklarda yil sanog'i

Qadimgi turklarda yillar muchal hisobi bilan yuritilgan. Bu sanoqqa ko'ra o'n ikki yil o'n ikki hayvon oti bilan yuritilgan. Muchal har o'n ikki yilda aylanib keladi. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida yil nomlari va ularning ketma-ketligi quyidagicha:

1. Sičğan, Kūskü — sichqon
2. Ud — sigir
3. Bars — bars
4. Tawışğan, tawşan — quyon
5. Loo~luu — ajdar
6. Yılan — ilon
7. Yont~yund — ot
8. Qon~qoy~qoy — qo'y
9. Bičin — maymun
10. Taqıqu, taqağu — tovuq
11. İt — it
12. Lağzın, toņuz — to'ng'iz

Turkiy muchal yil nomlarini Mahmud Koshg'ariy ham o'zining "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirgan. Uning tartibi shunday:

1. Sičğan yılır — sichqon yili.
2. Ud yılır — sigir yili.
3. Bars yılır — bars yili.
4. Tawışğan yılır — quyon yili.
5. Nek yılır — timsoh yili.
6. Yılan yılır — ilon yili.
7. Yund yılır — ot yili.
8. Qoy yılır — qo'y yili.
9. Bičin yılır — maymun yili.
10. Taqağu yılır — tovuq yili.
11. İt yılır — it yili.
12. Toņuz yılır — to'ng'iz yili.

OLMOSH

So'zlovchi birligini bildiruvchi olmosh (kishilik olmoshi) ko'k turk bitiglarida bān~ben, uyg'ur, moniy yozuvli yodgorliklarda mān~men

yoki min dir. So'zlovchi ko'pligini bildiruvchi olmosh — biz.

Bir tinglovchini bildiruvchi olmosh — sən~sen, sin, ko'p tinglovchini bildiruvchi olmosh esa — siz yoki sizlar.

O'zga kishini bildiruvchi — ol, o'zga kimsalarni bildirganda esa olar~ular~anlar shaklida qo'llaniladi.

O'zga kishi birligini anglatadigan kishilik olmoshi ol~ul kelishik qo'shimchalari bilan turlanganda an- shaklini oladi: aña, anı, anı, anda kabi. Hozirgi o'zbek tilida u olmoshi jo'nalish, makon, chiqish kelishiklari bilan turlanganda orada -n undoshi hosil bo'ladi: ungä, unda, undan. Bular eski o'zbek tilida («chig'atoy turkiysi»da) aña, andın shaklida qo'llangan. Biroq o'zak va qo'shimcha orasidagi -n «ortirma» emas. U kishilik olmoshining qadimgi turkiy tildagi -nıñ qo'shimchasi bilan qo'llangan holatining qoldig'idir: u-n-da (<a-nıñ-da), u-n-dan (<a-nıñ-dın//a-nıñ-dan).

Kishilik olmoshlarining turlanishi quyidagicha:

Birligi:

bän~ben; bāni~beni; bāniñ~beniñ; bāñā~beñā~baña

mān~men~min; māni~meni~mini; māniñ~meniñ~miniñ;
māñā~meñā~maña; mādā~mendā~mindā~mintā, mindidā, mintāda;
menidin~minidin

sān~sen; sāni~seni~sini; sāniñ~seniñ~siniñ; sāñā~señā~saña;
sādā~sendā~sindā, sintādā, sinidā, sintidā; sānidin~senidin~sinitin
ol; anı; anıñ; aña, añar; antā~anda, antada; antın, anındın

Ko'pligi: biz; bizni; bizniñ, biziñ; bizkā~bizgā, biziñā;
bizintā~bizindā, biznidā, biznidin

siz, sizlar; sizni, sizlarni; siziñ, sizniñ, sizlarniñ; siziñā, sizā, sizlarniñā,
sizlarkā; sizintā, siznidā, sizlārdā, sizdā; siznidin

olar; olarnı; olarnıñ; olarqa; olarda; olardın

Qadimgi turkiy tilda o'zlik olmoshlari ikkita: öz va kentü~kendü.
Öz aslida «jon» degani. U «kishi, shaxs, odam» ma'nosini ham bildiradi.
Masalan, «Qutadg'u bilig»da:

Muñar menzātü keldi emdi bu söz,

Esitkil munt sen, aya eögü öz —

Bunga mos keladi endi bu so'z,

Sen buni eshitgil, ey ezgu kishi (QB, 2678).

«Irq bitigi»da: özüñ uzun bolzun — umring uzun bo'lsin (İB, 47).

Yozma yodgorliklarda kántü va öz olmoshlari juft holda qo'llanilib kelishi mumkin, bunda «o'z o'zim» degan ma'noni beradi. Masalan: K(ā)ntü özümüzni küntā ayda ögibiz tidimiz ärsär. — O'z-o'zimizni

Kundan. Oydan yuqori qo'ygan bo'lsak (Huast. 8-9); Aytg qilin'cha
irinc'ka k'antü özümüzni ämgätir-biz. — Yovuz ishlarga, gunohga o'z-
o'zimizni urib, azoblanamiz (Huast. 139-140).

Ko'rsatish olmoshlari: bu, ol, o'sbu~u'sbu, šul, ošu, ošul.

Bu ko'rsatish olmoshi kelishik qo'shimchalari bilan turlanganda
qo'shimcha tarkibidagi sonorning ta'sirida mu- shaklini oladi. Masalan,
OD da: muni, mundin~mundun.

Bu ko'rsatish olmoshining turlanishi quyidagicha:

Birligi: bu; buni~muni; bunu~munu; muja, bujar~muja;
bunda~munda~munda; muntada, muntuda; mundin

Ko'pligi: bular; bularni; bularni; bularqa; bularda; bulardin

Ol ko'rsatish olmoshi turlanganda esa an- shaklini oladi. Yana OD
dan: anu, andin~andan.

So'roq olmoshlari: kishilar uchun kim?, narsa-buyum, voqea-
hodisalar uchun n'cha?, n'a?, nekü?, nelüg?, nekülüg?, nečük?, nečükin?,
nädä?, qaltı? (qanday, qay tarzda?), qayu? (qaysi?), qani? qanta? qantan?
qan'ca? qacan? olmoshlari qo'llaniladi. Bularning ichida n'cha?, n'a?,
nekü?, nelüg?, nekülüg?, nečük?, nečükin?, nädä? olmoshlarining o'zagi
bir — hammasi n'a~ne? dan yasalgan. Shuningdek, qayu?, qani?, qanta?,
qantan?, qan'ca?, qacan? olmoshlarining ham o'zagi bir — qayu~qanu?
ga bog'lanadi. qacan? olmoshi qay+čağ+in dan yasalgan.

Jamlash-belgilash olmoshlari: qamuğ~qamağ (hamma), qamağ
(hammasi), barı (bari).

Yodgorliklar tilida n'aj (hech, hech bir) bo'lishsizlik olmoshi
qo'llaniladi.

RAVISH

Ravishlar ish-harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi.
Qadimgi turkiy tilda ham ravishlar holat, o'rin-payt, maqsad, miqdor-
daraja ma'nolarini bildiradi.

Morfologik usulda ravishlar quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:

-la, -lā affiksi. MK da: tünlā keldim — tunda keldim; Bir tilkü
terisin ikilā soymas — Bir tulki terisini ikki bor shilinmaydi.

-ča, -čā affiksi. Ko'k turk bitiglarida: Äkinti kün kälti, örtča qızıp
kälti. — Ikkinchi kun keldi, yong'inday qizib keldi (Ton, 40). QB da:
tilakčā — tilagancha, keräkčā — keragicha, kezikčā — navbat bilan.

-di, -dı, -tı, -ti affiksi: tükäti — tugallik bilan, butkul, ädgüti —
yaxshilab, artı — pokizalik bilan. Ko'k turk bitiglarida: Yelmä, qarğu

edgüti urğıl — Yelma, qorovulni yaxshilab qo'y (Ton, 34). Sabimîn tükäti eşidgil — So'zimni tugal eshitgil (Ka, 1). ... bu sabimîn edgüti eşid, qatığdı tıñla — ... bu so'zimni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla (Ka, 1). Yoki IB da: Qatığdı ba, edgüti ba — Qattiq bog'la, yaxshilab bog'la.

-layu, -läyü affiksi. MK da: arslanlayu kökrädim — arslon kabi na'ra tordim, İwrıq başı qazlayu, sağraq tolu közläyü — İvriqning boshi g'oz kabi, idish to'la ko'z kabi.

-täğ~teg affiksi. MK da: čegürkä~teg sü — chigirtkadek lashkar.

Hozirgi o'zbek tilida ushbu affiks -dek~däy~day shakllarida qo'llanilmoqda: kökdek~kökdäy, qoy-dek~qoyday.

Mazkur qo'shimcha tarixan teg- fe'lidan hosil bo'lgan ko'rinadi. Qiyoslang, QB, 151 da: tiläkkä tegir — tilakka yetadi. Hozirgi o'zb.: ağız ağıga tegdi degändä — "og'zi oshga yetdi deganda" ma'nosini beradi. QB, 287 da: mundağ — bunday.

-stğ, -sig affiksi. MK da: qulsığ er — qul singari kishi, Bu qart ol oğlansığ — bu qariya o'sha o'g'lon singari.

Ot guruhidagi so'zlar kelishik qo'shimchasini olganda ravishga aylanishi mumkin. Masalan: Ilğärü Santuğ yazıqqa tägi sülädim, taluyqa kiçig tagmadim. Birğärü Toquz ärsänkä tägi sülädim, Tüpütkä kiçig [tag]madim. — Sharqqa — Shantung dashtiga qadar lashkar tordim, dengizga bir oz yetmadim. Janubga — To'quz arsanga qadar lashkar tordim, Tuputga bir oz yetmadim (Ka, 3).

Yoki yana bir misol: Anta ötrü oguz qopun kälti. — Shundan so'ng o'g'uz butunlay (taslim bo'lib) keldi (Ton, 16).

Yodgorliklarda -raq, -rak qo'shimchasi ravishlardagi qiyosiy darajani ta'minlagan. O'rtirma daraja ked~keđ, eñ kabi so'zlar yordamida ifoda etilgan: Tırlıg keđ köđäzgil, köđäzildi baş. — Tilingni juda saqlagil, boshing ham saqlanadi (QB, 173); Bularda eñ üstün Sekäntir yurır. — Bulardan eng yuqorida Sakantir yuradi (QB, 127).

Ravishlar juft holda ham qo'llaniluvchi mumkin. Masalan, ädgüti "yaxshi, durust" degani, matnda u ädgüti arıtı shaklida qo'llanilib, "ixlos bilan, ehtirom bilan" ma'nosini beradi. Misoli: Bir ayqı č(a)xsap(a)(t)ıg ädgüti arıtı tutu umad(t)m(t)z ärsär. — Bir oylik din ko'rsatmalarini ezigulik bilan, ixlos bilan tuta olmagan bo'lsak (Huast. 132-133).

FE'L

Matnda ham, nutqda ham gap so'zlovchi tomonidan tuziladi. Faqat

harakat va holatning bajaruvchisi aniq yoki majhul bo'luvi mumkin.

Harakat va holatni bajaruvchi shaxs aniq bo'lganda so'zlovchi birligida men, ko'pligida biz tushuniladi. Tinglovchi birligida sen, ko'plikda siz nazarda tutiladi. Bajaruvchi o'zga bir kishi bo'lganda ul, ko'pchilik bo'lganda alar nazarda tutiladi. Fe'llar har qachon ham o'z bajaruvchisiga bo'ysunadi: ko'rinishini o'shanga qarab o'zgartiradi. Tek fe'lning masdar shakligina (oqımaq, kelmäk kabi) bu qoidaga bo'ysunmaydi.

Fe'llarning yasalishi

Qadimgi turkiy tilda fe'llar quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:

-a, -ä / -ı, -i / -u, -ü affiksi.

Ushbu affiksning -a, -ä variantiga o'maklar. Ko'k turk bitiglarida: yaša — yasha-, ötä — nasihat qil-; MK da: yašin yašnadı — yashin yashnadi, er qışlağda yazadı — kishi qishloqda yozni o'tkazdi, er ašadı — kishi osh yedi; QB da: ota — davola-, tona — to'n kiy-, kiyim kiy-.

-ı, -i variantiga o'maklar. MK da: öklidi nāñ — narsa ko'paydi, ton ölıdı — to'n ho'l bo'ldi.

-u, -ü variantiga o'maklar. MK da: tawar qızudı — mol qimmatlashdi, ew tarudı — uy toraydi, yer kenjüdi — yer (maydon) kengaydi; QB da: bayu — boyı-.

-la, -lä affiksi. Ko'k turk bitiglarida: qılıcla — qilichla-, qilichdan o'tkaz-, atla — ot sol-, sülä -lashkar tort-, IB da: aq bisi qulunlamıs — oq biyasi qulun tug'ibdi, qulunlabdi; örün ingäni butulamıs — oq ingani bo'ta tug'ibdi, bo'talabdi; QB da: yılla — yasha-, emlä — davola-, kezlä — saqla-.

-da, -dä / -ta, -tä affiksi. MK da: ol meni ündädi — u meni undadi, ol anıñ ađaqın bağdadı — u uning oyog'ini chaldi, ol yağınır sandadı — u yov izidan bordi.

Qiyoslang, hozirgi o'zb.: alda (al — qadimgi turkiy tilda «makr, hiyla» degani), ündä.

-ıq, -ik affiksi. Kul tigin bitigida: taşıq — sirtga, tashga chiq-, içikdi — ichga kirdi, (qal'aga) kirdi. Uyg'ur yozuvli qadimgi yodgorliklarda: tağıq — toqqa chiq-, yoliq — yo'liq-. QB da: atıq — nom chiqar-, birik — birik-.

-ad, -ađ, -at, -äd, -äđ, -ät affiksi. Ko'k turk bitiglarida: qulad — qul qil-, yoqad — yo'qot-, başad — bosh bo'l-, küñad — joriyaga aylantir-. Uyg'ur yozuvli qadimgi yodgorliklarda: ulğad — ulg'aytir-, yigad — yaxshilat-, eđad — mol-mulki qil-. Yoki QB da: muñad — mungli qil-, qutad — baxtlantir-, baxtga yetkaz-. Qutadğu bilig ~ Qutađğu bilig ham

shundan. Bu nom "Qutlantinguchi, baxtga yetkazuvchi bilim" degan ma'noni beradi. Hozirgi o'zbek tilida bu qo'shimcha yoqat- so'zining tarkibidagina saqlanib qolgan (yoq-at).

-qar, -gar, -kär, -gär affiksi. MK da: ol meni atgardi — u meni otga mindirdi, ol at otgardi — u otni o'tlatdi, ol at suvgardi — u otni sug'ardi, öslak küzgardi — kuz bo'ldi. Hozirgi o'zb.: başqar, qutqar (qut — «erk, ozod» so'zidan), suğar (<suwğar).

-r affiksi. MK da: qizardi — qizardi, qarardi — qoraydi, ot yashardi — o't yashil bo'ldi, yashardi, sargardi — sarg'aydi, örünardi — oqardi AH da: eskir — eskir.

-sira, -sirä affiksi. Bu qo'shimcha «istash, zor bo'lish» ma'nosidagi fe'llar yasaydi: qağansira — xoqoniga zor qilmoq, elsira — eliga zor qilmoq. Ko'k turk bitiglarida: Elligig elsirätdimiz, qağanlīgīg qağansiratdimiz — Eli borni (elidan ayirib) eliga zor qildik, xoqonlini (xoqonidan judo qilib) xoqonga zor qildirdik (K. 18). "Türük bodun ölüرایn, urug'stratayın" tir ermis — "Turk xalqini o'ldirayin, urug'ini qoldirmayin (urug'iga zor qilayin)" der ekan (K. 10). Uyg'ur yozuvli qadimgi matnlarda: tinsira — tinchini yo'qotmoq, tatigsira — ta'mini unutmoq, kücsira — kuchini yo'qotmoq, ögsira — aqldan ozmoq. Hozirgi o'zbek tilida ham bu affiks ayni ma'nodagi fe'llar yasaydi: xatinsiradi — xotin istadi, ersiradi — erni istab qoldi, qansiradi — qon istadi.

-sa, -sä affiksi. MK da: ölsädi — o'lmoq istadi, ölümsädi — o'limni istadi. Uyg'ur yozuvli matnlarda: barıgsa — borishni istamoq, körügsa — ko'rishni istamoq, tapıgsa — xizmat qilishni istamoq, suwsa — suvsa-

-sı, -si affiksi. MK da: suwsıdı — suv ochdi, yağsıdı — yog'li bo'ldi, açıgsıdı — achidi, quruğsıdı — quriy boshladi.

-sın, -sin affiksi. MK da: ewni ewsindi — uyni uy sanadi, oğul ersindi — o'g'il o'zini erkakday tutdi.

-ran, -rän affiksi. QB da: ögrän (ög — "aql" so'zidan). Hozirgi o'zb.: örgän.

Sifatdosh

Qadimgi turkiy tilda sifatdoshlar quyidagi ko'rinishda uchraydi.

-daçı, -däçi / -taçı, -täçi affiksli sifatdosh. Boldaçı buzağu öküz ara belgülig — Bo'ladigan buzoq ho'kizlar orasida belgi beradi (MK, I, 480).

-quçı, -küci / -ğuçı, -güçi affiksli sifatdosh. MK da: barguçi — yuruvchi, boruvchi, turğuçi — turuvchi, yashovchi, tağqa ağquçi —

toqqa chiquvchi, ewgā kingūči — uyga kiruvchi, bitig bititgūči — xat yozdirguchi.

-asī, -āsi affiksli sifatdosh. MK da: Bu turasī yer tegūl — bu turadigan yer emas, bu bizgā kelāsi boldī — u bizga keladigan bo'ldi. Hozirgi o'zb.: kelāsi, olāsi.

-qu, -kū / -ğu, -gū affiksli sifatdosh. MK da: bu ya qurğu oğur ermās — bu yoy quradigan vaqt emas, ol bizgā kelgū boldī — u bizga keladigan bo'ldi. Hozirgi o'zbek tilida ba'zan tovush o'zgarishi ham yuz bergan: aqawa (<aqağu) suw.

-ğsaq, -gsāk affiksli sifatdosh. MK da: ol er ewgā barīğsaq-ol — u kishi uyga boradigan, ol berū kiligsāk erdi — u bu yerga keladigan edi.

-ğlī, -gli affiksli sifatdosh. AH da: oqīğlī kiši — o'qigan kishi. Hozirgi o'zb.: yatīğlī kiši, sewikli~süyüklī.

-ma, -mā affiksli sifatdosh. MK da: örmā sač — o'rma soch, tikmā nāñ — tikilgan narsa, köčürma očağ — ko'chirma o'choq.

-r / -ar, -ār / -īr, -ir / -ur, -ūr affiksli sifatdosh. MK da: Qaynar ögüz kečisiz bolmas — Oqar suv kechiksiz bo'lmas.

-mīš, -miš / -mīs, -mis / -muš, -mūš / -mus, -mūs affiksli sifatdosh. MK da: qazmīš ariq — qazilgan ariq, barmīš kiši — borgan kishi.

-duq, -dük / -tuq, -tük affiksli sifatdosh. MK da: meniñ barduqīm barmaduqīm — mening borgan-bormaganim, seniñ kördükiñ körmädükiñ bir — sening ko'rgan-ko'rmaganing bir.

-ndī, -ndi affiksli sifatdosh. MK da: sarqīndī suw — sarqitlangan suv, qazīndī tupraq — qazindi tuproq, kešindi ton — kiyilgan kiyim, süzündi suw — suzilgan (tozalangan) suv. Hozirgi o'zb.: kelgindi kiši, yugūndī suw.

-qan, -ğan, -kān, -gān affiksli sifatdosh. AH da: körgān — ko'rgan, ešitkān — eshitkan.

-ğma, -gmā affiksli sifatdosh. Ko'k turk bitiglarida: keligmā — keladigan.

Ravishdosh

Qadimgi turkiy tilda fe'lining ravishdosh shakli quyidagi ko'rinishda uchraydi:

-a, -ā affiksli ravishdosh: ača — ochib, basa — bosib, ağa — ko'tarilib, adīra — ayirib, sanča — sancha, bičā — bichib, kesā — kesib, kezā — kezib. Ko'k turk bitiglarida: Altun yīšīğ aša kältimiz, Ārtis ögüzüg kächā kältimiz. — Altun yishni oshib keldik, Irish daryosini kechib keldik

(Ton, 37). MK da: Etil suwı aqa turur — Etil suvi oqib turar.

-u (-yu), -ü (-yü) affiksli ravishdosh. Matnlardan misollar: Kāyik yāyü, tabisğan yāyü olurur ārtimiz. — Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik (Ton, 8). Kişi sözlāşü, yilqı yızlaşu — Kishi so'zlashib, yilqi hidlashib (bir-birini biladi) (MK, III, 114). Ötrü ol awıçğa iğlayu xanqa inçā tip ötündi. — So'ng u qariya yig'lab xonga shunday deya o'tindi (AT, 283).

-p / -b affiksli ravishdosh. başlap — boshlab, berip — berib, qodup — qo'yib, ešitip — eshitib, tip — deb. Matnlardan o'rnaklar: Teway münüp qoy ara yašmas — Tuya mingan qo'ylar orasiga yashirina olmaydi (MK, III, 68); Qaç qata taluyqa kirip, bišār yüz erin barıp, asan tükāl kelmiş erti. — Necha bor dengizga kirib, besh yuzcha er bilan borib, sog'-omon qaytgan edi (AT, 283).

-pan, -pān / -ban, -bān affiksli ravishdosh. IB da: olurupan — o'tirib, yatipan — yotib.

-mađip, -māđip affiksli ravishdosh. MK da: eđkärmađip oq atar — o'ylamayin o'q otar.

-qalı, -kāli / -ğalı, -ğāli affiksli ravishdosh. MK da: tutuşqalı — tutish uchun, urğalı — urgani, urish uchun.

-qınça, -kinçā / -ğınça, -ginçā / -qunça, -künçā / -ğunça, -günçā affiksli ravishdosh. MK da: Öküz ađaqı bolğınça buzağū başı bolsa yig — Ho'kizning oyog'i bo'lgandan ko'ra, buzoqning boshi bo'lgan yaxshi.

-yın, -yin affiksli ravishdosh. Tašra yorıyur tiyin kü ešidip baliqdağı tašqımış, tağdağı inmiş — Tashqarida yuribdi, degan xabarni eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog'dagi inibdi (K, 11–12).

-matı, -mađı, -māti, -mādi / -matın, -mađın, -mātin, -mādin affiksli ravishdosh. Bunča işig küçüg bertükğärü saqınmatı “türk bodun olurayın, uruşratayın”, — ter ermiş. — Shuncha mehnatini, kuchini sarf etganiga ham andisha qilmay: “Turk xalqini o'ldirayin, urug'ini qoldirmayin”, — der ekan (K, 10); İgidmiş qağanın sabın almatın yir sayu bardıg — Tarbiyat qilgan xoqoningning so'zini olmayin har yerga ketding (K, 9).

Masdar alomati

Turkiy masdar ikki xildir: biri — fe'l masdari, ikkinchisi — sifat yoki otga qo'shilib xoslangan masdarlar.

Fe'l masdarlaridan biri -maq, -māk qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan turidir. Bu qo'shimcha shaxs ko'rsatkichini olmagan fe'llarga qo'shilib keladi: almaq, turmaq, ketmāk, kelmāk.

Fe'ning boshqa bir masdari shaxs ko'rsatkichini olmagan so'zlarga -s (-ış, -iş, -uş, -üş) qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan: uruş kabi. Ismlardagi masdar yasovchilardan biri -lıq, -lik, -luq, -lük dir. Sonlarning birlik, ikilik, üçlük, dördlük shakli ham ism masdariga misoldir.

Bu qo'shimcha fe'l masdarga qo'shilib ism masdarini hosil qilishi ham mumkin: almaqlıq, bermäklık.

Ismlardagi masdarning boshqa belgilari ham bor. Masalan, muddat uzqligini bildiradi: aylıq, yılıq, künlük.

Fe'ning buyruq shakli

Buyruq fe'ning bosh shaklida bo'ladi yoki unga maxsus qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Buyruq tinglovchiga yoki g'oyibga bo'ladi. G'oyib buyrug'i o'zak-negiz oxiriga -sın, -sin, -sun, -sün qo'shimchasini qo'shib yasalgan. Bu qo'shimcha -zun, -zün shaklida ham qo'llanilgan: Kögman yer-sub idisiz qalmazun tiyin — Ko'gman yurti egasiz qolmasin deya (K, 20).

Tinglovchi buyruq birligi fe'ning bosh shaklining o'zidir: kel-, ket-, al-, tut-, başla-, sözlä-. Ko'pligi fe'ning bosh shakliga -ıjız, -ıjız qo'shimchasi qo'shib hosil qilingan: keliniz, ketiniz, sözläniz, barıjız. Bir guruhga buyruq qilishda oxirgi -z (-iz, -ız) tushiriladi: kelin, ketin, sözlän, barın.

Ba'zan yodgorliklar tilida tinglovchi ko'pligini ifodalash uchun -ın, -ın hamda -ıglär, -ıglär qo'shimchalari aralash qo'llanilgan. Masalan, "İrq bitigi"da: Anča bilinglär: edgü-ol (İB. 1) // Anča bilin: edgü-ol (İB. 2) — Buni biling, ezgudir. Yoki AT. 283 da: Kim taluyqa barayın tisär kiringlär, oğlum tiginkä eş bolunlar. — Kim dengizga boraman desa, (saroyga — qoshimga) kiringlar, o'g'lim shahzodaga esh bo'linglar; Amti siz qataglanın, birlä barın, yerči bolun. — Endi siz bardam bo'ling, birga boring, yo'l ko'rsatuvchi bo'ling.

O'zga buyruq birligi kelsin, ketsin, ko'pligi kelsinlar, ketsinlar tarzida qo'llangan. Masalan: Tiginig asan tükäl kelürzünlar. — Teginni eson-omon keltirsinlar (AT, 283).

Muhimi shundaki, "Qutadg'u bilig"da o'zga buyrug'ining birligi -su, -sü / -sun, -sün hamda -sunı, -süni shakllarida yasalgan: Yağa tursu yağmur, yazılsu çeçäk — Yomg'ir yog'avorsin, chechaklar ochilsin (QB, 114); Qutadsu atı, bersü eki jihan — Oti qutli bo'lsin, (xudo unga) ikki jahonni bersin (QB, 85); Tuta bersü tanrı bu taxt birlä baxt — Tangri unga taxt bilan baxtni beraversin (QB, 89); Azun qalmazunı sizinsiz

(Ton, 37). MK da: Etil suwı aqa turur — Etil suvi oqib turar.

-u (-yu), -ü (-yü) affiksli ravishdosh. Matnlardan misollar: Kiyik yäyü, tabisğan yäyü olurur ärtimiz. — Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik (Ton, 8). Kişi sözläşü, yıqı yızlaşu — Kishi so'zlashib, yilqi hidlashib (bir-birini biladi) (MK, III, 114). Ötrü ol awıçğa ıǵlayu xanqa inçä tip ötündi. — So'ng u qariya yig'lab xonga shunday deya o'tindi (AT, 283).

-p / -b affiksli ravishdosh. başlap — boshlab, berip — berib, qodup — qo'yib, eşitip — eshitib, tip — deb. Matnlardan o'maklar: Tewäy münüp qoy ara yaşmas — Tuya mingan qo'ylar orasiga yashirina olmaydi (MK, III, 68); Qaç qata taluyqa kirip, bişar yüz erin barip, asan tükäl kelmiş erti. — Necha bor dengizga kirib, besh yuzcha er bilan borib, sog'-omon qaytgan edi (AT, 283).

-pan, -pän / -ban, -bän affiksli ravishdosh. IB da: olurupan — o'tirib, yatipan — yotib.

-mađıp, -mäđip affiksli ravishdosh. MK da: eđkärmađıp oq atar — o'ylamayin o'q otar.

-qalı, -käli / -ğalı, -ğäli affiksli ravishdosh. MK da: tutuşqalı — tutish uchun, urğalı — urgani, urish uchun.

-qınça, -kinçä / -ğınça, -ginçä / -qunça, -künçä / -ğunça, -günçä affiksli ravishdosh. MK da: Öküž ađaqı bolğınça buzaǵu başı bolsa yig — Ho'kizning oyog'i bo'lgandan ko'ra, buzoqning boshi bo'lgan yaxshi.

-ym, -yin affiksli ravishdosh. Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıqdaǵı taşıqmış, tağdaǵı inmiş — Tashqarida yuribdi, degan xabarni eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog'dagi inibdi (K, 11-12).

-matı, -madı, -mäti, -mädi / -matın, -madın, -mätin, -mädin affiksli ravishdosh. Bunça işig küçüg bertükğärü saqınmatı "türk bodun ölärayın, uruğsıratayın", — ter ermiş. — Shuncha mehnatini, kuchini sarf etganiga ham andisha qilmay: "Turk xalqini o'ldirayın, urug'ini qoldirmayın", — der ekan (K, 10); Igidmiş qağaniğın sabın almatın yir sayu bardıǵ — Tarbiyat qilgan xoqoningning so'zini olmayin har yerga ketding (K, 9).

Masdar alomati

Turkiy masdar ikki xildir: biri — fe'l masdari, ikkinchisi — sifat yoki otga qo'shilib xoslangan masdarlar.

Fe'l masdarlaridan biri -maq, -māk qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan turidir. Bu qo'shimcha shaxs ko'rsatkichini olmagan fe'llarga qo'shilib keladi: almaq, turmaq, ketmāk, kelmāk.

Fe'ning boshqa bir masdari shaxs ko'rsatkichini olmagan so'zlarga -š (-iš, -iś, -uš, -üş) qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan: uruš kabi.

Ismlardagi masdar yasovchilardan biri -līq, -lik, -luq, -lūk dir. Sonlarning birlik, ikilik, üçlük, törtlük shakli ham ism masdariga misoldir.

Bu qo'shimcha fe'l masdarga qo'shib ism masdarini hosil qilishi ham mumkin: almaqliq, bermäklik.

Ismlardagi masdarning boshqa belgilari ham bor. Masalan, muddat uzoqligini bildiradi: aylīq, yīllīq, künlük.

Fe'ning buyruq shakli

Buyruq fe'ning bosh shaklida bo'ladi yoki unga maxsus qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Buyruq tinglovchiga yoki g'oyibga bo'ladi. G'oyib buyrug'i o'zak-negiz oxiriga -sīn, -sin, -sun, -sūn qo'shimchasini qo'shib yasalgan. Bu qo'shimcha -zun, -zūn shaklida ham qo'llanilgan: Kōgmān yer-sub idisiz qalmazun tiyin — Ko'gman yurti egasiz qolmasin deya (K, 20).

Tinglovchi buyruq birligi fe'ning bosh shaklining o'zidir: kel-, ket-, al-, tut-, basla-, sözlā-. Ko'pligi fe'ning bosh shakliga -iñiz, -iñiz qo'shimchasi qo'shib hosil qilingan: keliñiz, ketiñiz, sözlāñiz, barñiz. Bir guruhga buyruq qilishda oxirgi -z (-iz, -iz) tushiriladi: keliñ, ketiñ, sözlāñ, barñ.

Ba'zan yodgorliklar tilida tinglovchi ko'pligini ifodalash uchun -iñ, -iñ hamda -iñlār, -iñlar qo'shimchalari aralash qo'llanilgan. Masalan, "Irq bitigi"da: Anča bilinlār: edgū-ol (IB. 1) // Anča bilin: edgū-ol (IB. 2) — Buni biling, ezgudir. Yoki AT. 283 da: Kim taluyqa barayin tisār kiriñlār, oğlum tiginkā eš boluñlar. — Kim dengizga boraman desa, (saroyga — qoshimga) kiringlar, o'g'lim shahzodaga esh bo'linglar; Amti siz qataglanñ, birlā barñ, yerçi boluñ. — Endi siz bardam bo'ling, birga boring, yo'l ko'rsatuvchi bo'ling.

O'zga buyruq birligi kelsin, ketsin, ko'pligi kelsinlār, ketsinlār tarzida qo'llangan. Masalan: Tiginig asan tūkāl kelürzünlār. — Teginni eson-omon keltirsinlar (AT, 283).

Muhimi shundaki, "Qutadg'u bilig"da o'zga buyrug'ining birligi -su, -sū / -sun, -sūn hamda -sunī, -sūni shakllarida yasalgan: Yağa tursu yağmur, yazılsu čečāk — Yomg'ir yog'aversin, chechaklar ochilsin (QB, 114); Qutadsu atī, bersū eki jihan — Oti qutli bo'lsin, (xudo unga) ikki jahonni bersin (QB, 85); Tuta bersū tāñrī bu taxt birlā baxt — Tangri unga taxt bilan baxtni beraversin (QB, 89); Azun qalmasunī sizisiz

quruğ — Dunyo sizsiz quruq qolmasin (sizdan ajramasin) (QB, 105).

“Hibatu-l-haqoyiq”da oʻzga buyrugʻining birligi -su, -sü / -sun, -sün shakllari bilan hosil qilingan: atī qalsu — nomi qolsin, yad qīlsu — yod qilsin, asīğ alsu — foyda olsin, tūkāl bilsü — tugal bilsin. Yoki: sewinsün — sevinisin, kelmāsun — kelmasin, kūlmāsün — kulmasin.

Buyruqning boʻlishlisi ham, boʻlishsizi ham -ğīn, -qīn, -gin, -kin qoʻshimchasi bilan taʼkidlanadi: yatqīn, turmağīn, kelgin, ketkin. Bu qoʻshimcha tinglovchi buyrugʻiga qoʻllanadi. Oʻzga buyrugʻiga qoʻllanmaydi.

Soʻzlovchining buyruq-istagi feʼl negizga -ayīm, -äyīm; -alīm, -älim: -alīq, -äylik qoʻshimchalarini qoʻshib yasaladi. Koʻk turk bitiglarida: terilālim — terilaylik, sü yorīlim — lashkar tortaylik.

“Hibatu-l-haqoyiq”da soʻzlovchining buyruq-istagi -ayīn, -äyīn qoʻshimchasi bilan hosil qilingan: qīlayīn — qilay, ayayīn — aytay, bezäyīn — bezay.

Buyruq (amr) va tinglovchiga xitob feʼl oʻzagiga -qīl, -ğīl, -kil, -gil qoʻshimchasini qoʻshish bilan ham hosil qilingan.

Bularning boʻlishsiz shakli esa -mağīl, -māğil qoʻshimchasi bilan hosil qilingan: ačmağīl, tōšāmāğil kabi.

Boʻlishsizlik

Boʻlishsizlik belgisi tinglovchi buyrugʻining birlik shaklidan keyin qoʻshiladigan -ma, -mā dir. Bu faqat kelasi zamonga bogʻliq: alma, alman. Oʻzga buyrugʻida boʻlishsizlik shakliga -sun, -sün, -sīn, -sin qoʻshimchasi orttiriladi: almasin, almasinlar. Soʻzlovchining buyruq-istagi almalīm, almayīm, almayīq shaklida ifoda etilgan.

Boʻlishsizlik belgisining -maz, -māz shakli ham bor. U shaxs-son qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. Birinchi shaxsda kelmāzmān, kelmāzbiz, ikkinchi shaxsda kelmāzsān, kelmāzsiz, uchinchi shaxsda kelmāz, kelmāzlār deyiladi. Bu affiksning -mas, -mās varianti ham bor: kelmāsmān.

Oʻtgan zamon boʻlishsizligi: kelmādim, kelmādik, kelmādiñ, kelmādiñiz, kelmādilār.

Kelasi zamon boʻlishsizligi: kelmāgaymān, kelmāgaybiz, kelmāgāysān, kelmāgāysiz, kelmāgāylār.

Boʻlishsiz shart feʼlida soʻzlovchi kelmāsām, kelmāsāk degan, tinglovchiga kelmāsāñ, kelmāsāñiz, oʻzgaga nisbatan kelmāsā, kelmāsālār deyilgan.

Bo'lishsizlikning yana bir belgisi -siz, -siz affiksidi. Azıqtıztı kettim, aqçasız keldim degandagi kabi.
Bo'lishsizlik ba'zi hollarda yoq so'zi bilan ham ifodalanadi.

Fe'llarda shaxs-son ko'rsatkichi

Fe'llarda so'zlovchi birligining shaxs-son ko'rsatkichi -mān~-men qo'shimchasidir. Masalan, OD da: dost tutar-men — do'st tutar-men, duşman tutar-men — yov tutarmen. AT, 283 da: Bir-kiā amraq oğlumun siziñā tutuzur-mān. — Birgina suyukli o'g'limni sizga tutqazayapman. So'zlovchi ko'plik uchun kelasi zamon fe'llarida -biz, -bız, o'tgan zamon fe'llarida -q, -k qo'shimchasi ishlatiladi.

O'zga shaxs birligi -ī, -i qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Ko'plik uchun esa birlik shakliga -lar, -lār qo'shimchasi qo'shiladi.

So'zlovchi fe'llardagi shaxs-sonni quyidagicha ifodalaydi:

Birlikda: ayur-men, kelūr-men.

Ko'plikda: ayur-bız, otunur-bız.

Tinglovchi uchun birlikda: aldīn, keldīn. Ko'plikda: aldīnız, keldīnız.

O'zga birligi uchun: aldī, keldi. Ko'plik uchun: aldīlar, keldīlar.

Agar shaxs ta'kidlab ko'rsatilmog'chi bo'lsa, undan oldin kishilik olmoshi orttiriladi. So'zlovchi birlikda men aldīm, men keldim, ko'plikda biz aldīq, biz keldik. Tinglovchi birlikda sen aldīn, sen keldīn, ko'plikda siz aldīnız, siz keldīnız.

Ol sub qudı bardīmız, sanağalı tūşürtümüz, atıg tqa bayur ertimiz... kūn yemā, tūn yemā yelū bardīmız. Qırqızıg uqa basdıımız. — Ul suvning quyisiga bordik. (Lashkarni) sanagani tushirdik. Ot(lar)ni butaga boylar edik... Kun-u tun yelib bordik. Qırqizni qo'qqisdan bosdik (Ton, 27).

"Xuastuanift" asarida so'zlovchi ko'pligining shaxs-son ko'rsatkichi ikki xil shaklda: unli bilan tugagan fe'l shakllariga -mız, -miz, undosh bilan tugagan fe'llarga esa -biz shaklda qo'shilgan: ökünūr-biz, ötünūr-biz, sözlāyūr-biz, işlāyūr-biz, yazuqluğ-biz.

Yana bir muhim belgisi, asarda fe'lning o'tgan zamon, shaxs-son qo'shimchalari ham o'zak-negizga moslashadi: so'zning oxirgi bo'g'ini lablanmagan unlili bo'lsa, zamon, shaxs-son qo'shimchalari -tīmız, -timiz / -dīmız, -dimiz shaklda qo'shiladi: sözlādimiz, biltimiz, ūrkitdimiz, aēndīmız ağırdīmız. Agar so'zning oxirgi bo'g'ini lablangan unlili bo'lsa, -tūmuz, -tümüz / -dūmuz, -dümüz shaklda qo'shiladi: yüküntümüz, ölürdümüz, öz ötäğci boltumuz.

-siz affiksi tinglovchi birligida ba'zan hurmat ma'nosini ham bildiradi:

Ötrü ol awıçğa ıǵlayu xanqa inçä tip ötünti: Täñrim, ne muñ taq bolır — kim, antağ täñri-teg, erdäni-teg ögükünüzni ölüm yiriñä idur-siz? — So'ng o'sha qariya yig'lab, xonga shunday deya iltijo qildi: "Täñrim, qanday musibatkim, shunday tangridek, javohirdek suyukligingizni [ya'ni o'g'lingizni] o'lim yeriga yuboryapsiz?" (AT, 283).

Shart ko'rsatkichi

Qadimgi turkiy tilda shart ko'rsatkichi -sar, -sär shaklida bo'lgan. So'zlovchi birligi va ko'pligi, tinglovchi birligi va ko'pligining shart ko'rsatkichi ham o'zga ko'rsatkichi (-sar, -sär) kabi ifoda etilavergan, lekin ma'noda farq bor. Shartning kimga yoki nimaga tegishlilikini egadan anglash mumkin. Masalan, ko'k turk bitiglarida: İraq ersär, yablaq ağı birür, yağuş ersär, edgü ağı birür — Yiroq bo'lsa, yomon ipaklik berur, yaqin bo'lsa, yaxshi ipaklik berur (Ka, 7). Ötükän yış olursar, bängü el tuta olurtaçı-sän — O'tukan yishda turilsa, elni mangu tutib turajaksan (Ka, 8). Üzä täñri basmasar, asra yer tilinmäsär, türük bodun, elin, törün kim artatı? — Yuqoridan osmon bosmasa, pastda yer yorilmasa, turk xalqi, davlatini, hukumatini kim buzdi? (K, 22). Eltäriş qağan qazğanmasar, udu ben özüñ qazğanmasar, el yemä, bodun yemä yoq ertäci erti — Eltarish xoqon zafar qozonmasa, unga ergashib mening o'zim zafar qozonmasam, el ham, xalq ham yo'q bo'lajak erdi (Ton, 54-55). Bilgä Toñuquq qazğanmasar, ben yoq ertim ersär... — Bilga To'nyuquq zafar qozonmaganda edi, men bo'lmasam edi (Ton, 59); Amti men bu erdäni birlä barsar, men qamağ tñnliqlarqa artuq asıg tusu qılı umağay-men. — Endi men bu javohir bilan borsam, men hamma jonzodlarga ortiq foyda keltira olmayman (AT, 284).

Qadimgi -sar, -sär keyinchalik -sa, -sä shaklini oldi.

"Qutadg'u bilig"da ham so'zlovchi birligi va ko'pligi, tinglovchi birligi va ko'pligi uchun shart ko'rsatkichi -sa, -sä shaklida qo'llanaveradi:

Uđır erdin ersä, tur, aç emdi köz,

Ešitmädin ersä, eşit mendä söz —

Uxlayotgan bo'lsang, tur, endi ko'zingni och,

Eshitmagan bo'lsang, so'zimni eshit (QB, 80).

Keltirilgan misolda shartning tinglovchiga qarashlilikini uđır erdin, eşitmädin so'zlari orqali ifoda etilgan.

Qalı eđgü bulmaq tiläsä özün. — Agar ezgulik topmoq tilasang (QB, 224).

Apañ ekki ađun qulur ersä sen. — Agar ikki dunyoni istar esang (QB, 223).

Özüm 'uzrın aysam yemā iymanū. — Agar iymānib o'z uzrimni aysam (QB, 188).

Qali bulsan, iślāt, učup kōkka tenj. — Agar ularga yetishsang, ishlat, uchib ko'kka ko'taril (QB, 212).

"Hibatu-l-haqoyiq"da ham tinglovchi sharti -sa, -sā bilan ifoda etilgan: Aqī erni oğgil oğar ersā sen. — Sahiy erni maqtagil maqtar ersang sen (AH, 227).

Fe'l nisbatlari

Yozma yodgorliklar tilida fe'lining birgalik nisbati -š qo'shimchasi bilan yasaladi.

Fe'lining orttirma nisbati quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:

-t affiksi. MK da: ol anī sixtattī — u uni yig'latdi, ol anī tilattī — u uni tilantirdi.

-r, -ur, -ūr affiksi. MK da: ol anī ewdin kōčūrdi — u uni uydān ko'chirdi.

-tur, -tūr / -dur, -dūr / -tīr, -tīr / -dīr, -dir affiksi. MK da: ol qapug' ačturdī — u eshikni ochtirdi, ol suw tōktūrdi — u suvni to'ktirdi.

-qur, -kūr / -ğur, -gūr affiksi. MK da: ol meni tođğurdī — u meni to'ydirdi.

-z, -uz, -ūz affiksi. MK da: urağut oğlınja sūt emüzdi — xotin bolasiga sut emizdi, ol suw tamuzdī — u suv tomizdi.

-duz, -düz affiksi. MK da: ol tawar aldudzt — u mol oldirdi, ol menā iśl bildüzdi — u menga iśl o'rgatdi.

O'tgan zamon fe'li

O'tgan zamon fe'lining o'zga birligi -dī, -di / -tī, -ti, bo'lishsiz shakli -madī, -mādi qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Misoli: Türk bodun ölti, alqınti, yoq bolti, türk sir bodun yārintā bod qalmadī. — Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi, türk sir xalqi yerida (hech bir) urug' qolmadi. (Ton, 3-4).

O'zga ko'pligi o'zga birlik shakliga -lar, -lār qo'shimchasini qo'shib hosil qilinadi.

O'tgan zamon fe'lining so'zlovchi birligi -dīm, -dim / -tīm, -tim, bo'lishsiz shakli -madīm, -mādim qo'shimchasini qo'shib bilan hosil qilingan.

O'tgan zamon fe'lining tinglovchi birligi -dīm, -diŋ, -tīm, -tiŋ, bo'lishsiz shakli -madīm, -mādiŋ qo'shimchasi bilan yasaladi: čizdīm — yozding, čizmadīm — yozmading. Tinglovchi ko'pligi -dīmiz, -diŋiz, -

tiyiz, -tiyiz, bo'lishsiz shakli -madiyiz, -madiyiz qo'shimchasi bilan yasaladi: čizdiyiz — yozdingiz, čizmadiyiz — yozmadingiz.

Hozirgi zamon fe'li

Bunday fe'l shakli hozirgi zamon uchun yoki ham hozirgi, ham kelasi zamon uchun mushtarak bo'ladi. Undosh bilan tugagan fe'llarda a, ā, unli bilan tugagan fe'llarda y undoshi orttiriladi.

Ham hozirgi, ham kelasi zamonga ehtimoli bo'lgan fe'llar misoli: kelirmān, kelirbiz, kelirsān, kelirsiz, kelir, kelirlār.

Hozirgi zamon fe'lining tinglovchi birligi o'zakka -ar-sen, bo'lishsiz shakli esa -maz-sen qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi. Tinglovchi ko'pligi hosil qilinmoqchi bo'lganda tinglovchi birligidagi -sen qo'shimchasi -siz bilan almashtiriladi.

O'zga birligi fe'l o'zagiga -ar, bo'lishsiz shakli esa -maz qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi. Tinglovchi ko'pligi birlikdagi bo'lishli va bo'lishsiz shakliga -lar qo'shimchasini qo'shib hosil qilinadi.

So'zlovchi birligi -ar-men, bo'lishsiz shakli -maz-men qo'shimchasi bilan hosil qilingan. So'zlovchi ko'pligida so'zlovchi birligidagi -men qo'shimchasi -biz bilan almashtiriladi.

Kelasi zamon fe'li

Kelasi zamon fe'li -ğay, -qay, -gāy, -kāy affiksi bilan hosil qilinadi. Bo'lishsiz shakli -mā, -ma qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi.

Amti ečim taluyqa barip erdāni kelürsār, taqī ağırlıg bolğay, men taqī uçuz bolğay-men, tep saqıntı. — “Agar akam dengizga borib javohir keltirsa, u yana ham qadr topadi, men esa yana qadrsiz bo'laman”, — deb o'yladi (AT, 284).

Bođun tili yawlaq, seni sōzlāğāy,

Kiři qılqır kirtüč, etiğni yegāy —

Xalqning tili yomon, seni so'zlaydi,

Kishilarning fe'l-atvori hasadgo'y, etingni yeydi (QB, 164).

Yodgorliklarda kelasi zamonning -ğay, -qay, -gāy, -kāy affiksi -ga, -qa, -gā, -kā shaklida ham qo'llaniladi: Biligsiz ne bilgā bilig qıymattı — Bilimsiz bilimning qadrini qayerdan ham bilardi (QB, 462).

Turur / durur fe'li haqida

Turkiy tillarda, xususan, o'zbek tilida gapning kesimi ko'pincha

fe'ldan tuziladi. O'rni bilan, boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, son va b.) ham kesim bo'lib keluvi mumkin. Biroq, ismlar guruhiga mansub so'zlar kesim bo'lib kelganda, muhim bir hodisani inobatga olmoq kerak. Masalan, hozirgi o'zb. Bu uy čirayli hamda Meniñ niyatim šu gaplarining tuzilishiga e'tibor beraylik. Keltirilgan ikkala gapning kesimi fe'l emas. Ammo ushbu kesimlar sifat va olmoshdangina iborat emas. Ularda biz kesim deb sanayotgan sifat va olmoshdan keyin ta'kidni bildiruvchi mantiqiy -dir turibdi: Bu uy čirayli(dır); Meniñ niyatim šu(dır). Buning singari misollarni yana keltirishimiz mumkin: ularning hammasida ham kesim o'rni mantiqiy -dir tasavvur etiladi va bundayin "ot-kesimli" gaplarning mantiqiy kesimi yana fe'lga qaytadi.

Hozir biz qo'llayotgan -dir qadimgi turkiy tildagi turur ning qisqargan shaklidir (turur / durur > tur / dur > dir).

Qadimgi yodgorliklar tilida gapning kesimi, asosan, fe'l bo'lib keladi: Türk bodun ölti, alqıntı, yoq boltı. — Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi (Ton, 3).

Yozma yodgorliklar tilida -ol ham kesimlik belgisi bo'lib, fikr tugalligi, aniqligini bildirib keladi. Misollar:

Türk bodun yāmā bulğanč-ol, tāmıs. Oğuzı yāmā tarqanč-ol, tāmıs. Turk xalqi ham sarosimadadir, — debdi. — O'g'uzi ham tarqoqdir", - debdi (Ton, 22).

Kisidin kisikā qumaru sōz-ol,

Qumaru sōzi tutsa asğı yüz-ol —

Kishidan kishiga (qolar) yodgorlik so'zdir,

Yodgorlik so'ziga amal qilsang, foydasi yuzdir (QB, 187).

Özüñ mājü ermāz, atıñ mājü-ol. — O'zing mangu emas, oting mangudir (QB, 226).

Gapda fe'ldan boshqa so'z turkumlari ham kesim bo'lib kelishi mumkin. Biroq, har qanday holatda ham, u mantiqan fe'l-kesimni talab qiladi. Qadimgi turkiy tilda buni turur fe'li ta'minlaydi. Quyidagi misolga e'tibor qarataylik: Qul yağı, it bōri. — Qul — dushman, it — bo'ri (MK, I, 324). Qo'shma gap shaklidagi ushbu maqoldagi birinchi gapning kesimi — yağı, ikkinchisidiki — bōri. Ikkala gapning kesimi shu turishida mantiqan turur fe'lini talab qiladi. Demak, ushbu maqolning qisqarishga uchramagan, tiklangan shakli Qul yağı (turur), it bōri (turur) bo'ladi.

Til tarixida fe'lning shaxs-son ko'rsatkichi ham gap kesimini shakllantira oladi. Masalan: Qutluğ čigši-ben. — (Men) Qutlug' chigshiman (E, 19, 1); Bilgä Toñuquq-ben. — (Men) Bilga To'nyuquqman (Ton, 1); Antağ küčlög-mān. — Shunday kuchliman (IB, 20).

E'tibor berilsa, keltirilgan misollarda shaxs-son qo'shimchalari to'g'ridan to'g'ri ot yoki sifatga bog'lanayotgani yo'q. Ular mantiqan kesimlikni ta'minlayotgan turur fe'liga bog'lanmoqda. Shuni inobatga olganda keltirilgan gaplarning tiklangan holati: Qutluğ čigši (turur)-ben; Bilgä Tönüquq (turur)-ben; Antağ küčlüg (turm)-mān shakllarini oladi.

Boshqa bir misol: Alp čerigda, bilgä tirigda (MK, I, 369). Ushbu gapning kesimlari mantiqan tugallikni bildiruvchi "bilinadi", "sinaladi" fe'llarini talab etadi. Ana shu fe'l-kesimning qisqarishi natijasida to'ldiruvchi kesim vazifasini o'tamoqda. Shuning uchun bu gapni "Alp jangda, dono majlisda sinaladi" deya anglamoq kerak.

Yana bir o'mak: Qoldačıqa min yagaq, barča bilä ayruq tayaq. — Tilanchiga mingta yong'oq, barchasiga qo'shimcha suyanadigan tayoq (ham ber) (MK, I, 394). Ushbu gap mantiqan "bergil" fe'lini talab qiladi. Shuning uchun tiklangan ko'rinishini quyidagicha o'qish mumkin: Qoldačıqa min yagaq (bergil), barča bilä ayruq tayaq (ma bergil).

Turkiy tillarda (til tarixida ham, hozir ham) kesim, asosan, fe'l bilan ifodalanadi. Uslubiy talablar, tejamkorlik qonunidan kelib chiqqan holda boshqa so'z turkumlari ham kesim bo'lib kela olishi mumkin. Biroq, har qanday holatda ham biz kesim deya sanayotgan so'zimiz mantiqan fe'lni talab qilaveradi. Til tarixida kesimlikni turur fe'li ta'minlagan bo'lsa, hozirgi o'zbek tilida esa uning vazifasini -dir bajaradi. Ko'pincha bu qo'shimcha ot kesimlarda zamon ko'rsatkichi sifatida fakultativ shaklda mavjuddir.

Ko'makchi fe'llar

Yozma yodgorliklar tilida ayrim fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llanadi. bol-, qil-, bar-, ber-, id-, elt-, qal-, kel-, kör-, u-singari so'zlar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llanadi.

Ko'makchi fe'llarning muhim xususiyati, ular qo'shma fe'l yasash uchun ham xizmat qiladi. Qo'shma fe'llar ot yoki sifat bilan ko'makchi fe'llar birikuvidan, shuningdek, ravishdosh bilan ko'makchi fe'l birikuvidan tuzilgan bo'ladi.

Ot yoki sifat bilan ko'makchi fe'l birikuvidan tuzilgan fe'llar ikki xil: 1) ot yoki sifat + bol- qolipida tuzilgan fe'llar: qagan bol- xoqon bo'l-, qal bol- qul bo'l-, qari bol- qari bo'l-, kergak bol- o'lmak, vafot etmak, yug bol- yov bo'l-; 2) ot yoki sifat + qil- qolipida yasalgan fe'llar: bay qil- boy qil-, qul qil- qul qil-, kun qil- joriya qil-, uruq qil- urush qil-.

Ravishdosh bilan ko'makchi fe'l birikuvidan tuzilgan fe'llar. Bunday

fe'llar bar-, ber-, id-, elt-, qal-, kel-, kör-, u- ko'makchi fe'llari ko'magida tuziladi: adri'u bar- ayrilib ket-, u'ca bar- vafot et-, yelü bar- yelib ber-, tezip bar- qochib ket-; qazganu ber- qozonib bermak, tikä ber- tika ber-, tuta ber- tutib ber-; yitürü id- yo'qotmoq, san'ca id- sanchmoq; sürä elt- suru ber-; yatu qal- yotib qol-; udu kel- ta'qib etib turmoq, yürä kel- yurib kel-; yelü kör- yelib ko'r-; artatı u- buza bilmak; udu yorı- uzoq vaqt izlamak.

er- to'liqsiz fe'li haqida

Hozirgi o'zbek tilida e- to'liqsiz fe'l bo'lib, u edi, ekän, emiš, emäs, esä singari shakllarda amal qiladi. Bulardan emäs bo'lishsiz fe'llar yasaydi, esä bog'lovchidir.

To'liqsiz fe'lining edi, ekän, emiš shakllari alohida qo'llanilmaydi, lekin fe'llar bilan qo'llanilganda harakat-holatning davomiyligini bildiradi. Otlar (ism guruhidagi so'zlar) bilan qo'llanilganda esa uni kesimga aylantiradi va b.

Hozirgi e- to'liqsiz fe'li qadimgi turkiy tilda är-~er-, uning zamon, mayl shakllari esa ärdi~erdi, ärkän~erkän, ärmış~ärmis / ermiş~ermis, ärmäz~ärmäs / ermäz~ermäs, ärsä~ersä shakllarida qo'llanilgan.

Ma'lumki, är-~er- avval mustaqil bo'lib, keyinchalik to'liqsiz fe'lga aylangan. U yozma yodgorliklar tilida ikki xil ko'rinishda uchraydi:

1) Hozirgi o'zbek tilida bo'lgani singari to'liqsiz fe'l bo'lib keladi:

Türk bodun Tabğaçqa körür ärti. — Turk xalqi Tabğ'achga qaram edi (Ton, 1).

Äki ülügi atlığ ärti, bir ülügi yadağ ärti. — Ikki qismi otlig' edi, bir qismi yayov edi (Ton, 4).

2) Mustaqil fe'l bo'lib, "mavjudlik" ma'nosini bildiradi. Misollarga e'tibor bering:

Nän nän sabım ärsär, bängü taşqa urtum. — Har qanday so'zim bo'lsa, mangu toshga yozdim (Ka. 11).

An'ca qazganmıs, itmis älimiz, törümüz ärti. — Shunday qozonilgan, tiklangan elimiz, hukumatimiz (bor) edi (K. 12).

Ol antağ osuğluğ çoğluğ yalınlığ küçlüğ küsünlüğ elig xannıñ uluğı xatunınta toğmıs körgäli sewiglig, körküğ meñizlig üç oğlanı erti. — O'sha tadbirli-cho'g'li, shon-shavkatli elig xonning katta xotinidan tug'ilgan ko'rkli-suyukli, istarasi issiq uch o'g'lani bo'lar edi (Oy, 607—608).

Et-öz ersär, beksiz meñsüz titir. — Et-o'z mavjud bo'lsa, beqaror-u, o'tkinchi turur (Oy, 613).

Yodgorliklarda er- fe'li erdilar erdi, erdi ersa shakllarida ham uchraydi. Masalan, "O'g'uzxoqon" dostonida: O'sul ogulning onluga chragi k6k erdi, ag'izi atas qizil erdi, ko'zlari al, sa'clari, qashlari qara erdilar erdi — O'sha o'g'ilning yuz-chiroyi ko'rkli edi, lablari otash misol qizil edi, ko'zlari xumor, sochlari, qoshlari qora edi (OD, I, 5-7).

"Qutadg'u bilig"da: U'dir erdin ersa, tur ac emdi ko'z. — Uxlayotgan ersang, tur, endi ko'zingni och (QB, 80).

Hozirgi kimsa so'zi tarixan kishilikni bildiruvchi kim hamda "mavjudlik («существо»)" ma'nosidagi ersa so'zlarining binkuvidan yasalgan: kimsa<kim+ersa. Yoki hozirgi narsa so'zi "buyum, narsa" ma'nosidagi nan hamda ersa so'zlarining birikuvidan hosil bo'lgan: narsa<nan+ersa. Yana qiyoslang: o'zbek tili tarixida qo'llangan namar-sa(<nama+ersa) so'zi "narsa, buyum" ma'nosini bildiradi.

YORDAMCHI SO'ZLAR

Bog'lovchilar

Hozirgi o'zbek adabiy tilida uyushiq bo'laklar hamda juft so'zlarda ishlatiladigan va yoki -u bog'lovchilarining o'rmda qadimgi turkiy tilda ... li ... li bog'lovchisi qo'llanilgan. Misol: Saqintim, turuq buqali samiz buqali arqda bilsar, samiz buqa, turuq buqa tayin bilmaz armis. — (So'ng) o'ylab qoldim: "(Birov) turuq buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan turuq buqani ajratolmas ekan]" (Ton, 5-6); Bu sawig ilig begli xatunli eshidip... — Bu xabarni elig bek va xotini eshitib ... (Oy, 625); Adig'li to'guzli art uza soqusmis ermis. — Ayiq va to'ng'iz tepalik ustida to'qnashibdi (IB. 6); T(a)qrili yakli nada otrü süqüşmiş y(a)ruqli q(a)rali q(a)lti qatilmis yirig t(a)qrig kim y(a)ratmis tipan bilt(i)m(i)z. — Tangri va iblis nima sabab urushdilar, yorug'lik bilan zulmat qanday qilib qorishdilar, yerni, osmonni kim yaratganini bildik (Huast, 73-75).

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida biriktiruvchi bog'lovchilardan ham bog'lovchisi-da qo'llanilgan: Fida qildi barin, nani ham ozin. — Barini — narsasini hamda o'zini fido qildi (QB, 55). Ularni taquq kelir ham barir. — Ularning sovg'asi keluvchi ham ketuvchidir [ya'ni o'tkinchidir] (QB, 109).

Ya bog'lovchisi inkorni bildiradi. U takrorlanib ham ishlatiluvchi mumkin:

Yurimaz ya yatmaz, udimaz uduq,

Ya menjag ya yanzag koturmaz boduq. —

U yurmaydi yo yotmaydi, uxlamaydi, (u) uyg'oq,
Yo mengzaydigan, yo o'xshaydigan sifati yo'qdir (QB, 16).

"Yoki" bog'lovchisining o'mida azu bog'lovchisi qo'llanilgan. Ushbu bog'lovchi ora-chora takror holda ham ishlatiladi: Azu munj uchun azu busi birgali qizganip yiti turlug busi arig nomqa tukati biri umadimiz isar. — Yoki qayg'u-musibatga atab ehson bergani qizg'anib yetti xil ehson, chin aqoidga butkul bera olmagan bo'lsak (Huast, 107–108); Anij oxsaqi yoq azu menzagi. Uning o'xshaydigani yoki mengzaydigani yo'q (QB, 15); Esiz-mu sena yeg azu edgu-mu / Sokush-mu qilur-sen azu ogdi-mu. — Senga esizlik yaxshimi yoki ezgulikmi? So'kilishni istaysanmi yoki maqtovnimi? (QB, 240).

Hozirgi "goho" bog'lovchisining o'mida ara bog'lovchisi qo'llanilgan. U jumlada takrorlanib kelishi ham mumkin: Ara ogdilur til, ara mij sokush. — Til goho maqtaladi, gohida ming so'kish eshitadi (QB, 174).

Hozirgi o'zbek tilida -ki bog'lovchisi ergash gapni bosh gapga bog'lashga xizmat qiladi. O'zbek tilshunosligida -ki bog'lovchisi fors tilidan o'zlashgan, sodda gaplari -ki bog'lovchisi bilan birikkan qo'shma gaplarni forsiy qolipda yuzaga kelgan, deb qarovchilar ham bor. Ta'kidlash kerakki, turkiy tillardagi -ki bog'lovchisi tarixan -kim ning qisqargan shaklidir (-kim>-ki). Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida kim ikki xil vazifada keladi:

1) kishilik olmoshidir. Masalan: Kim taluyqa barayin tesar, kirinlar, oglum tiginka es bolunlar. Ne kergakin barca bergay-biz. Kim yerçi suwçi, kemachi bar ersar, yema kelzun. — Kim dengizga boraman desa, qoshimga kiringlar, o'g'lim shahzodaga esh bo'linglar. Nima kerak bo'lsa, barini bergaymiz. Kim yo'l boshlovchi, dengizchi, kema boshqaruvchisi bo'lsa, u ham kelsin (AT, 283);

2) bog'lovchi bo'lib keladi, qo'shma gaplarda ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi. Quyidagi misollarga e'tibor bering: Luu xanlarimta Cintamani erdani bar-kim, uluglug qutlug kishi ol erdani bulsar, qamaq tinliglarqa asig tusu qilur. — Ajdar xonlarida Chintamani javohiri bor-kim, nasib etgan baxti bor kishi o'sha javohirni topsa, hamma jonzodlarga foyda keltiradi (AT, 283); Men bu muntuda yigrak Cintamani erdani algal barayin-kim, qayu tinliglarqa tuzü tukati asig tusu qilur usar-men. — Men bu yerda qolib yaxshiroq Chintamani javohirini olish uchun borayin-kim, qay jonzodlarga tugal foyda keltira olaman (AT, 284).

Hozirgi "agar", "garchi" bog'lovchilari o'mida qali~xali, apañ~abañ bog'lovchilari qo'llanilgan. Masalan, "Qutadg'u bilig"da: Qali mundağ

ersä yoriq otu ur. — Garchi shunday ekan, o'rtacha yo'riq tur (QB, 172); Apay iki azun qulur ersä sen. — Agar ikki dunyo farog'atini tilar bo'lsang (QB, 223).

Ko'makchilar

Ko'makchilar vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon va shu kabi munosabatlarni bildirish uchun qo'llaniladigan so'zlardir.

Yodgorliklar tilida birlä~bilä, üčün, üzä~üzrä, ičrä, ičindä, ara, ötrü, tapa~taba, uzu, basa, sonj, qat, aşnu, burun, tegin ko'makchilari qo'llanilgan.

üzä ko'makchisi: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurtı, tir. — To'quz o'g'uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o'tirdi, — der (Ton, 9).

tegin ko'makchisi: Qırq yılqa tegin bay čığay tüzläñür — Qırq yilgacha boy bilan kambag'al tenglashadi (MK, I, 333).

“So'ng” ma'nosida sonj, basa, ötrü so'zlari, hozirgi “keyin” so'zining o'rnida kedin, kenä so'zlari qo'llanilgan.

Yuklamalar

Yuklamalar so'z va gapga qo'shimcha ma'no yuklaydi. Ular so'roq, taajjub, kuchaytiruv va ta'kid, ayiruv, inkor ma'nolarini bildiradi.

Qadimgi turkiy tilda yuklamalar ikki xil ko'rinishda uchraydi: qo'shimcha shakliga kelib qolgan yuklamalar va so'z-yuklamalar.

Yämä yuklamasi ta'kidni bildiradi: Ältäris qağan qazğanmasar, udu bän özüm qazğanmasar, äl yämä, bodun yämä yoq ärtäči ärti, qazğantuqm üčün, uduğuzum, qazğantuqum üčün äl yämä äl boltı, bodun yämä bodun boltı. — Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo'q bo'lar edi (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening hushyorligim, zafar qozonganim uchun, el ham el bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi (Ton, 54-56).

Yodgorliklar tilida -mu, -mü so'roq yuklamasi, ta'kidni bildiruvchi -la, -lä; -ču, -čü; -oq, -ök; -mat, -mät; uş yuklamalari amal qilgan.

-mu, -mü so'roq yuklamasining misoli: Ayur: körmädiñ-mü bu xaqan yüzin. — Aytur: Ko'rmadingmi bu xoqon yuzini? (QB, 79).

-oq, -ök yuklamasining misoli:

Taqı ma nekü ersä arzu tiläk,

Bayat-oq bolu bersü arqa yöläk —

Tag'in qanday tilak va orzularing bo'lsa, xudoning o'zigina madadkor bo'laversin (QB, 118).

uʃ yuklamasining misoli: E bilgā, ōzūm nā tapuğē senā. — Ev dono, oʻzim sening xizmatindadirman (QB, 200).

-mat, -māt yuklamasining misoli: Seni sen-māt öggil, kesildi sözüm. — Seni sening oʻzinggina hamd qil, soʻzimni kesdim (QB, 32).

Boʻlim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilda morfemaga ajratish printsiplariga tavsif bering.
2. Morfologik usul bilan soʻz yasashiga misollar keltiring.
3. Qadimgi turkiy tilda qoʻshma soʻzlar hosil boʻlish qonuniyatlari qanday? Misollar keltirib, izohlang.
4. Soʻzlarni juftlash orqali yangi soʻz yasash usullarini sharhlab, misollar keltiring.
5. Qadimgi turkiy tilda ot turkumiga oid soʻzlarning oʻziga xos belgilari va kategoriyalarini aytib bering.
6. Qadimgi turkiy tilda vosita kelishigi qanday hosil boʻladi?
7. Qadimgi turkiy tildagi son soʻz turkumining hozirgi turkiy tillardan farqi qaysi jihatlarda koʻrinadi?
8. Qadimgi turkiy tildagi feʼl soʻz turkumining hozirgi turkiy tillardagi feʼl soʻz turkumidan farqi qaysi jihatlarda koʻrinadi?
9. Qadimgi turkiy tildagi koʻmakchi va toʻliqsiz feʼllarning farqini aytib bering.
10. Qadimgi turkiy tildagi yordamchi soʻzlarning oʻziga xos jihatlari va hozirgi turkiy tillardagidan farqli jihatlarni aytib.

OLTINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TILNING SINTAKTIK- STILISTIK XUSUSIYATLARI

Tayanch tushunchalar: so'z birikmasi, gap, tobe so'z, hokim so'z, ergash gap, bosh gap, fe'l kesim, ot kesim, ergashtiruvchi bog'lovchi, nutq fe'llari, sintaktik qurilish, kesimlik ko'rsatkichi.

Har qanday nutq faoliyati gap hosil qilishdan iborat. Nutq jarayonida so'zlovchining ongida bir necha tasavvurlar jami bog'lanadi, shuningdek, tinglovchining ongida ham o'sha tasavvurlarning bog'lanishini qo'zg'atiladi. Ana shu tasavvurlar va ularning ifodasi ramzi gapdir.

Qadimgi turkiy tildagi so'z birikmalari mazmun munosabatlariga ko'ra uch turga bo'linadi: aniqlovchili, obyektli, subyektli.¹

Aniqlovchili munosabat ikki turli bo'ladi: 1) predmet va shaxsni aniqlaydi: chighay bodun — kambag'al xalq; 2) harakatning holatini aniqlaydi: ... taluqqa kiçig tågmadim (Ktk, 3) — dengizga bir oz yetib bormadim.

Obyektli munosabat. Grammatik jihatdan tobe so'z ilova qilinayotgan predmetning hokim so'z orqali anglashiladigan belgisini anglatadi: türk bağlar türk atın it(t)i (Ktu, 7) — turk beklari turkcha otini (o'zlaridan) olib tashladi.

Subyektli munosabat. Tobe so'z hokim so'zdan anglashiladigan harakatni bajaruvchini yoki holat egasini anglatadi. Bu munosabat izofaning bir turidir. Izofaning mazkur turi moslashuv orqali hosil qilinadi: aniqlovchi qaratqich kelishigi shaklini, aniqlanmish esa III shaxs egalik qo'shimchasini oladi: bilgä qaghaning boduni (Oa, 3) — dono xoqonning xalqi; qaghaning sabin almatini (Ktk, 9) —

¹ A. N. Kononov yuqoridagi kitobida kompleksiv munosabatni to'rtinchi turdagi so'z birikmasi sifatida qayd etadi. Bu munosabatga ko'ra, tobe so'z qo'shimcha mazmun uchun xizmat qilib, hokim so'zdagi axborot yetishmovchiligini to'ldiradi: to'rt bulung (Ktu, 2) — to'rt tomon; ikinti kun (Ton, 39) — ikkinchi kun; adgü bilgä kisig adgü alp kisig joritmaz armis (Ktk, 6) — yaxshi bilimli kishini, yaxshi bahodir kishini yaqinlashtirmas ekan. Bu turdagi mazmun munosabati qadimgi turkiy tilda aniqlovchili munosabatdan keskin farq qilmagani uchun alohida tur sifatida ajratmadik.

Xoqoningning so'zini olmading; ol qanim aliming bāngūsi (Ye, 24, 2)

— Bu xoqonim (va) elimning mangu (tosh)i.

Predikatlar. Qadimgi turkiy tilda predikatlar semantik—grammatik xususiyatlariga ko'ra, an'anaviy so'z turkumlariga kirmaydigan so'zlar bo'lib, qadimgi turkiy tilda ikki tarkibli gaplarning kesimi vazifasida keladi. Mazkur predikatlar mavjudlik (bar) va yo'qlik (joq)ni ifoda etadi: Ol iki kisi bar ārsār (Ton. 10) — O'sha ikki kishi bor bo'lsa; ...tabghaç süsi bar ārmish (Ton. 30) — (Ularning orasida) tabg'ach qo'shini bor ekan.

Predikativ so'z bā— (taxminan “ega bo'lmoq”, “egallamoq” ma'nosida)dan hosil bo'lgan¹. Bu fe'l o'zagi morfologik jihatdan quyidagicha taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan: 1) ikkilamchi fe'l — bā— +r (—r orttirma daraja qo'shimchasi)> bārır — fe'lning aorist shakli; 2) harakat nomi — bā— +j = bā— +r (sinonimik xususiyatga ega): bāj bār ārtım (Y, 47,5) — (Men) boy—mulk egasi edim; “Oltin yorug'”da bār bajaghut tarzida qo'llanib, bu juft so'z ham “boy—badavlat” ma'nosini ifoda etadi: bār bajaghut bolghali... — boy—badavlat bo'lgani...

Quyidagi baj barimligh shakli ham yuqoridagiday “boy—badavlat” ma'nosini ifodalaydi: Azun azunda baj barimligh ādgū āvtā barqta toghajin (Oy, II, 44a) — Hamma olamda boy—badavlat, yaxshi uy—joyda tug'ilayin.

Joq predikati ham asli fe'ldan hosil bo'lgan: jō— aslida “mavjud bo'lma—” ma'nosini ifoda etgan. V.V.Radlovning sakkiz jildlik (III jild, 397—bet) lug'atida joj— “yo'qot—”, “halok qil—” ma'nosini ifoda etadi. Qadimgi turkiy tildagi jīmāk (yo'qolmoq, g'oyib bo'lmoq) ma'nosidagi fe'l bilan joq o'zakdosh hisoblanadi: jitti nāng (DLT, II 314) — narsa yo'qoldi.

“Oltin yorug'”da bar pretikati ārūr zamon ko'rsatkichi bilan birga qo'llanadi va kesimning hozirgi zamonga oidligini ko'rsatadi: Yalanguz maning āvīmā ök bār ārūr (Oy, I 9b)— Faqat mening uyimda bor. Moniylik oqimidagi yozma yodgorliklarda ham ārūr zamon ko'rsatkichi bilan birga qo'llanadi: āvīmā jā mā ökūsh taqighu qushlar bār ārūr (Mon.) — Uyimda yana ko'p tovuq, qushlar bor.

Qadimgi turkiy tilda tarkibli ot kesimning yordamchi qismi bo'lib ārūr qo'llanadi. Bu fe'l bar predikati tarkibida hozirgi zamon ma'nosi ifodasi uchun qo'llanganini ko'rdik. ārūrning qadimgi turkiy tildagi o'ziga xos yana bir xususiyati shuki, faqat ot kesimda hozirgi zamon ko'rsatkichi sifatida emas, balki har qanday zamondagi fe'l kesim tarkibida ham qo'llanadi. Jumladan, quyidagi misolda o'tgan zamon sifatdoshi ārūr bilan birga kelgan:

arigh süzüg burxanlar oruninta oq ormanu y(a)rliqamish ärürlär (Oy, II, 8a) — ... toza, pok burxonlar o'rniga (chiqib) joylashib, marhamat topgan bo'ladilar.

Sifatdosh oborotini hosil qilishda ham ärür ishtirok etadi: Özt antagh öngsüz blgüsüz ärip (Oy, II, 10 b) — (Uning) mohiyati shu tariqa rangsiz, belgisiz bo'lib...

Bu fe'lining turli vazifa bajarishi shuni ko'rsatadiki, o'tgan zamon sifatdoshi tarkibida qo'llanganda, ärür zamon ko'rsatkichi vazifasida emas, balki bog'lama vazifasini bajarib, harakatni ta'kidlash ma'nosini ifoda etadi.

Qadimgi turkiy tilda gap turlari. Qadimgi turkiy tilda gapning mazmunga ko'ra turlari hozirgi turkiy tillardagidan keskin farq qilmaydi. Ammo ba'zi gap turlarida farqli xususiyatlar bor. Bular quyidagilardir:

1. So'roq gaplarda yuklama, hozirgi turk tilidagi singari, fe'l kesimdan oldingi bo'lakka qo'shiladi: Qağan-mu qısayın tādım (Ton, 5) — Xoqonni qo'lga olaymi dedim.

Qadimgi turkiy tilda ikki tarkibli gaplar ega va kesim orqali shakllanadi. Ayrim soddaga gaplarda ega ikkita bo'lishi ham mumkin (ammo uyushgan ega emas) va bu tur alohida gap turini hosil qiladi. Sodda gapda ikkita ega ifodalanganda, eganing biri ot bilan, ikkinchisi olmosh bilan ifodalanadi. Bunday eganing kesim bilan moslashuvi olmosh orqali ifodalangan ega talabi bilan yuz beradi: Bān ança tirmān bān bilgä Tonyuquq altun jishigh asha kältimiz (Ton. 37–38) — Men shunday deyman: men — dono To'nyuquq Oltin yishni oshib keldik; Bān özüm bilgä Tonyuquq Ötükān jārig qonmish täyin äsidip... (Ton. 17) — Men o'zim dono To'nyuquq O'tukan yeriga o'rnashibdi, deb eshitib...

Qadimgi turkiy tilda sodda gaplarning yana shunday turi qo'llanadiki, harakatni bajaruvchi ega ot turkumidan bo'lib, ega tarkibida egalik qo'shimchasi ifodalanmaydi, olmosh — ega kesim bilan shaxsda moslashmaydi. Kesimga esa shaxs-son qo'shimchalari qo'shiladi: Bilgä qaghan atisi Yoligh tigin mān aj artuqi tört kün olurup bitidim bādiztim (Bx I) — Bilga xoqonning jiyani Yo'llig' tigin men bir oy to'rt kun o'tirib, bu yozuvni bitidim, bezatdim. Türk bilgä qaghan bu ödkä olurtim (Ktk, I) — (Men) turk dono xoqoni bu taxtga o'tirdim; (Bilga) qaghan bitigin Yoligh tigin bitidim (Bx I) — (Bilga) xoqon bitigini (men) Yo'llig tigin bitidim.

Sodda gap tarkibidagi eganing qaysi shaxsga taalluqli ekani jumla mazmunidan anglashilib turadi. Quyidagi gapning egasi shakl tomondan III shaxsga taalluqli bo'lsa ham, mazmunan birinchi shaxsga tegishli bo'lib, kesim bilan moslashadi:

Bu tōrtūnç tǝǵzīnç nom ārdinig irinç ç(a)xshapit mānggāl toyin awqyang ismin radna wçir ikāgū nūng ötūgingā Sin taghiqu kūn tolu bolti (Oy, IV, 74a) — Mazkur to'rtinchi to'plam no'm xazinasini ojjzona va'da (bilan) baxtli rohib Avqang Ismin (va) Radnavachir — ikkovining iltimosiga ko'ra, sakkizinchi — tovuq kuni to'liq tamomladi.

Bu gapda *baxtli rohib* — ega vazifasida kelgan.

Qadimgi turkiy tilda eganing jo'nalish kelishigida qo'llangani ham diqqatga sazovordir: Içra ashsiz, tashra tonsiz (Ktk, 10) — Ichi oshsiz, tashi to'nsiz.

Inversiya hodisasi tufayli gap o'rtasida undalma, gap so'ngida esa ega qo'llanadi: Ārtīngū tanglançigh mungadinçigh titir t(ā)ngrim bu nom ārdinning tūtrūm tāring yōrūgi (Oy, II, 28a) — Nihoyatda ajoyibu g'aroyib deyiladi, ey tangrim, bu no'm xazinasining mazmundor talqini!

Eganing bu tartibda qo'llanishi matnning xususiyatiga bog'liq, ya'ni emotsional nutqdagina shu tartibda qo'llanishi mumkin.

Bir tarkibli gaplar bir bosh bo'lak orqali ham ifodalanadi, ammo bu bo'lakni ega ham, kesim ham deb bo'lmaydi. Noto'liq gaplardan farqli ravishda bir tarkibli gaplarda "etishmaydigan" bosh bo'lak kontekstdan ham, gap vaziyatidan ham anglashilmaydi. Bu gap xususiyati, asosan, qadimgi turkiy tilda vokativ gaplarda bor: I Namo Buddaya. Namo Darmaya. Namo Sangaya (Oy, I, 1a, II, 1a) — Buddaga ta'zim. Darmaga ta'zim. Sangaga ta'zim.

Gapning bu turi — ifoda usuliga ko'ra bir a'zoli gap, tinglovchi va so'zlovchi tomonidan turlicha qabul qilinishi mumkin: so'zlovchi uchun psixologik kesim hisoblangan harakatni tinglovchi ko'proq ega sifatida qabul qilishi mumkin².

Bir tarkibli gaplarning bir turi — shaxsi noaniq gaplarda harakatning yoki holatning bajaruvchisi noma'lum bo'ladi. "Oltin yorug'"da bu gap turi ko'p qo'llanadi: Bu titir omanmamaqligh nirvan (Oy, II, 11b) — Bu deyiladi joylasha olmaydigan nirvon; Kinki tüzünlärkä ötük bolsun (Oy, I, 18b) — Keyingi aslzodalarga iltimos bo'lsin; Kinkilärkä ulanmaqi bolsun (Oy, IV, 74b) — Keyingilarini davom ettirish nasib bo'lsin; Yamā qutlugh bolsun (Oy, IV, 74a) — Qutlug' bo'lsin.

2. Shart ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gap va bosh gapning kesimi shaxsda moslashmaydi: ol yirgārū barsar, türk bodun öltächisan (Ktk, 8) — U yoqqa borsang, (ey) turk xalqi, o'lasan. Mān qazghanmasar türk bodun öltächi arti (Mch, 33) — Men g'alaba qilmaganimda, turk xalqi o'ladigan edi.

Aslida bunday vaziyat ergash gapning gap bo'lagidan boshqa narsa bo'lmaganligini ayon qiladi. Ergash gap mustaqil gap sifatida shakllangan, deb xulosa chiqarish uchun ergash gapning kesimi shaxsda shakllanishi kerak degan qoida qabul qilingan.

3. Quyidagi gapda esa ega va kesim shaxsda moslashganda, shaxs-son qo'shimchasi, hozirgi turkiy tillardan farqli ravishda, tarkibli kesimning birinchi qismiga qo'shiladi: Ya Kuu tau, tinlighlarigh ölürtting ärsär, y(ä)mä ämin yürüntägin tükäl qilghali udung (Oy, I, 8a) — Ey Ku tau, jonzotlarni o'ldirgan bo'lsang ham, yana buning davosini oxirigacha qilgani bel bog'lading.

4. -duq, -tiq shaklli sifatdosh kesim vazifasida kelganda ham ergash gapda shaxs-son qo'shimchasi ishlatilmaydi: Män qazghantuq üçün türk bodun qazghanmish ärinch (Mch, 33) — Men g'alaba qilganim uchun turk xalqi g'alaba qilgan, shekilli.

5. Ko'chirma gaplar o'rtasida ayrim hollarda qo'shimcha axborot tashish uchun gaplar qo'llanadi: Bän äbgärü tüşhäyin tidi. Qatun yoq bolmish ärti. Ani yoghlatayin tidi (Ton, 30–31) — “Men uyga boray”, dedi. Malika vafot etgan edi. “Uning marosimini o'tkazay”, dedi.

6. Qadimgi turkiy tilda inversiya hodisasi ham uchraydi. Odatda, logik urg'u olgan undalma gap oxirida keladi. Bunday holat ham og'zaki nutqning mahsulidir: Ötükän jish olursar bangu äl tütä olurtachi san *türk bodun* (Ktk, 8) — O'tukan yishni manzil qilsang, abadiy davlatni saqlab turasan, (ey) turk xalqi. Ot kesim gap boshida keladi: *Bu ürür köngültäki kkiriläng kitarip nom tözin aritmaqqa tayanip dyan bramitigh bütürmäk* (Oy, IV, 23b, 5–8) — Shudir ko'ngildagi kirlarni ketkazib, no'm mohiyatini toza qilmoqqa umid bog'lab, mushohada qilish fazilatini paydo qilmoq (degani).

Qadimgi turkiy tilda har bir uyushgan bo'lak grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi. Quyidagi gap bo'laklari uyushib keladi:

a) kesim uyushadi: Qamugh baliqqa tagdim, qunladim, altim (Ung, I) — Hamma shaharga yetib bordim, talon-taroj qildim, bosib oldim.

“Oltin yorug'” dostoni tilida kesimning uyushib kelishi ancha faoldir: ... çin kirtü arigh süsüg tözin *örtärlär kkiriktürürlär* (Oy, IV, 22b 5-6) — ... chinakam, haqiqiy, pok ildizini kuydiradilar, kir qiladilar; ... armaqsizin sünmäksizin y(i)ti qinigh qatighlanmaqin *tawranurlar qatighlanurlar* (Oy, IV, 18b 11-12) — ... charchamasdan, to'xtamasdan, jiddiy qoniqish (bilan) intiladilar, harakat qiladilar.

b) to'ldiruvchi uyushib keladi: *jilqisin, barimin, qizin quduzin* kältim (Mch, 15) — yilqisini, mol-mulkini, qizini, ayolini olib keldim; ^{***} *tört türüg äriktä simtaqsizin* dyanta *ürükün amilin* ärürlär (Oy, IV, 22a 8-10) — to'rt turli kuch-qudrat bilan, tirishqoqlik bilan, mushohada (qilish) bilan doimo sukut saqlaydi.

d) aniqlovchi uyushib keladi: *közün körmädük qulqaqin äsidmädük* bodunimin (Mch, 11) — Ko'zi bilan ko'rmagan, qulog'i bilan eshitmagan xalqimning... ; bu on türüg çinju tigmä *ärtüktäg çin kırtü arıgh süzüg* köngül tözin aritmaqlari üzä ürük uzati simtaghsizin dyanta ürüktn amilin ärürlär (Oy, IV, 23, 1-5) — bu o'n turli Chinzu degan yashirin chinakam, haqiqiy, pok, toza ko'ngil mohiyatini pok qilmoqlari bilan, doimo tirishqoqlik bilan mushohada qilish orqali xotirjam bo'ladilar.

Qadimgi turkiy tilda qo'shma gaplar mazmun jihatdan hozirgi turkiy tillardagidan farq qilmaydi. Faqat ergash gapli qo'shma gaplarning hosil bo'lishida täjin, tip kabi bog'lovchi so'zlar va ani üçhün ergashtiruvchi bog'lovchisi ishtirok etadi. Ergash gapli qo'shma gaplarda ergashuv munosabati tä-//ti- bog'lovchi so'z orqali ifodalanganda, odatdagi sxema quyidagicha bo'ladi: ergash gap + täjin + bosh gapning kesimi.

Mazkur bog'lovchi so'z aniqlik maylidagi fe'l kesimdan va ot kesimdan keyin kelganda, quyidagi mazmun munosabatlarini ifodalaydi:

a) izoh munosabatini: tashra jorijur täjin kü äsidip (Ktu, 11-12) — Tashqarida yuribdi deb xabar eshitib... tägmäçimän täjin saqintim (U, 2) — Hujum qilmayman, deb o'yladim.

b) sabab munosabatini: arghish idmaz täjin sülädim (Mch, 25) — Karvon yubormaydi, deb hujum qildim.

Bu fe'l istak va buyruq maylidagi fe'ldan so'ng maqsad munosabatini ifodalaydi: bodunigh igidäjin täjin... (sungushdim) (Ktu, 28) — xalqini bo'ysundiray deb (lashkar tortdim).

Täjin turli holat munosabatlarini ham ifodalaydi: Qangim bagha tangrikan täjin anta jorimish isig küchig barmish (U, 5) — Otam Bag'a tangrikan deb u yerda yurgan, mehnatini, kuchini bergan.

Qadimgi turkiy tilda tip (deb) shakli ham asosan, izoh, sabab va maqsad munosabatlarini ifodalaydi:

a) izoh munosabati: jaghuq ärsär ädgü aghi birür tip ancha boshghurur ärmis (Ktk, 7) — yaqin bo'lsa yaxshi ipak beradi, deb shunday pishiqlar ekan.

b) sabab munosabati: jadagh jabiz bolti tip alghali kälti (Mch, 32) — yayov, kuchsiz bo'ldi, deb (bizni asirga) olgani keldi;

d) maqsad munosabati: ani anitajin tip sülädim (Mch, 41) — uni jazolayin deb lashkar tortdim.

Kesim buyruq va istak maylidagi fe'ldan ifodalanganda, ti- fe'li maqsad munosabatini ifodalaydi:

Ba'zan ti- fe'li bog'lovchi ma'nosida emas, balki leksik ma'nosini saqlagan holda qo'llanadi: kimkä älig qazghanurman tir ärmis (Ktu, 9) — Kimga davlatni egallab beryapman, der ekan.

Qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik—stilistik xususiyatlari o'ziga xosligi Kul tigin va To'nyuquq yodnomalari qiyosida ko'rinadi. Garchi leksik qatlamda va morfologik tuzilishida bu yodgorliklar o'rtasida yaqinlik bo'lsa ham, sintaktik qurilishida farqlar bor. Har ikkala yodgorlik deyarli bir paytda — VIII asrning boshida yaratilgan. Kul tigin va Bilga xoqon yodnomalaridagi tantanavor, ko'tarinki, epik sokin uslub To'nyuquq yodnomasining o'tkir munozara uslubiga qarama-qarshidir. Kul tigin yodnomasidagi epik sokin va ko'tarinki uslub, birinchidan, mazkur yodgorliklar mualliflarining matn tuzish mahoratiga, ikkinchidan, yodnomalarda voqealarni bayon qilish usullariga bog'liq. Kul tigin va Bilga xoqon yodnomalarining mualliflari Yo'llig' tigin bo'lib, goh turk xalqining g'alabalari, gohida mag'lubiyatlari to'g'risida voqealarni hikoya qilganda, bayon usuli ham almashadi — epik sokinlikdan kuchli hayajonga, kuchli hayajondan afsus-nadomatga o'tadi. To'nyuquq yodnomasining muallifi To'nyuquqning o'zi bo'lib, asarning boshidan oxirigacha bayon usuli deyarli o'zgarmaydi.

Qadimgi turkiy yodgorliklarda ergashtiruvchi vosita sifatida bog'lovchilarning ishtirok etmasligi oddiy holatdir. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar mazmun va ohang jihatidan bir butunlikni tashkil etadi. Qo'shma gap qismlari bog'lovchilar yoki bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida emas, balki sof sintaktik vositalar orqali bog'lanadi. Bunday holatda tashqi tomondan qo'shma gap qismlarida mazmun va ohang tugalligi bo'lmaydi, kommunikativ mustaqillik ham ifodalanmaydi.

Qadimgi turkiy tilda bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplar aksariyat hollarda ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, har ikkalasi ham mustaqil gap sifatida shakllangan. Qo'shma gapning boshqa turlaridan farq qiladigan jihati ham shunda. Qismlardan biri ergash gap, ikkinchisi bosh gapdir.

¹ И. С. Поспелов. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений — "Вопросы синтаксиса современного русского языка" to'plamida, M.: 1950, 343-bet.

Qadimgi turkiy tildagi bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarning yana bir xususiyati shundan iboratki, bosh gap fe'l kesimining leksik ma'nosi ergashish mazmunini aniqlashtirib, yuzaga chiqaradi. Ergash gapni boshga gapga bog'lovchi fe'l kesimlarga nutq fe'llari va his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar kiradi. Qo'shma gapning ergash gap qismi bosh gapga bog'langanda, yuqoridagi tur fe'llarning leksik ma'nosini bosh gap yuzaga chiqaradi.

Bog'lovchisiz ergashish qadimgi vositalardandir. Bu vosita shart mayli shakli bilan bir qatorda bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi¹.

Bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarning xarakterli xususiyatlaridan yana biri shuki, bosh gapning kesimi yuqoridagi nutq fe'llaridan biri bilan ifodalanganda, qo'shma gapning bosh va ergash gap qismlari joylashuvi erkin bo'ladi. Bunday paytda qo'shma gapning qaysi qismiga urg'u berilsa, o'sha qismi mazmun tomondan asosiy o'ringa chiqadi. Qadimgi turkiy tildagi qo'shma gapning shu tartibda tuzilishi shuni ko'rsatadiki, ergash gap — birinchi, bosh gap — ikkinchi o'rinda kelishi mumkin. Kesim his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar bilan ifodalanganda esa ko'pincha bosh gap birinchi o'ringa chiqadi. Qadimgi turkiy tildagi ergash gapli qo'shma gaplarda bu xususiyat fors tilidan kirib kelgan *ki*, *çünki*, *zira* kabi ergashtiruvchi bog'lovchilarning turkiy tillarda tez o'zlashtirilishi uchun zamin hozirladi. Misollarga murojaat qilaylik:

Nutq fe'llari.

1. *ti- // tä- ... a sülälim... , tädim* (Ton, 23) — (Unga) hujum qilaylik, dedim. *Türk sir bodun yärintä idi yorımazun, usar, idi yoq qısalım tir-män* (Ton, 11–12) — Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo'q qilaylik, derman.

Misollardan ko'rinadiki, bu fe'l ma'lum shakllarda muallif nutqini yetkazishda gaplarni bir-biriga bog'laydi. Yana misollarga murojaat qilaylik: . *Ol sabıǵ äsıdıp, qaǵanıñ: Bän äbgärü tüşäyin, tädi* (Ton, 30) — Bu so'zni eshitib, xoqonim: "Men uyga tushayin", dedi. *Ol sabıǵ äsıdıp, qaǵangaru ol sabıǵ it(t)im: Qantayın sabıǵ yana kälti, olurun, täyin tämis* (Ton, 33–34) — Bu so'zni eshitib, xoqonga bu so'zni

¹ Bu haqda qarang: А. Н. Кононов. О сложноподчиненном бессоюзном предложении в турецком языке. — Краткие сообщения Института Востоковедения АН СССР, вып. XXII, М.: 1956, 13–18-бетlar.

d) maqsad munosabati: ani anitajin tip sülädim (Meh, 41) — uni jazolayin deb lashkar tortdim.

Kesim buyruq va istak maylidagi fe'ldan ifodalanganda, ti- fe'li maqsad munosabatini ifodalaydi:

Ba'zan ti- fe'li bog'lovchi ma'nosida emas, balki leksik ma'nosini saqlagan holda qo'llanadi: kimka älig qazghanurman tir ärmis (Ktu, 9) — Kimga davlatni egallab beryapman, der ekan.

Qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik—stilistik xususiyatlari o'ziga xosligi Kul tigin va To'nyuquq yodnomalari qiyosida ko'rinadi. Garchi leksik qatlamda va morfologik tuzilishida bu yodgorliklar o'rtasida yaqinlik bo'lsa ham, sintaktik qurilishida farqlar bor. Har ikkala yodgorlik deyarli bir paytda — VIII asrning boshida yaratilgan. Kul tigin va Bilga xoqon yodnomalaridagi tantanavor, ko'tarinki, epik sokin uslub To'nyuquq yodnomasining o'tkir munozara uslubiga qarama-qarshidir. Kul tigin yodnomasidagi epik sokin va ko'tarinki uslub, birinchidan, mazkur yodgorliklar mualliflarining matn tuzish mahoratiga, ikkinchidan, yodnomalarda voqealarni bayon qilish usullariga bog'liq. Kul tigin va Bilga xoqon yodnomalarining mualliflari Yo'llig' tigin bo'lib, goh turk xalqining g'alabalari, gohida mag'lubiyatlari to'g'risida voqealarni hikoya qilganda, bayon usuli ham almashadi — epik sokinlikdan kuchli hayajonga, kuchli hayajondan afsus-nadomatga o'tadi. To'nyuquq yodnomasining muallifi To'nyuquqning o'zi bo'lib, asarning boshidan oxirigacha bayon usuli deyarli o'zgarmaydi.

Qadimgi turkiy yodgorliklarda ergashtiruvchi vosita sifatida bog'lovchilarning ishtirok etmasligi oddiy holatdir. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar mazmun va ohang jihatidan bir butunlikni tashkil etadi. Qo'shma gap qismlari bog'lovchilar yoki bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida emas, balki sof sintaktik vositalar orqali bog'lanadi. Bunday holatda tashqi tomondan qo'shma gap qismlarida mazmun va ohang tugalligi bo'lmaydi, kommunikativ mustaqillik ham ifodalanmaydi.

Qadimgi turkiy tilda bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplar aksariyat hollarda ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, har ikkalasi ham mustaqil gap sifatida shakllangan. Qo'shma gapning boshqa turlaridan farq qiladigan jihati ham shunda. Qismlardan biri ergash gap, ikkinchisi bosh gapdir.

¹ И. С. Поспелов. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений — "Вопросы синтаксиса современного русского языка" to'plamida, M.: 1950, 343-bet.

Qadimgi turkiy tildagi bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarning yana bir xususiyati shundan iboratki, bosh gap fe'l kesimining leksik ma'nosi ergashish mazmunini aniqlashtirib, yuzaga chiqaradi. Ergash gapni boshga gapga bog'lovchi fe'l kesimlarga nutq fe'llari va his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar kiradi. Qo'shma gapning ergash gap qismi bosh gapga bog'langanda, yuqoridagi tur fe'llarning leksik ma'nosini bosh gap yuzaga chiqaradi.

Bog'lovchisiz ergashish qadimgi vositalardandir. Bu vosita shart mayli shakli bilan bir qatorda bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi¹.

Bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarning xarakterli xususiyatlaridan yana biri shuki, bosh gapning kesimi yuqoridagi nutq fe'llaridan biri bilan ifodalanganda, qo'shma gapning bosh va ergash gap qismlari joylashuvi erkin bo'ladi. Bunday paytda qo'shma gapning qaysi qismiga urg'u berilsa, o'sha qismi mazmun tomondan asosiy o'ringa chiqadi. Qadimgi turkiy tildagi qo'shma gapning shu tartibda tuzilishi shuni ko'rsatadiki, ergash gap — birinchi, bosh gap — ikkinchi o'rinda kelishi mumkin. Kesim his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar bilan ifodalanganda esa ko'pincha bosh gap birinchi o'ringa chiqadi. Qadimgi turkiy tildagi ergash gapli qo'shma gaplarda bu xususiyat fors tilidan kirib kelgan *ki*, *çunki*, *zira* kabi ergashtiruvchi bog'lovchilarning turkiy tillarda tez o'zlashtirilishi uchun zamin hozirladi. Misollarga murojaat qilaylik:

Nutq fe'llari.

1. *ti- // tā- ... a sūlālim... , tādim* (Ton, 23) — (Unga) hujum qilaylik, dedim. *Türk sir bodun yārıntā idi yorımazun, usar, idi yoq qtsalim tir-mān* (Ton, 11–12) — Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo'q qilaylik, derman.

Misollardan ko'rinadiki, bu fe'l ma'lum shakllarda muallif nutqini yetkazishda gaplarni bir-biriga bog'laydi. Yana misollarga murojaat qilaylik: . *Ol sabıǵ āsıdıp, qaǵanıḡ: Bān ābgārū tūšāyın, tādi* (Ton, 30) — Bu so'zni eshitib, xoqonim: "Men uyga tushayin", dedi. *Ol sabıǵ āsıdıp, qaǵangaru ol sabıǵ it(t)im: Qantayın sabıǵ yana kälti, olurun, tāyın tāmis* (Ton, 33–34) — Bu so'zni eshitib, xoqonga bu so'zni

¹ Bu haqda qarang: A. H. Кононов. О сложноподчиненном бессоюзном предложении в турецком языке. — Краткие сообщения Института Востоковедения АН СССР, вып. XXII, М.: 1956, 13–18-betlar.

yubordim: “Qanday qilay?” (Uni) so’zi qaytib keldi: “O’tiring”, deb aytgan emish.

Misollardan ma’lum bo’lishicha, muallif nutqini yetkazish uchun, xuddi hozirgi turkiy tillardagidek, o’ziga xos konstruksiya qo’llangan: muallif gapi keltirilgan misollarda ega (*qapanim*) va kesim (*tādi*) o’rtasida qo’llangan, *tādi* bu o’rinda ergash gapning kesimidir.

Qo’shma gapning ergash gap qismiga logik urg’u tushsa, u birinchi o’ringa chiqadi. Bunday paytda ohangni kuchaytirish maqsadida *anča* so’zi qo’llanadi: *Tānri anča tāmis ārinč: Qan bārtim* (Ton, 2) — Tangri shunday degan shekilli: “Xon berdim”.

Muallif nutqini yetkazish uchun yana boshqa konstruksiya qo’llanadi. Bu konstruksiyaning xususiyati shundan iboratki, muallif nutqi, ya’ni qo’shma gapning ergash gap qismi *ta-* fe’lining ikki shakli orasida qo’llanadi va bu konstruksiyalar qadimgi turkiy til uchun odatdagi mezon hisoblanadi: *Türgäs qağan anča tāmis: Bānim bodunum anta ārir, tāmis, Türk bodun yāma bulğanč-ol, tāmis. Oğuzı yāma tarqanč-ol, tāmis* (Ton, 21–22) — Turgash xoqoni shunday debdi: «Mening xalqim o’sha yerdadir, debdi». Turk xalqi ham sarosimadadir», — debdi. “O’g’uzi ham tarqoqdir”, — debdi. *Bān anča tärman, bān bilgä Toñuquq: Altun yışığ aša kältimiz... tādi* (Ton, 37) — Men shunday deyman — men, dono To’nyuquq: Oltin yishni oshib keldik... dedi.

Qadimgi turkiy tilda *antagh*, *antäg* so’zi muallif nutqini olib kirish uchun qo’llanadi. Bunday holda muallif nutqi *ti-* fe’li shakllari bilan tugaydi: *Körüg sabi antäg: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti, tir* (Ton, 9) — Ko’ruvchining xabari shunday: “To’quz o’g’uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o’tirdi”, — der. *Türgäs qağanta körüg kälti, sabi an-täg: Öñdän qağangaru sü yorilim, tāmis* (Ton, 29) — Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo’natilgan) ko’ruvchi keldi. (Keltirgan) xabari shunday: “Sharqdan xoqonga lashkar yo’llaylik”, — debdi. *Tihg kalürti, sabi antäg: Yaris yazida on tūmān sü tārilti, tār* (Ton, 36) — Til (asir)ni tutib keltirdi, (uning) so’zi shunday: “Yaris dashtida o’n tuman lashkar tizilgan”, — debdi.

Ammo ayrim gaplarda muallif gapining kesimi vazifasida *antagh*, *anča* so’zlar qo’llanmaydi, ammo ko’chirma gap qo’llanaveradi. Bu so’zlarning muallif nutqida qo’llanmasligi og’zaki nutq xususiyatlarining qadimgi turkiy tildagi matnlarda aks etishi bilan bog’liq. Shuning uchun so’zlar vazifasini ohang bajaradi: *Üč körüg kişi kälti, sabi bir: qağantı sü tasıqdı, on oq süsi qalısız tasıqdı, tār* (Ton, 33) — Uch ayg’oqchi odam

keldi, so'zi bir: "Xoqoni lashkar bilan maydonga chiqdi, o'n o'q lashkari bekamu ko'st maydonga chiqdi", — der.

3. *ay-* "ayt(moq)" fe'li. Bu fe'l muallif nutqini bevosita yetkazishda ishlatiladi va *ta-* fe'li ham qo'llanadi: *Bilgā Tonuquqa — bāḡa aydi: Bu süg alt, tādī, aqī yanıp köñlünçā ay, bān sāḡa nā ayayın, tādī* (Ton, 32) — Bilga To'nyuquqqa — menga aytdi: "Bu lashkarni elt, — dedi. — Saxiyligu qattiqqo'llikni ko'nglingga qarab qil, men senga nima ham derdim", — dedi.

His-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar. Ergash gapli qo'shma gaplarda bosh gapning kesimi ti- fe'lidan tashqari, saqin- (o'ylamoq, g'amga botmoq, afsuslanmoq); o'glash- (maslahatlashmoq, fikr yuritmoq); otun- (iltimos qilmoq, so'ramoq); oglā- (maslahat bermoq, xabardor qilmoq) kabi nutq fe'llari orqali ham ifodalanadi.

1. *saqin-* "o'ylamoq, fikr yuritmoq" fe'li. *Saqintim, turuq buqali sāmiz buqali arqda bilsār, sāmiz buqa, turuq buqa tāyin bilmāz ārmis, tāyin anča saqintim* (Ton, 5–6) — (So'ng) o'ylab qoldim: "(Birov) ozg'in buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan ozg'in buqani ajratolmas ekan]", — deb shunday o'yladim.

2. *otun-* (iltimos qilmoq, yolvormoq, so'ramoq): *Anta otrū qaḡanima otuntim, anča otuntim: Tabḡač, oḡuz, qitan, bu üçagū qabasar, qaltaci-biz, öz içi taḡin tutmis-taḡ-biz... anča otuntim* (Ton, 12–14) — Shundan keyin xoqonimga o'tindim. Shunday o'tindim: "Tabḡ'ach, o'g'uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (13) (qurshovda) qolajakmiz, (xuddi) vujudning ichu tashini tutgandek bo'lamiz... shunday o'tindim.

Ikkala konstruksiya shunisi bilan diqqatga sazovorki, birinchisi *saqintim* fe'l kesim bilan boshlanadi va *saqintim* fe'li bilan tugaydi. Ikkinchisi *otuntim* fe'li bilan boshlanib, shu fe'l bilan tugaydi. Har ikki konstruksiya ham xuddi "qolip konstruksiya"ga o'xshaydi.

His-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar nutq fe'llari bilan birga "qolip konstruksiya"ni hosil qiladi. *Ol yolun yorisar, unč tādīm, saqintim, qaḡanima otuntim, sū yoritdim, atlat, tādīm* (Ton, 24–25) — "O'sha yo'l bilan yurilsa, ma'qul", — dedim, shunday xayol qildim. Xoqonimga o'tindim, lashkarni yo'lga soldim, "ot sol!" — dedim.

3. *oglas-* (maslahatlashmoq, muhokama qilmoq, hukm qilmoq) fe'li: *Ol üç qaḡan oḡlāšip Altun yis üzā qabasalīm timis, anča oḡlāšmis, oḡrā türk qaḡangaru sūlūlīm, timis* (Ton, 20) — O'sha uch xoqon fikrlashib: "Altun yish uzra bostirib boraylik", — debdi, shunday

fikrlashibdi. — “Sharqqa — turk xoqoniga lashkar tortaylik”, — debdi.

Mazkur misolda *oglas*- fe’li muallif nutqini bevosita olib kiradi, *ti*-fe’li esa tugallaydi. Bu va yuqorida keltirilgan misollar shuni tasdiqlaydiki, “qolip konstruksiya” muallif nutqini bevosita yetkazishda qadimgi turkiy til uchun asosiy mezon hisoblanadi.

Qadimgi turkiy tilning sintaktik qurilishiga xos xususiyatlardan yana biri ajratilgan bo’laklarning qo’llanishidir.

1. Ega ajratiladi. Ajratilgan ega To’nyuquq yodnomasida uchraydi: Türk bilgä qaghan ilinga bititdim ban bilgä Tonyuquq (Ton. 58) — Turk dono xoqon davlatida (bu yodgorlikni) yozdirdim men — *dono To’nyuquq*.

2. To’ldiruvchi ajratiladi: *Ol aki kisi bar ärsär, säni tabgacığ olürtäci tir-män, öñrā qitanıñ olürtäci tir-män, bāni oğuzıñ olürtäci-ök tir-män* (Ton, 10–11) — O’sha ikki kishi bor bo’lsa, seni— Tabg’achni o’ldiradi, deyman, sharqda qitaniyni o’ldiradi, deyman, meni — o’g’uzni o’ldiradi-yov, deyman. *Bilgä Toñuquqa — bāñā aydı* (Ton, 31) — (U) dono To’nyuquqqa — menga aytdi.

Qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik qurilishini kuzatish shuni ko’rsatadiki, mualliflar har qanday fikrni ixcham, ma’noli tarzda yetkazish uchun o’ziga xos vositalarni topganlar. Keltirilgan sintaktik konstruksiyalar hozirgi turkiy tillardagi bir qator sintaktik hodisalarni tushunish va izohlash uchun ham qulaylik tug’diradi.

Barcha qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik qurilishi bir xil emas. Urxun yodgorliklari orasida matnning sintaktik qurilishi uslubning farqlanishiga olib keladi. Ayni paytda “Oltin yorug”ning sintaktik xususiyatlari urxun yodgorliklarinikidan tamomila farq qiladi. Birinchidan, “Oltin yorug” tilida sifatdosh va ravishdosh oborotlari ko’p qo’llanadi: Tinligh atqaqlıgh täng köngül ärsär, qlti ämgäksiz mängisiz tinlighlar üzä biliksiz saqinçin kitärip, ämgäklıgh tinlighlar üzä öwkä saqinçin kitärip, mängilig tinlighlar üzä azlanmaq saqinçin kitärip qamaghuni birtäk täng tüz alqu ämgäklärintin ozghurghali kösämək ärür (Oy, IV, 33b) — Jonzotga bog’langan (va) teng (ko’radigan) qalb esa quyidagichadir: azobsiz (va) shod bo’lmagan jonzotlarda aqlsiz o’ygä barham berib, azob tortuvchi jonzotlarda g’azabli o’ylarga barham berib, shod jonzotlarda ochko’zlik o’ylariga barham berib, hāmmasini birday jamiki azoblaridan xalos qilishni ko’zlaydi.

Inversiya hodisasi emotsional nutq jarayonida hosil bo’ladi:

... anin m(ā)n qiltim ärsär, qamagh ayıgh qilinçlarıgh. Yawiz yawııq

kishilarkā yaqin barip, kōni qiyirghaq kōngūlnūng tōlūki oghurinta yoq
 qighay bolup, tawkūr tiltaghinta anin m(ā)n qiltim ārsār, qamagh ayigh
 qilinçlarigh suylarigh. (Ādgū)lārig qilghali taplamasar m(ā)n... inçip
 qorqinç ayinç tiltagh (inta) ötkürü azu y(ā)mā ārksiz ... nom oghurinta
 ... m(ā)n qiltin ārsār ... qamagh ayigh qilinçlarigh. Azu qorqu yinigh
 kōngūl tiltaghinta azu y(ā)mā öwkā qaqigh üçkāk oghurinta ulati açmaq
 suwsamaq āmgakkā siqilip anin m(ā)n qiltim ārsār, qamagh ayigh
 qilinçlarigh. Ash içkü ton kādīm tiltaghinta, azu y(ā)mā tishi tinlighqa
 budulmaq yapshinmaq oghurinta nizwaniligh oot üzā örtānıp anin m(ā)n
 qiltim ārsār, qamagh ayigh qilinçlarigh (Oy, II, 34b) — ... bularni men
 qilgan edim — jamiki yomon qilmishlarni! Yovuz, yomon odamlarga
 yaqin borib, to'g'ri, g'arib ko'ngulning qudrati tufayli kambag'al,
 qashshoq bo'ldim, yolg'on sababidan buni men qilgan edim — hamma
 yovuz qilmishlarni, gunohlarni! (Yaxshi ish)larni qilishni
 ma'qullamasdan, men... shu tariqa vahimayu qo'rquv sababidan
 zaiflashtirdim yoki yana kuchsizlantirdim (soxta) nom tufayli ... men
 qilgan edim jamiki yomon qilmishlarni! Yoki qo'rquv, ojiz ko'ngil
 tufayli, yo yana g'azabu jahl (qilish), adovat (saqlash) tufayli, yana
 uchqash, chanqash azobiga yo'liqtirdim, bularni men qilgan edim —
 jamiki yomon qilmishlarni! Ovqat yeb, (kiyim) kiyish sababidan, yoki
 yana ayol zotiga yopishmoq, unga ilakishmoq tufayli kuchli hissiyot
 alangasida kuydim, buni men qilgan edim — jamiki yomon qilmishlarni!

Qadimgi turkiy tilda, xususan "Oltin yorug'"da shunday gap turlari
 uchraydiki, bu konstruksiyalarni inversiya hodisasi bilan izohlashning
 o'zi kifoya qilmaydi. Bunday vaziyatda grammatik ega va kesim bilan
 psixologik ega va kesim vaziyatini nazarda tutish lozim. Grammatik
 me'yor bilan psixologik me'yor o'rtasidagi munosabat gapning bosh
 bo'laklari qaysi so'z turkumiga bog'liqligi bilan belgilanadi. Bunday
 gap turi ega va kesim ot turkumi orqali ifodalangan yoyiq gaplarga
 aloqador. Gap boshidagi grammatik kesim doimo psixologik egadir.
Qayular ol bish tip tisār... (Oy, IV, 24b) — "Qaysilar o'sha beshovi?"
 deb so'rasalar... ; *Bu ārūr* burxanlarqa budistwlarqa bütmiş ishlig
 bilgālarkā irmādin uzati yaqin tapinmaqqa tayanip bilgā bilik bramitigh
 bütürmək (Oy, IV, 25b) — Shudir burxonlarga, bo'disatvlarga ishongan
 do'st-u donishmandlarni ta'qib qilmasdan, uzoq (vaqt) yaqin(lashib
 yurib) sajda qilmoqqa umid qilib, aql-bilim fazilatini paydo qilmoq
 (degani).

III shaxs kesimlik ko'rsatkichi bog'lovchisiz qo'shma gapdagi har

bir gapning kesimi tarkibida qo'llanadi. Emotsional nutq kesimlik ko'rsatkichining har bir sodda gap tarkibida qo'llanishiga sabab bo'ladi: ... bu sutur aghiliq *ol*, <bu winay aghiliq *ol*>, bu abidarim aghiliq *ol*, bu sutiran tigmā tōzgā yarashi atlgħ bōlūk *ol*, bu ikilāyū sōzlāmish bōlūk *ol* (Oy, IV, 35b) — bu — sutra xazinasidir, <bu — vinay xazinasidir>, bu — abidarim xazinasidir, bu — “sutra degan asosga muvofiq keladigan” nomli bo'lakdir, bu ikkinchi marta so'zlagan bo'lakdir.

Bu uz yürüklärin iñgülg alp shlöklüg bōlūk *ol*, bu kántün yrliqamish bōlūk *ol*, bu tiltaqlarin yrliqamish bōlūk *ol*, bu yölāshürüg bōlūk *ol*, bu tüzün titsilarning öñgrā azunlartaqi sawlarin uqitu yrliqamish bōlūk *ol* (Oy, IV, 36a) — Bu — yaxshi ma'nolar bilan bezalgan, nozik she'ri bor bo'lakdir, bu — keyin marhamat qilingan bo'lakdir, bu sabablarni marhamatlagan bo'lakdir, bu qiyoslangan bo'lakdir, bu — aslzoda shogirdlar oldingi olamlardagi so'zlarni tushuntirib, marhamat qiladigan bo'lakdir.

Tinglovchi ma'lum egani qabul qilishga tayyor bo'lmaganda ham, kesim gapning boshida bo'lishi mumkin. Buning sababi emotsional nutqdir: *Yalanguzin t(ä)ngirmsiz* udunguz ozghali ozghurqali (Oy, IV, 69a) — Tanho tangirmsiz (siz) ularga najot berishga qodir bo'lgan!

Nutq emotsional xususiyatga ega bo'lmay, oddiy bayondan iborat bo'lganda esa, III shaxs kesimlik ko'rsatkichi qo'llanmaydi va bu ham bunday gap turi uchun me'yor hisoblanadi: ... iki türüg atqanmaqlarigh bir ärsär kntü köngüllärintin kitirmäk, ikinti ärsär adin tinlgħlar köngülintin kitärmäk (Oy, IV, 23b) — ... ikki turli bog'lanishni, birinchidan, o'z ko'ngillaridan ketkazmoq(dir), ikkinchidan, boshqa jonzotlar ko'ngillaridan ketkazmoq(dir).

Qadimgi turkiy tilning sintaktik qurilishidagi o'ziga xosliklar har bir davrdagi adabiy tilning xususiyatlari bilan belgilanadi. Ayniqsa, yozma adabiy til, tarjima adabiyotlari rivoj topgan davrdagi matnlarning sintaktik qurilishi murakkabligi bilan ajralib turadi. “Oltin yorug'”ning sintaktik qurilishi bunga misoldir: Ular qamagh ati kötrülmish ayaghqa tägimliklär çin kirtü bilgä biliklari üzä, çin kirtü közlari üzä, çin kirtü tanuqlamaqlari üzä, çin kirtü tüşülmäkkä tægämlari üzä, alqu oghurin bilirlär, alqu oghurin körürlär, alqu qamagh tinlgħlar oghlanlarining qilmish nä türüg ädgüli ayighli iki türüg qilinçlarin (Oy, III, 4a) — Ular(ning) hammasi nomi ulug'langan, hurmatga sazovor bo'lganlari (bilan), chinakam, haqiqiy, oliy haqiqatni bilishlari bilan, chinakam

haqiqiy ko'zlari bilan, chinakam, haqiqiy guvohliklari bilan, chinakam, haqiqiy fazilatlariga yetishganlari bilan hamma zamonni biladilar, hamma zamonni ko'radilar, jamiki jonzotlar bolalari qilgan ne turli yaxshi (va) yomon — ikki turli qilmishlarni (ko'radilar).

Bu parchadagi uyushib kelgan to'ldiruvchilar (birlklär üzä, közlär üzä, tanuqlamaqlari üzä, tägmäklär üzä, oghurin— oghurin) va uyushgan kesimlar (birlrlär, körürlär) sintaktik vazifadan tashqari stilistik vazifa ham bajaradi: bu gapdagi bir xil grammatik shakllangan to'ldiruvchilar, yordamchi so'z va bir xil grammatik shakldagi kesimlarning takrori jumlada ohangdorlikni hosil qilgan.

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tildagi so'z birikmalari mazmun munosabatlariga ko'ra necha turga bo'linadi?
2. So'roq gaplarda yuklama gapning qaysi bo'lagiga qo'shiladi? Misollar keltiring.
3. *Uart ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gap va bosh gapning kesimi shaxsda moslashadimi yoki moslashmaydimi? Misollar orqali tushuntirib bering.*
4. Qadimgi turkiy yodgorliklar sintaktik—stilistik xususiyatlarining o'ziga xosligi qaysi yodgorliklar qiyosida ko'rinadi?
5. Qadimgi turkiy tildagi bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarda nutq fe'llari qanday vazifa bajaradi?
6. Qadimgi turkiy tildagi ergash gapli qo'shma gaplarda his—tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar qanday vazifa bajaradi?
7. Qadimgi turkiy tilda qaysi gap bo'laklari ajratiladi? Misollar keltiring.
8. Qadimgi turkiy tildagi inversiya hodisasi qay holatda yuz beradi?
9. Grammatik ega va kesim bilan psixologik ega va kesim vaziyatini misollar yordamida izohlab bering.
10. Matnning sintaktik qurilishi murakkabligi qaysi omillarga bog'liq bo'ladi?

ILOVA MATNLARDAN NAMUNALAR

TO'NYUQUQ BITIGI¹

Matn transkripsiyasi:

1. Bilgä To'nyuquq bän özüm Tabğaç äliñä qılñntım. Türk bodun Tabğaçqa körür ärti.

2. Türk bodun qanñn bulmayñn tabğaçda adrtıltı, qanlanrı, qanñn qodup tabğaçqa yana içikdi. Täñri ança tämis ärinç: Qan bärñm,

3. qanññn qodup içikdiñ, içikdük üçün täñri öl tämis ärinç, türk bodun ölti, alqñntı, yoq bolrı, türk sir bodun yärintä

4. bod qalmadı, ıda taşda qalmısı qobranıp, yeti yüz bolrı: äki ülügi atlığ ärti, bir ülügi yadağ ärti. Yäti yüz kişig

5. uduzuğma uluğı şad ärti. Yığıl, tädı, yığması bän ärtim — bilgä To'nyuquq. Qağan-mu qısayñn tädım, saqñntım, turuq buqalı sāmız buqalı arqda

6. bilsär, sāmız buqa, turuq buqa täyin bilmäz ärmis, täyin ança saqñntım. Anta kisrā täñri bilig bärñük üçün özüm-ök qağan qışdım. Bilgä To'nyuquq boyla bağa tarqan

7. birlä Ältäris qağan bulayñn, bəriyā tabğaçıg, öñrā qıtañıg, yıraya oğuzuğ öküşäk ölürti. Bilgäsi, çabısı bän-ök ärtim. Çuğay quzın, Qara qumuğ olurur ärtimiz.

8. Käyik yäyü, tabışğan yäyü olurur ärtimiz, bodun boğzı toq ärti. Yağımız tägrā uçuq tägirti, biz şäg ärtimiz. Ança olurur ärik äli. Oğuzd(a) antan körüg kälti.

9. Körüg sabı antağ: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurtı, tir, Tabğaçğaru Qonı säğünüg idmıs, Qıtañğaru Tonra Sāmıg idmıs, sab ança idmıs: Azqıña türk bodun

10. yorñyor ärmis, qağanı alp ärmis, ayğuçısı bilgä ärmis. Ol äki kişi bar ärsär, säni tabğaçıg ölürtäçi tir-män, öñrā qıtañıg ölürtäçi tir-män, bāni oğuzuğ

11. ölürtäçi-ök tir-män. Tabğaç, birdänäyın tæg, qıtañ, öñdänäyın tæg, bän yırđanayın tægäyın. Türk sir bodun yärintä idi yorñmazun, usar, idi yoq qısalım

12. tir-män. Ol sabıg äsıdıp tün udısıqım kälmedi, küñtüz olursıqım kälmedi. Anta ötrü qağanıma ötüñtim, ança ötüñtim: Tabğaç, oğuz, qıtañ, bu üçäğü qabasar,

¹ Q. Sodiqov. Eski turkiy bitiglar. Toshkent, 2009. 17-30-b.

13. qaltaçr-biz, öz içi taşın tutmıs-täg-biz. Yuyqa ärklig topulğalı ucuç ärmis, yinçgä ärklig üzgäli ucuç, yuyqa qalın bolsar, topulğuluq alp ärmis, yinçgä

14. yoğan bolsar, üzgülük alp ärmis. Öñrä Qıtaında, biriyä Tabğaçda, qurıya Qurdanta, yıraya Oğuzda äki üç biñ sümüz, kältäçi-miz bar-mu, näñ ança ötüntim.

15. Qağanım bän özüm bilgä Toñuquq ötüntük ötünçümin äsidü barti, köñlünçä uduç, tädi. Kök üñüg yoğaru Ötükän yışğaru uduztım, Inigäk kölükün Toğlada oğuz kälti.

16. Süsi üç biñ ärmis, biz äki biñ ärtimiz, süñüşdimiz, täñri yarlıqadı, yañdımız, ögüzkä tüşdi. Yañduq yolta yämä ölti kük, anta ötrü oğuz qopun kälti.

17. Kältürtim-ök türk bodunuğ Ötükän yärkä bän özüm bilgä Toñuquq. Ötükän yärig qonmıs täyin äsidip biriyäki bodun, qurıyaqı, yırayaqı, öñräki bodun kälti.

18. äki biñ ärtimiz biz, äki sü boltı. Türk bodun olurğalı, türk qağan olurğalı Şantug balıqa, taluy ögüzkä tägmis yoq ärmis. Qağanıma ötünüp sü äldim.

19. Şantug balıqa, taluy ögüzkä täğürtim. Üç otuz balıq sidi, usın buntatu yurtta yatu qalır ärti. Tabğaç qağan yağımız ärti, on oq qağanı yağımız ärti,

20. artuq qırqız küclüg qağan yağımız boltı. Ol üç qağan ögläşip Altun yış üzä qabasalmı timis, ança ögläşmis, öñrä türk qağanğaru sülälim, timis, aqaru sülämäsär, qačan äñirsär, ol bizni,

21. qağanı alp ärmis, ayğuçısı bilgä ärmis, qačan äñirsär, ölürtäçi kük. Üçägün qabsap, sülälim, anı yoq qısalım, tämis. Türgäs qağan ança tämis: Bänig bodunum anta ärir, tämis,

22. Türk bodun yämä bulğanç-ol, tämis. Oğuzı yämä tarqanç-ol, tämis. Ol sabın äsidip, tün yämä udusqım kalmaz ärti, (küntüz yämä) olursqım kalmaz ärti, anta saqıntım a ...

23... a sülälim... , tädim. Kögmän yoli bir ärmis, tumıs täyin äsidip, bu yolun yorisar, yaramaçı, tädim Yärçi tilädim, çölgi az äri bultum.

24. Özüm, Az yirim ... , anı bil ... ärmis, bir turuqı ärmis, Anın barmıs aqar yatıp, bir atlıg barmıs täyin ol yolun yorisar, unç tädim, saqıntım, qağanıma

25. ötüntim, sü yorıtdım, atlat, tädim. Aq tarmäl kächä oğraqlatdım, at üzä bintürä qarıg sökdım, yoqaru at yatä yadağın, ıgaç tutunu ağturtım, öñräki är

26. yoğaru täğürıp, ı bar art aşdımız. Yobalu intimiz, on tünkä yantaqı

tuğ birü bardımız. Yärçi yär yağılıp, boğuzlantı, buğadıp, qağan yalı kör, tāmıs.

27. Anı subuğ baralım. Ol sub qodı bardımız, sanağalı tüşürtimiz, atıg ıqa bayur artımız, kün yāmā, tün yāmā yalı bardımız. Qırqızıg uqa basdımız,

28. sū ānāgin ačdımız. Qanı süsi tārilmis, süñüşdimiz, sančdımız, qanın ölürtimiz. Qağanqa qırqız bodunı içikdi, yükünti, yantımız, Kögmān yışıg ābirü kältimiz.

29. Qırqızda yantımız. Türgās qağanta körüg kälti, sabı an-tāg: Öñdān qağāngaru sū yorılım, tāmıs, yorımasar, bizni, qağanı alp ārmis, ayğuçısı bilgā ārmis, qačan āñırsār,

30. bizni ölürtäci kük, tāmıs. Türgis qağanı taşıqmıs, tādı. On oq bodunı qalıstız taşıqmıs, tār. Tabğaç süsi bar ārmis. Ol sabıg āsıdıp, qağanım: Bān ābgārü tüşäyin, tādı.

31. Qatun yoq bolmıs ārtı, anı yoğlatayın, tādı. Sū barıñ, tādı, Altun yışda oluruñ, tādı. Sū başı Ināl qağan, tarduş šad barzun, tādı. Bilgā Toñuquqa — bāñā aydı:

32. Bu süg ālt, tādı, aqı yarıg köñlünçā ay, bān sāñā nā ayayın, tādı. Kālır ārsār, kü ār ökölür, kālmāz ārsār, tıñg, sabıg alı olur, tādı. Altun yışda olurtımız.

33. Üç körüg kişi kälti, sabı bir: qağanı sū taşıqdı, on oq süsi qalıstız taşıqdı, tār. Yarıs yazıda tārılalım, tāmıs. Ol sabıg āsıdıp, qağāngaru ol sabıg it(t)im: Qantayın sabıg yana

34. kälti, oluruñ, tāyin tāmıs. Yālmā, qarğu ādgüti urğıl, basıtma, tāmıs. Bög(ü) qağan bañaru anča ayıdmıs, apa tarqāngaru ičrā sab idmıs: Bilgā Toñuquq anıg-ol, öz-ol anlar,

35. sū yorılım tādāci, unamañ. Ol sabıg āsıdıp, sū yorıtdım, Altun yışıg yolsuzun ašdım, Ārtis ögüzüg kaçıgsızın kāčdimiz, tün aqırdımız. Boluçuqa tañ öñtürü tāgdimiz.

36. Tıñg kālürti sabı antağ: Yarıs yazıda on tūmān sū tārilti, tār. Ol sabıg āsıdıp, bāglār qopun

37. yanalım, arıg obutı yig, tādı. Bān anča tārman, bān bilgā Toñuquq: Altun yışıg aša kältimiz, Ārtis ögüzüg

38. kāčā kältimiz, kālmiši alp tādı, tuymadı, tāñrı Umay ıduq yār sub basa bārti ārinč, nākā tāzār-biz

39. öküş tāyin, nākā qorqur-biz az tāyin, nā basıñalım, tāğalım, tādım. Tāgdimiz, yayıdımız, ākinti kün kälti,

40. örtčā qızıp kälti, süñüşdimiz. Bizintā āki uçı sıñarča artuq anı. Tāñrı yarlıqaduq üçün öküş tāyin, biz

41. qorqmadımız, sünüşdimiz. Tarduş şad ara badi. Yayıdımız, qağanın tutdımız, yabğusın, şadin

42. anta olürti, aligcā ar tutdımız, ol-oq tün bodunın sayu it(t)imız. Ol sabıg asidip, on oq bağları, bodunı qop

43. kälti, yükünti, käligmā bağların, bodunın itip, yığip az(ç)a bodun tüzmiş ärti. On oq süsin sülädim,

44. biz yämā sülädimiz, anı irtimiz, Yinçü ögüzüg kaçā Tinsi oğlu yatıgma Bānligāk tağıg ...

45. Tämır qapıgqa tağı irtimiz, anta yanturtımız. İnäl qağanqa ... tüzik, toqrısın ...

46. anta yärüki asuq başlıg soğdaq bodun qop kälti, ol küntä tağı. Türk bodun Tämır qapıgqa,

47. Tinsi oğlu yatıgma tağqa tağmis, idi yoq ärmis. Ol yärkä bān bilgä Toñuquq tağıürtük üçün

48. sarıg altun, ürüg kümüs, qız quduz, ägri tabi, ağı buğsuz kalürti. Ältäris qağan bilgäsın üçün,

49. alpın üçün Tabğacqa yati yigirmi sünüşdi, Qıtañqa yati sünüşdi, Oğuzqa bäs sünüşdi, anta ayğuçı

50. yämā bān-ök ärtim, yağıcisr yämā bān ärtim. Ältäris qağanqa ... , türk Böğü qağanqa, türk Bilgä q[qağanqa]

51. Qapağan qağan ... tün udımatı,

52. küntüz olumatı, qızıl qanım tükäti, qara tärım yügürti, isig kücüg bārtim-ök, bān özüm uzun yälmäg yämā it(t)im-oq,

53. ar qoy, aq arğug ulğartdım, basınıgma yağıg kalürür ärtim, qağanımın sü äldimiz, tärri yarlıqazu.

54. Bu türk bodunqa yaraqlıg yağıg kältürmädim, töğünlüg atıg yügürtmädim. Ältäris qağan qazğanmasar,

55. udu bān özüm qazğanmasar, äl yämā, bodun yämā yoq ärtäci ärti, qazğantuqın üçün, uduğuzum, qazğantuqum üçün

56. äl yämā äl boltı, bodun yämā bodun boltı. Özüm qarı boltım, ulug boltım. Nāñ yärdäki qağanlıg bodunqa

57. äbün tügi bar ärsär, nā buñı bar ärtäci ärmis.

58. Türk Bilgä qağan älinä bititdim bān bilgä Toñuquq.

59. Ältäris qağan qazğanmasar, yoq ärti ärsär, bān özüm bilgä Toñuquq qazğanmasar, bān yoq ärtim ärsär,

60. Qapağan qağan türk sir bodun yärintä bod yämā, bodun yämā, kişi yämā idi yoq ärtäci ärti.

61. Ältäris qağan, bilgä Toñuquq qazğantuq uçun, Qapağan qağan türk sir bodun yortuqtı bu

62. Türk Bilgä qagan türk sir bodunuğ, oğuz bodunuğ igidü olurur

M a z m u n i:

(1) Bilga To'nyuquq-man. O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim (O'sha kezlar) turk xalqi Tabg'achga qarar edi.

(2) Turk xalqi xonini topolmay, (avvaliga) Tabg'achdan ayrildi, o'z xoniga ega bo'ldi, (keyin yana) xonini qo'yib Tabg'achga qayta qo'shildi. Tangri shunday degan shekilli: "Xon berdim, (3) xoningni qo'yib, taslim bo'lding". Taslim bo'lgani uchun tangri "o'l" degan [ya'ni qarg'agan] shekilli, turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi, turk sir xalqi yerida (4) (hech bir) urug' qolmadi. To'qayda, tog'-u toshda qolgani to'planib, yetti yuz kishi bo'ldi. Uning ikki bo'lagi otliq edi, bir bo'lagi yayov edi. Yetti yuz kishini (5) xushyor qiladigan ulug'i shad edi. "Yig'il!" — dedi. Yig'adigani men edim — bilga To'nyuquq. Xoqonni-mi qistayin dedim, (so'ng) o'ylab qoldim: "(Birov) turuq buqa bilan semiz buqani tezagidan (6) bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan turuq buqani ajratolmas ekan]", — deb shunday o'yladim. O'shandan so'ng, tangri bilim bergani uchun, o'zim-oq xoqonni qistadim. Bilga To'nyuquq bo'yla bag'a tarqan (7) bilan Eltaris xoqon topishib [birgalashib], janubda tabg'achni, sharqda qitanni, shimolda o'g'uzni ko'plab o'ldirdi. Bilimdoni, chabisi mening o'zim edim. Chug'ay quzini, Qoraqumni (egallab) turar edik. (8) Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik, xalqning bo'g'zi to'q edi. Dushmanimiz tegrada qanot yoydi, biz shay edik. Shunday yashar erk eli.

O'g'uzdan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi keldi. (9) Ko'ruvchining xabari shunday: "To'quz o'g'uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o'tirdi, — der, Tabg'achga Qo'ni sangunni yuboribdi, Qitanga To'ngra Semni yuboribdi. (ulardan) shunday xabar aytib yuboribdi: "Ozgina turk xalqi (10) yurgan emish, xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan. O'sha ikki kishi bor bo'lsa, seni — tabg'achni o'ldirajak, deymen, shimolda qitanni o'ldirajak, derman, meni — o'g'uzni (11) ham o'ldiradi, deymen. Tabg'ach, sen o'ngdan hujum qil! Qitan, sen oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay. Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo'q qilaylik, (12) derman". O'sha xabarni eshitib, tun uyqum kelmadi, kunduz o'ltirgim kelmadi. Shundan keyin xoqonimga o'tindim. Shunday o'tindim: "Tabg'ach, o'g'uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (13) (qurshovda) qolajakmiz, (xuddi) vujudning ichu tashini tutgandek bo'lamiz. Yupqa narsa yengishga arzimash emish, ingichka narsa uzishga arzimash, ingichka qalin tortsa, yengadigan alp

ermish, ingichka (14) yo'g'on tortsa, uzadigan alp emish. Sharqda qitandan, janubda tabg'achdan, g'arbda qurdandan, shimolda o'g'uzdan ikki-uch ming urush qilib keladigan lashkarimiz bormidi, nima?" — shunday o'tindim. (15) Xoqonim men o'zim bilga To'nyuquqning o'tinmish o'tinchimni eshitib turdi, (keyin): "Ko'nglingga qarab ish tut", — dedi.

Ko'k o'ngni yuqorilab (lashkarni) O'tukan yishga soldim. Inigak ko'lini kechib To'g'ladan o'g'uz keldi. (16) Lashkari uch ming ekan, biz ikki ming edik, urushdik. Tangri yorliqadi, qochirdik, daryoga tushdi. Qochgan yo'lida yana o'ldi chog'i. Shundan so'ng o'g'uz butunlay (taslim bo'lib) keldi.

(17) Keltirdim ham turk xalqini O'tukan yerga men o'zim bilga To'nyuquq. O'tukan yerga qo'nibdi, deb eshitib, janubdagi xalq, g'arbdagi, shimoldagi, sharqdagi xalq keldi.

(18) Ikki ming edik biz, ikki lashkar bo'ldi. Turk xalqi el bo'libdiki, turk xoqoni taxtga kelibdiki, Shantung shahriga, dengiz-u daryolarga [katta suvlarga] yetgani yo'q edi. Xoqonimga o'tinib, lashkar eltdim. (19) Shantung shahriga, dengiz-u daryolar[katta suvlar]gacha yetkazib bordim. Yigirma uch shahar mag'lub bo'ldi. Uyqusini buzib, yurtida yengilib qolar edi. Tabg'ach xoqon yovimiz edi, o'n o'q xoqoni yovimiz edi. (20) Qo'shilib, qirg'iz kuchli xoqon ham bizga yov bo'ldi. O'sha uch xoqon fikrlashib: "Altun yish uzra bostirib boraylik, — debdi, shunday fikrlashibdi. — Sharqqa — turk xoqoniga lashkar tortaylik, — debdi. — Unga lashkar tortilmasa, g'azablangan chog'da, u bizni (engadi), (21) xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, o'ldiradigan ko'rinadi. Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo'q qilaylik", — debdi. Turgash xoqon shunday debdi: "Mening xalqim u yerda, — debdi. — (22) Turk xalqi ham sarosimadadir, — debdi. — O'g'uzi ham tarqoqdir", — debdi.

O'sha xabarini eshitib, tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o'tirgim kelmas edi. Shunday o'yladim: "A ... (23) ... a lashkar tortaylik ... , — dedim. Ko'gman yo'li bitta ekan, bekilgan [qor bosgan], deb eshitib: "Bu yo'ldan yursak, yaramaydi", — dedim. Yerchi [bu yerlarni biladigan kishi] so'radim. Cho'llik az kishini topdim. (24) "O'zim az, yerim ... ", uni bil ... ekan, bir turar joyi bor ekan. "Ani (daryosi) bilan borgan, o'sha yerda tunab, bir otlig' (yo'l) bosadi", — deganda: "O'sha yo'l bilan yurilsa, ma'qul", — dedim, shunday xayol qildim.

Xoqonimga (25) o'tindim, lashkarni yo'lga soldim, "ot sol!" — dedim. Aq tarmalni kechib ildam yo'lladim, otga mindirib qorni kechdim.

Yuqoriga otni yetaklab, yayov, yog'ochga tayanib (tepalikka) chiqardim. Oldindagi erlar (26) yuqori ko'tarilib butalar bor tepalikdan oshdik. Qiynalib indik. O'n kecha deganda yondagi to'siqni aylanib o'tdik. Yetchi yo'lni yanglishib, bo'g'izlandi. Xafa bo'lib xoqon: "Yelib ko'r, — dedi. — (27) Ani suvidan boraylik".

O'sha suvning quyi tomoniga bordik, (lashkarni) sanagali tushirdik, otni butalarga boylar edik. Kunu tun yelib bordik, qirqizni (g'afat chog'ida) qo'qqisdan bosdik. (28) Lashkar jag'ini ochdik [xayoxuy soldik]. Xoni, lashkari terildi, jang qildik, sanchdik, xonini o'ldirdik. Xoqonga qirqiz xalqi taslim bo'ldi, yukundi. Qaytdik, Ko'gman yishni aylanib keldik.

(29) Qirqizdan qaytdik. Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi keldi. (Keltirgan) xabari shunday: "Sharqdan xoqonga lashkar yo'llaylik, — debdi. — Yo'llanmasa, u bizni (engadi), xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, (30) bizni o'ldirajak ko'rinadi, — debdi. — Turgash xoqoni maydonga chiqibdi, — debdi. — Tabg'ach lashkari (ham) bor ekan".

O'sha xabarni eshitib, xoqonim: "Men uyga tushib chiqay, — dedi. (31) Xotun o'lgan edi. — Uning marosimini o'tkazay, — dedi. — Lashkar, boring! — dedi. — Altun yishda o'tiring, — dedi. — Lashkarboshi Inal xoqon, tardush shadi borsin", — dedi. Bilga To'nyuquqqa — menga aytdi: (32) "Bu lashkarni elt, — dedi. — Sahiyligu qattiqqo'llikni ko'nglingga qarab qil, men senga nima ham derdim, — dedi. — (Yov) kelar bo'lsa, dovrug'li erlarni yo'lla, kelmas ersa, gap-so'zini [sirini], xabarini olib tur", — dedi.

Altun yishda o'rmasdik. (33) Uch ko'ruvchi kishi keldi, so'zi bir: "Xoqoni lashkar bilan maydonga chiqdi, o'n o'q lashkari bekamu ko'st maydonga chiqdi, — der. Yaris dashtida terilaylik", — debdi. O'sha xabarni eshitib, xoqonga o'sha xabarni aytib yubordim, "qanday qilay?" degan xabarni yetkazib, (javobini olib) qaytib (34) keldi. "Tek turing! — degan emish. — Yelma, pistirmaning yaxshilab mustahkamla, (yovga) bostirib qo'yma", — debdi. Bo'gu xoqon menga shunday aytib yuboribdi, apatarxonga [bosh qo'mondonga] maxfiy xabar yuboribdi: "Bilga To'nyuquq (yov qarshisida) yovuz [o'jar, tap tortmas], o'zi-yoq anglaydi [o'z bilganini qiladi]. (35) Lashkar tortaylik deganiga unamang". O'sha xabarni eshitib, lashkarni yo'lga soldim. Altun yishni yo'lsiz oshdim, Ertish daryosini kechiksiz kechdik, tun to'xtamadik. Bo'luchuga tong otirib yetib bordik.

(36) Gap-so'zini [sirini] bilib keltirgan xabari shunday: "Yaris dashtida

o'n tuman [yuz ming] lashkar terildi", — der. O'sha xabarni eshitib, beglar yoppasiga: (37) "Qaytaylik, pokning uyati yaxshi", — dedi. Men shunday derman, men bilga To'nyuquq: "Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini (38) kechib keldik. Kelgani alp, deganlar. (Yov bizni) tuymadi. Tangri Umay, muqaddas yer-suv bosib bergan shekilli, nega tezarmiz (39) (yovni) ko'p deya, nega qo'rqarmiz, (o'zimizni) oz deya. Qani, bosaylik, hujum qilaylik", — dedim. Hujum qildik, tor-mor qildik.

Ikkinchi kun keldi, (40) yong'inday qizib keldi, urushdik. Biznikidan ikki qanoti yarimcha ortiq edi. Tangri yorliqagani uchun ko'p deya, biz (41) qo'rqmadik, urushdik. Tardush shadi aralashdi. Tor-mor qildik, xoqonini tutdik, yabg'usini, shadini (42) o'sha yerda o'ldirildi. Elliktacha ermi tutdik, o'sha kechadayoq (ularni) xoqoni tomon jo'natib yubordik. O'sha xabarni eshitib, o'n o'q beglari, xalqi yoppasiga (43) keldi, bosh egdi. Kelgan beklarini, xalqini tartibga solib, yig'ib, ozgina xalq qochgan edi, o'n o'q lashkarini jangga yubordim. (44) Biz ham lashkar tortdik, uni quvdik, Yinchu o'guzni kechib Tinsi o'g'li yotadigan Bangligak tog'ni ... (45) Temir qopiqqacha quvib bordik, o'sha yerdan qaytardik.

Inal xoqonga ... arab, to'xrini ... (46) O'shanda boshiga yoriq dubulg'a kiygan so'g'daq xalqi yoppasiga keldi, o'sha kuni urush qildi. Turk xalqi Temir qopiqqa, (47) Tinsi o'g'li yotadigan toqqa yetdi, egasi yo'q ekan. O'sha yerga men — bilga To'nyuquq yetkazib borganim uchun (48) sariq oltin, oq kumush, qiz-juvon, egri tuya, ipaklik hadsiz keltirdi.

Eltarish xoqon allomasi bilan bo'lgani uchun, (49) alpi bilan bo'lgani uchun Tabg'achga o'n yetti bor jang qildi, Qitanga yetti bor jang qildi, O'g'uzga besh bor jang qildi. O'shanda kengashchi (50) ham mening o'zim edim, urushuvchisi ham men edim. Eltarish xoqonga ... , turk Bo'gu xoqonga, turk Bilga xoqonga ... (51) Qapag'an xoqon ... tun uxlamadi, (52) kunduz o'tirmadi, qizil qonimni tugatib, qora terim yugurtib, mehnatimni, kuchimni berdim-ku, axir. Men o'zim uzoqlarga bosqinni ham uyushtirdim-ku, axir.

(53) Qo'ng'ir qo'y, oq otni ulg'aytirdim. Bosadigan yovni poymol qilg'uchi edim. Xoqonim bilan lashkar tortdik, tangri yorliqasin!

(54) Bu turk xalqiga yaroqli yovni keltirmadim, yalovli otini yugurtirmadim.

Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, (55) uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo'q bo'lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening xushyorligim, zafar qozonganim uchun, (56) el ham el bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi.

O'zim qaridim, ulg'aydim.

Har yerdagi xoqonli xalqqa, (57) don-duni bor bo'lsa, nima g'ami bo'lardi?

(58) (Ushbu bitigni) turk Bilga xoqon elida yozdirdim men bilga To'nyuquq.

(59) Eltaris xoqon zafar qozonmaganida, yo'q bo'lganida, men o'zim bilga To'nyuquq zafar qozonmaganimda, men bo'lmaganimda, (60) Qapag'an xoqon turk sir xalqi yerida urug' ham, xalq ham, kishi ham ega bo'lmas edi. (61) Eltaris xoqon, bilga To'nyuquq zafar qozongani uchun Qapag'an xoqon turk sir xalqi yurgan bu ...

(62) Turk Bilga xoqon turk sir xalqini, o'g'uz xalqini boshqarib turibdi.

KUL TIGIN BITIGI¹

Asosiy qism

[Bilga xoqon so'zi]:

K

1. Ūzā kōk tǎñri, asra yağız yār qılmtuqda ikin ara kisi oğlı qılınmıs. Kisi oğlın̄ta ūzā ācūm apam Bumın qağan, Istāmi qağan olurmıs. Olurupan türük bodunuğ ālin tör[ū]sin tuta birmis, iti birmis. 2. Tört buluğ qop yağı ārmis sū sülāpān tört buluğdağı bodunuğ qop almıs, qop baz qılmıs, başlığığ yüküntürmis, tizligig sökürmis. Ilgärü Qadırgan yışqa tağı, kirü Tāmir qapıgqa tağı qonturmıs. Ākin ar[a] 3. idi oqsuz kōk türük anča olurur ārmis. Bil(g)ā qağan ārmis, alp qağan ārmis, buyruqı yāmā bilgā ārmis ārinč, alp ārmis ārinč, bağlari yāmā, bodunı yāmā tüz ārmis. Anı üčün ālig anča tutmıs ārinč. Ālig tutup törüg itmis. Ōzi anča 4. kargāk bolmıs. Yoğçı, sığınçı oğrā kün toğsıqda Bökli čölgil, tabğaç, tüpüt, apar, purum, qırqız, üč qurıqan, otuz tatar, qıtan, tatañ — bunča bodun kälipān sığtamıs, yoğlamıs. Antağ külüğ qağan ārmıs. Anta kisrā inisi qağan 5. bolmıs ārinč, oğlı atı qağan bolmıs ārinč. Anta kisrā inisi āčisin-tāğ qılınmaduq ārinč, oğlı qañın-tāğ qılınmaduq ārinč, biligsiz qağan olurmıs ārinč, yablaq qağan olurmıs ārinč, buyruqı yāmā biligsiz ārinč, yablaq ārmis ārinč. 6. Bağlari, bodunı tüzsüz üčün, tabğaç bodun tābligın, kürlüg üčün, armaqčısın üčün, inili āčili kiksürürükün üčün bağli bodunlığ yonāşurtuqın üčün türük bodun āllādük ālin iç[ğ]ınu idmıs. 7. Qağanladuq qağanın yitürü üdmıs. Tabğaç bodunqa bağlik urı

¹ Q. Sodiqov. Ko'k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. Toshkent, 2004. 96-112-b.

oğlın qul boltı, silik qız oğlın kün boltı. Türuk bağlar türuk atın nı tabğacğı bağlar tabğac atın tutıpan tabğac qağanq[a] körmis. Əlig yıl isig, küçüg birmis. İlğärü kün toğsıqda Bökli qağanqa təgi süläyü birmis. Qurıǵaru Tämır qapıǵqa təgi süläyü birmis. Tabğac qağanqa əlin törüsün alı birmis. Türuk qara qamuǵ 9. bodun ança timis: Əllig bodun artım, əlim amtı qanı? Kimkə əlig qazǵanur-män? — tir ərmis. — Qağanlıǵ bodun artım, qağanım qanı? Nə qağanqa isig, küçüg birür-män? — tir ərmis. Ança tip tabğac qağanqa yaǵı bolmıs. 10. Yaǵı bolup itinü, yaratunu umaduq yana içikmis. Bunça isig, küçüg birtükğärü saqınmatı «türük bodun ölüراین, uruǵsıratayın» tir ərmis, yoqadu barır ərmis.

Üzä türük tǵırısı, türük ıduq yarı, 11. subı ança tāmı: «Türük bodun yoq bolmazun» tiyin, «bodun bolçun» tiyin qanım Altaris qağanıǵ, ögüm ilbilgä qatunuǵ tǵırı töpüsintä tutup yögärü kötürmis arınç.

Qanım qağan yäti yigir|mi arın taşıqmıs. T[aşr|a 12. yortıur tiyin kü əsıdip balıqdaqı taşıqmıs, taǵdaqı inmis. Tirilip yätmis ar bolmıs. Tǵırı küç birtük üçün qanım qağan süsi böri-taǵ ərmis, yaǵıstı qon-taǵ ərmis. İlğärü, qurıǵaru süläp ti|r|mis, qoburt|mis|. [Qa|muǵı 13. yäti yüz ar bolmıs. Yäti yüz ar bolup əlsirämıs, qaǵansıramıs bodunuǵ, küñädmıs, quladmıs bodunuǵ, türük törüsün ıçǵınmıs bodunuǵ ačım apam törüsincä yaratmıs, boşǵurmıs. Tölis, tarduś ... 14. Yabǵuǵ, şadıǵ anta birmis. Biniyä tabğac bodun yaǵı ərmis, yıraya baz qağan, toquz oǵuz bodun yaǵı ərmis. Qırqız, qurıqan, otuz tatar, qıtañ, tatabı qop yaǵı ərmis. Qanım qağan bunç|a| ... 15. qırq artuqı yäti yoli sülämıs, yigirmi süñüs süñüsmıs. Tǵırı yarlıqaduq üçün əlligig əlsirätmıs, qağanlıǵıǵ qaǵansıratmıs, yaǵıǵ baz qılmıs, tizligig sökürmıs, başlıǵıǵ yüküntür... . 16. törüg qazǵanıp uça barmıs. Qanım qağanqa başlayu baz qağanıǵ balbal tikmis.

Ol törüdə üzä ačım qağan olurtı. Ačım qağan oluruhan türük bodunuǵ yicä ıldı, igit(t)i, çıǵanıǵ... 17. Ačım qağan olurtuqda özüm tarduś bodun üzä şad artım. Ačım qağan birlä ilğärü Yaşıl ögüz, Şantun yazıqqa təgi sülädimiz, qurıǵaru Tämır qapıǵqa təgi sülädimiz. Kögmän aşa qı... 18. Qamuǵı biş otuz sülädimiz, üç yigirmi süñüsdimiz. Əlligig əlsirätdimiz, qağanlıǵıǵ qaǵansıratdıımız, tizligig sökürtimiz, başlıǵıǵ yüküntürtimiz. Türgäs qağan türükümüz, ... 19. üçün biziǵa yanluqın üçün qağanı ölti, buyruqı, bağları yamä ölti. On oq bodun əmgäk körti, ačümüz, apamız tutmıs yār sub idisiz bolmazun tiyin az bodunuǵ itip yar... 20. bars bağ artı, qağan at bunta biz birtimiz. Sıǵlim qunçuyuǵ birtimiz. Özi yanılıtı, qağanı ölti, bodunı kün qul boltı. Kögmän yār sub idisiz qalmazun tiyin az qırqız bodunuǵ yarat... 21. yana birtimiz.

İlgärü Qadırqan yıstıǵ aşa bodunuǵ ança qonturtımız, ança itdimiz. Qurıǵaru Kāñü Tarmañqa taǵı türük bodunuǵ ança qonturtımız, ança [i]tdimiz. Ol ödkä qul qulluǵ bolmis ... 22 Ança qazǵanmıs, itmis älimiz, törümüz äti.

Türük oǵuz bağları, bodun, äsidiñ! Üzä täñri basmasar, asra yār tilinmäsär, türük bodun, äliñin törüñin kim artatı... 23. ökün, körgüñin üčün, igidmis bilgä qaǵanñın ärmis, barmıs, ädgü äliñ[ä] kántü yañıltıǵ. yablaq kigürtig. Yaraqlıǵ qantan kälip yaña älti, süñüglüg qantan kälipän süra älti? İduq Ötükän yı... 24. bardıǵ, qurıǵaru barıǵma bardıǵ. Barduq yärdä ädgü ol ärinç: qanñ subça yügürti, söñükün taǵça yatdı, bağlig urı oǵluñ qul boltı, silig qız oǵluñ küñ boltı bilmädük üčün... 25. Başlayu qırqız qaǵanıǵ balbal tikdim.

Türük bodunuǵ atı, küsi yoq bolmazun tiyin qañım qaǵanıǵ, ögüm qatunuǵ kötürmiş täñri, äl birigmä täñri türük bodun atı, küsi yoq bo... 26. qaǵan olurtı ärinç. Näñ yıstıǵ bodunqa olurmadiñ, içrä ässiz, taşra tonsuz, yabız yablaq bodunta üzä olurtum. Inim Kül tigin birlä sözläşdimiz. Qañımız äçimiz qaz... 27. tiyin türük bodun üčün tün udımadım, küntüz olurmadi[m]. Inim Kül tigin birlä, iki şad birlä ölü yitü qazǵantım. Ança qazǵanıñ biriki bodunuǵ ot sub qılmadıñ. Män... 28. barmıs bodun ölü yitü yadaǵın, yalañın yana kälti. Bodunuǵ igidäyin tiyin yıǵaru oǵuz bodun tapa, ilgärü qıtañ, tatabı bodun tapa, birgärü Tabǵaç tapa uluǵ sü iki yigir... 29. kisrä täñri yarlıqazu, qutum bar üčün, ülügüm bar üčün öltäçi bodunuǵ tırgürü igit(t)im. Yalañ bodunuǵ tonluǵ, çıǵañ bodunuǵ bay qıltım, az bodunuǵ öküş qıltım. İǵar älligdä, q... 30. bodunuǵ qop baz qıltım, yaǵısız q... m qop mäñä körti. Isig küçüg birür bunça törüg qazǵanıñ inim Kül tigin özi ança kärgäk boltı.

Qañım qaǵan uçduqda inim Kül tigin yit... (31) Umay-tağ ögüm qatun qutıña inim Kül tigin är at bultı. Altı yigirmi yaşıña äçim qaǵan ilin törüsin ança qazǵantı. Altı çub soǵdaq tapa sülädimiz, buzdımız. Tabǵaç Oñ tutuq bis t... (32) Kül tigin yadaǵın oplayu tägdi. Oñ tutuq yorçın yaraqlıǵ äliñin tutdı, yaraqlıǵdı qaǵanqa ançuladı. Ol süğ anta yoqqışdıñız. Bir otuz yaşıña Čaça Süñä süñüşdimiz. Äñ äliki Tadqas(?) Čorıñ boz ... (33) ölti. Äkinti İşbara Yamtar boz atıǵ binip tägdi. Ol at anta ölti. Üčünç Yägänsil bağın kadimlig torıǵ at binip tägdi. Ol at anta ölti. Yaraqınta yalmasınta yüz artuq oqun urtı, yif[ni]ñä başıña bir t... (34) tägdükin, türük bağlar, qop bilirsiz. Ol süğ anta yoqqışdıñız. Anta kisrä Yār Bayırqu Uluǵ Irkin yaǵı boltı. Anı yañıp Türgi Yargun költä buzdımız. Uluǵ Irkin azqıña ärin täzip bardı. Kül tigin ... (35)

... . ɲa qırqız tapa sülädimiz. Sünüg batımır qarığ söküpan Kögman
yışığ toğa yorıp, qırqız bodunuğ uda basdımtız. Qağanın birlä Suna yıřda
sünüşdimiz. Kül tigin Bayırqun (36) binip olayu tğdi. Bir ărig
ilin urtı, ăki ărig uduşuru sančdı, ol tğdükta Bayırqunuğ aq adğırığ
udluqın styu urtı. Qırqız qağanın ălürtimiz, ilin altımtız. Ol yılqa turgās
... (37) toğa ărtis ăgüzüg kăčă yorıdımtız. Turgās bodunuğ uda basdımtız.
Turgās qağan süsi Bolučuda otča borča kălti, sünüşdimiz. Kül tigin
Başğu boz at binip tğdi. Başğu boz k... . (38) tutuzt[ı]. ăkisin ăzi
altızdı. Anta yana kirip turgās qağan buyruqı, az tutuquğ ăligin tutdı.
Qağanın anta ălürtimiz, ilin altımtız. Qara turgās bodun qop içikdi. Ol
bodunuğ Tabarda qo... . (39) Soğdaq bodun itayin tiyin Yinčü ăgüzüg
kăčă Tămir qapığqa tği sülädimiz. Anta kisră qara turgās bodun yağı
bolmıř Kănrăs tapa bardı. Bizin sü atı toruq, azuqı yoq ărti. Yablaq kisi
ăr... . (40) alp ăr qızıɲa(ɲ) tğmıř ărti. Antağ ădkă ăkünüp Kül tiginig
az ărin irtürü ɲ(t)ımtız, uluğ sünüş sünüşmıř, alp Şalčı aq atın binip
tğmıř, qara turgās bodunuğ anta ălürmıř, almıř, yana yorıp... ..

Kb

(1)... . birlä Quşu tutuq birlä sünüşmıř, ărin qop ălürmis, ăbin bar... .
tăgipăn qop kălürti.

Kül tigin yiti otuz yařıɲa qarluq bodun ărür barur ărkăli yağı boltı.
Tamğıduq başda sünüşdimiz. (2) [Kül] tigin ol sünüşdă otuz yaşayur
ărti. Alp Şalčı aqın binip olayu tğdi, ăki ăr[ig] uduşuru sančdı.
Qar[luq]uğ ălürtimiz, altımtız. Az bodun yağı [b]oltı. Qara kăltă
sünüşdimiz. Kül tigin bir qırq yaşayur ărti. Alp Şalčı aqın (3) binip
olayur tğdi. Az ăltăbărig tutdı, az bodun anta yoq boltı. ăčim qağan
ili qamşăğ boltuqınta, bodun ălüg ig[li]g boltuqınta izgil bodun birlä
sünüşdimiz. Kül tigin Alp Şalčı aqın binip (4) [olayur tğd]i. Ol at
anta tūs... . Izgil [bodun] ăltı. Toquz oğuz bodun kăntü bodunum ărti.
Tăɲri yir bulğaqın üçün yağı boltı. Bir yılqa biş yolı sünüşdimiz. ăɲ ilik
Toğu balıqda sünüşdimiz. (5) Kül tigin Azman aqığ binip olayur tğdi.
Altı ărig sančdı, sü [kiş]isintă yitinč ărig qılıcladı. ăkinti, Quşlağaqda [
]z birlä sünüşdimiz. Kül tigin Az yağızın binip olayur tăgip, bir ărig
sančdı, (6) toquz ăr[ig] ăgıră toqıdı. []z bodun anta ălti. Üčünč, Bol... .
nda oğuz birlä sünüşdimiz. Kül tigin Azman aqığ binip tğdi, sančdı,
süsin sančdımtız, ilin altımtız. Törtünč, Čuř başınta sünüşdimiz. Türük
(7) bodun adaq qamşatdı, yablaq bol[ta]čı ărti. Oz[ă kă]lmis süsin Kül
tigin ağıtıp tonra bir oğuş alpağı on ărig Tona tigin yoğınta [ăgi]rip
ălürtimiz. Bisinč, ăzganti Qadanda oğuz birlä sünüşdimiz. Kül tigin (8)
Az yağızın binip tğdi, ăki ăr[ig] sančdı, balıqda barmadı. Oğuz anta

öl[ti] qorğ[an q]iřlap yazıña oğuzgaru sũ tařıqdimız. Kül tigin bağ bařlayu aqıñımız, oğuz yağı orduğ basdı. Kül tigin (9) Ögsüz aqın binip toquz ärin [sa]ñcdı. Orduğ birmadı.

Xotima

Ögüm qatun, ulayu öglärim, äkalärim, kälinünüm, qunçuylarım, bunça yama tirigi küñ boltaçı ärti, ölügi yurtı, yolta yatu qaltaçı ärtigiz.

(10) Kül tigin yoq ärsär, qop öltäçi ärtigiz. Inim Kül tigin kärgäk boltı, özüm saqıntım: körür közüm körmäz-täg, bilir biligim bilmäz-täg boltı, özüm saqıntım. Öd täñri yasar, kisi oğlı qop ölügli tirimis. (11) Ança saqıntım, közdä yař kälsär, ät ida(?), köñültä siğit kälsär, yanturu saqıntım, qatıgdı saqıntım, äki šad ulayu arqa ägünüm, oğlanım, bağlarım, bodunum közi, qařı yablaq boltaçı tip saqıntım.

Yoğci, siğitci, qıtan, tatabı bodun bařlayu (12) Udar säñün kälti. Tabğaç qağanta Isyi Liki(?) kälti. Bir tımän ağı, altun, kümüş kärgaksiz kälürti. Tüpüt qağanta Bölün kälti. Qurya, küñ batsıqdaqı soğd bärçälär(?), üç qaraq¹ ulus bodunta Näñ säñün, Oğul tarqan kälti. (13) On oğlum Türgäs qağanta Maqaraç tamğacı, Oğuz Bilgä tamğacı kälti. Qırqız qağanta Tarduş İnançmur (İnanç-çor?) kälti, barq itgüci, bädiz yaratıgma, bitigtař itgüci tabğaç qağan çanqanı(?) Çañ säñün kälti.

K. III.

Kül tigin qon yılqa yiti yigirmikä uçdı. Toquzunı ay yiti otuzqa [yoğ ärtürtimiz. Barqın bädizin] bitigtař[ın] biçin yılqa yitinç ay yiti otuzqa qol[p al]qd[im]z. Kül tigin ü... .. qırq artuqlı yiti yařın boltat tař... .. bunça bädiz açig Tuyğun Ältäbär kälü(r)ti.

Ks'

(1) İnançu apa yarğan tarqan atıg (2) qurdanuğ örti. Inim Kül tigin isig küçüg birtük üçün türük Bilgä qağan yirtä inim Kül tiginig küzädü olurt[um].

Ilova

[Yo'llug' tigin so'zi]:

K. II

¹ Bu so'zni boshqa nashrlarda Buqaraq deb o'qiganlar.

* Toshning xitoycha yozuvli yog'idagi ushbu turkiy matn mazmuni bitigning asosiy qismiga to'g'ri keladi. U Bilga xoqon tilidan so'zlanmoqda. U qay o'rinda kelishi hali aniq bo'lmagani bois, shu o'rinda keltirilmogda.

Bunča bitig bitigma Kül tigin atisi Yolluğ tigin bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşqa, bu tamqa qop Yolluğ tigin bitidim. İğar oğlanımızda tayağünimizda kagda igidür artigiz, uça bardığız, tənri tirigdagici.

Mazmuni:

Asosiy qism

[Bilga xoqon so'zi]:

K

(1) Yuqorida ko'k osmon, pastda qo'ng'ir yer yaratilganda ikkisinin orasida inson bolasi yaratilgan. Inson bolalari ustidan ota-bobom Bumin xoqon, Istami xoqon bo'lib (taxtga) o'tirgan. (Taxtda) turib turk xalqining yurtini, hukumatini tutib turganlar, tartibga keltirganlar. (2) To'rt taraf butunlay dushman ekan. Lashkar tortib, to'rt tarafdagi xalqni butunlay olgan(lar), butunlay qaram qilgan(lar), boshi borni ta'zim qildirgan(lar), tizzasi bomi cho'ktirgan(lar). Sharqqa — Qadirqan yishga qadar, g'arbga — Temir qopiqqacha manzil qildirgan(lar). Ikkisinin orasida (3) xo'jayinsiz, tanobsiz [cheklanmagan yerga egalik qilib], ko'k turk shu tarzda yashar ekan. (Ular) dono xoqon ekan, alp xoqon ekan, vazirlari ham dono ekanligi uchun, botir ekanligi uchun, beklari ham, xalqi ham to'g'ri ekan. Shuning uchun davlatni shunday tutgan ekan. Davlatni tutib, rasm-rusumni ado etganlar. O'zi shunday [boshqarib] (4) vafot etgan. Azachi, yig'ichi(lar), sharqdan — kun chiqardan bo'kli cho'lgil, tabg'ach, tuput, apar, purum, qirqiz, uch qurigan, o'tuz tatar, qitan, tatabi — shuncha xalq kelib yig'lagan, aza tutgan. Shunday mashhur xoqon ekan. Shundan keyin inisi xoqon (5) bo'lgan ekan, o'g'li, jigari xoqon bo'lgan ekan. Undan keyin inisi og'asiday ish tutmagan ekan, o'g'li otasiday ish tutmagan ekan. (Taxtda) johil xoqon turganligi uchun, badfe'l xoqon turganligi uchun vaziri ham kaltafahm ekan, yovuz ekan. (6) Beklari, xalqi to'g'ri emasligi uchun, tabg'ach xalqi hiylakor, to'ymasligi uchun, firibgari bor uchun, ini va og'ani (bir-biriga) qayragani uchun, begi va xalqini bir-biriga chaqqani uchun turk xalqi ushlab turgan davlatini qo'ldan chiqarib yuborgan, (7) xoqonlik qilib turgan xoqonini yo'qotib yubordi. Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi, suluv qiz bolasi bilan cho'ri bo'ldi. Turk beklar turkcha otini qo'yib, tabg'achlik beklarning tabg'achcha otini qabul qilib, tabg'ach xoqonga (8) qaram bo'ldi. Ellik yil mehnatini, kuchini beribdi. Sharqqa — kun chiqarda Bo'kli xoqonigacha lashkar tortib beribdi. G'arbga — Temir qopiqqa qadar lashkar tortib beribdi. Tabg'ach xoqoniga davlatini, hukumatini olib beribdi. Turk fuqarosi, bari (9) xalq shunday debdi:

«Davlatli xalq edim, davlatim endi qani? Davlatni kimga egallab beryapman?» — der ekan. «Xoqonli xalq edim, xoqonim qani? Ne xoqonga mehnatimni, kuchimni beryapman?» — der ekan. Shunday deb tabg'ach xoqoniga yov bo'libdi. (10) Yov bo'lib, o'zini eplab va tiklab ololmay, yana taslim bo'libdi. Shuncha mehnatini, kuchini berganiga andisha qilmay (tabg'ach xoqoni) «turk xalqini o'ldirayin, urug'ini qirayin» der ekan. [Uni] yo'qotib borayotgan ekan.

Yuqorida turkning osmoni, turkning muqaddas yeri, (11) suvi shunday debdi: «Turk xalqi yo'q bo'lmasin» deya, «xalq bo'lsin» deya otam Eltaris xoqonni, onam Elbilga xotunni Tangri (o'z) martabasida tutib, yuqori ko'targan ekan.

Otam xoqon o'n yetti er bilan tashga chiqib ketgan. «Tashda (12) yuribdi» degan ovozani eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog'dagi(si) inibdi. Terilib, yetmish er bo'libdi. Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning lashkari bo'ridek ekan, dushmani qo'ydek ekan. Sharqqa, g'arbga lashkar tortib, (odam) yig'ibdi, (oyoqqa) turg'azibdi. Hammasi (13) yetti yuz er bo'libdi. Yetti yuz er bo'lib, davlatini yo'qotgan, xoqonini yo'qotgan xalqni, cho'riga aylangan, qul bo'lgan xalqni, turk hukmronligini boy bergan xalqni ota-bobolarim yo'sunicha oyoqqa turg'azibdi, boshqaribdi. To'lis, tardush (14) yabg'uni, shadni o'shanda tayinlabdi. Janubda tabg'ach xalqi yov ekan, shimolda baz xoqon, to'quz o'g'uz xalqi yov ekan. Qirgiz, quriqan, o'tuz tatar, qitan, tatabi butunlay yov ekan. Otam xoqon buncha (15) qirq yetti yo'la lashkar tortgan, yigirma marta jang qilgan. Tangri yorlaqagani uchun davlati bormi davlatidan ayirgan, xoqoni bormi xoqonidan ayirgan, dushmanni el qilgan, tizzasi bormi cho'ktirgan, boshi bormi ta'zim qildir... .. (16) hukmronlik qilib vafot etgan. Otam xoqon [qabri]ga birinchi bo'lib baz xoqonning balbali tikildi.

O'sha hukumat boshiga amakim xoqon bo'lib o'tirdi. Amakim xoqon o'tirib, xalqni yaxshilab oyoqqa turg'izdi, tarbiyaladi, qashshoqni (17) Amakim xoqon bo'lib turganda o'zim tardush xalqi uza shad edim. Amakim xoqon bilan sharqqa Yashil o'guz, Shantung dashtiga qadar lashkar tortdik, g'arbga Temir qopiqqa qadar lashkar tortdik. Ko'gman osha qi... .. (18) Hammasi (bo'lib) yigirma besh (marta) lashkar tortdik, o'n uch (marta) jang qildik. Davlatini davlatsizlantirdik, xoqonlini xoqonidan judo qildik, tizzasi bormi cho'ktirdik, boshi bormi yukuntirdik. Turgas xoqon turkimiz (19) uchun, bizga (nisbatan) yanglishgani uchun xoqoni o'ldi, vaziri, beklari ham o'ldi. O'n o'q xalqi zahmat chekdi. Bobomiz, ajdodimiz boshqargan yer-suv egasiz bo'lmasin deb az xalqini tartibga solib yar... .. (20) bars bek edi, xoqon unvonini

bunda biz berdik. Singlim xoqonzodani berdik. O'zi yanglishdi, xoqoni o'ldi, xalqi cho'ri, qul bo'ldi. Ko'gman yer-suvi egasiz qolmasin deya az, qirqiz xalqini tikla[b] ... (21) qaytib berdik. Sharqqa Qadirqan yishni osha xalqni shunday qo'ndirdik, shunday tartibga keltirdik. G'arbga Kangu Tarmanga qadar turk xalqini shu holda qo'ndirdik, shu xilda tartibga keltirdik. U chog'da qul qulli bo'lgan, ... (22) Shunday qozonilgan, tiklangan elimiz, hukumatimiz (bor) edi.

Turk o'g'uz beklari, xalqi eshiting! Yuqoridan osmon bosmasa, pastda yer yorilmasa, turk xalqi, davlatingni, hukumatiningni kim buzdi? ... (23) o'kin, ko'rguliging uchun, tarbiya qilgan dono xoqoningni, yemirilgan, ketgan ezgu davlatingga. O'zing yanglishding, (oraga) yomonni kirgizding. Qurolli qaydan kelib tarqatib yubordi, nayzali qaydan kelib surib ketdi? Muqaddas O'tukan yish ... (24) bording, g'arbga borolguncha bording. Borgan yerda ezgulik shu bo'lsa kerak: qoning suvday oqdi, suyaging tog'day (uyulib) yotdi, bek bo'ladigan o'g'il bolang qul bo'ldi, suluv qiz bolang cho'ri bo'ldi. (Buni) bilmagani uchun ... (25) Boshlab qirqiz xoqonining balbalini tikdim.

Turk xalqining nomi, dong'i yo'qolmasin deya otam xoqonni, onam xotunni ko'targan Tangri, el bergan Tangri turk xalqining nomi, dovrug'i yo'q bo'... (26) xoqon qilib o'rnatdi. Mol-mulkli xalqqa (xoqon) bo'lmadim. Ichi oshsiz, tashi to'nsiz, bechorahol xalq uzra (xoqon) bo'ldim. Inim Kul tigin bilan so'zlashdik. Otamiz, amakimiz qoz[ongan] ... (27) deya turk xalqi uchun tun uxlamadim, kunduz o'tirmadim. Inim Kul tigin bilan, ikki shad bilan o'la-yita (zafar) qozondim. Shu xilda (zafar) qozonib, uyushgan xalqni o't-suv qilmadim. Men ... (28) ketgan xalq o'la-yita yayov, yalang'och qaytib keldi. Xalqni tarbiyalayin deya shimolga o'g'uz xalqi tomon, sharqqa qitan, tatabi xalqi tomon, janubga tabg'ach tomon ulug' lashkar [bilan] o'n ikki ... (29) keyin Tangri yorlaqasin, qutum bor uchun, nasibam bor uchun o'layotgan xalqni tiriltirib, oyoqqa qo'ydim. Yalang xalqni to'nli, qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko'paytirdim. Panohtalab davlatlida, ... (30) xalqni butunlay do'st qildim, dushmansiz qildim, butunlay menga qaradi. Mehnatni, kuchni beruvchi shunday hokimiyatni qozonib, inim Kul tigin (Yaratganning O'ziga) kerak bo'ldi [ya'ni vafot etdi].

Otam xoqon o'lganda inim Kul tigin yet... (31) Umaydek onam xotun baxtiga inim Kul tigin er (degan) nom topdi. O'n olti yoshida amakim xoqon davlatini, hokimiyatini shu xilda qozondi. Olti chub [viloyat] sug'dlari tomon cherik tortdik, tor-mor qildik. Tabg'ach o'ng tutuq besh t... (32) Kul tigin yayov otilib hujum qildi. O'ng tutuq

yo'lboshchisini yaroqli qo'li bilan tutdi, yaroqlangan holda xoqonga tortiq qildi. U cherikni o'shanda yo'q qildik. Yigirma bir yoshida Chacha Sunga urush qildik. Eng avval Tadqas cho'rning bo'z (33) o'ldi. Ikkinchi (bor) Ishbara Yamtar bo'z otini minib hujum qildi. U ot o'shanda o'ldi. Uchinchi (bor) Yagansil bekning kiyimli to'riq otini minib hujum qildi. U ot o'shanda o'ldi. Yarog'iga, yopinchig'iga yuzdan ortiq o'q bilan urdi. Badanga boshiga bir t... . (34) hujum qilganini, turk beklari, yaxshi bilasiz. U lashkarni yo'q qildik. Undan keyin yer bayirqu[li] Ulug' Erkin yov bo'ldi. Uni quvib, Turgi Yarg'un ko'lda tor-mor qildik. Ulug' Erkin ozgina yigiti bilan qochib ketdi. Kul tigin (35) [yoshi]da Qirgiz tomon lashkar tortdik. Nayza botimi qorni yorib, Ko'gman yishga ko'tarilib yurib, qirgiz xalqini qo'qqisdan bosdik. Xoqoni bilan Sunga yishda jang qildik. Kul tigin Bayirquning [oq ayg'irini] (36) minib otilib hujum qildi. Bir erni qo'li bilan urdi, ikki erni biryo'la sanchdi. O'sha kurashda Bayirquning oq ayg'irining kuragini sindirib urdi. Qirgiz xoqonini o'ldirdik, davlatini oldik. O'sha yili turgash (37) ko'tarilib, Ertis daryosini kechib yurdik. Turgas xalqini qo'qqisdan bosdik. Turgas xoqon lashkari Bo'luchuda o'tday-bo'ronday keldi, jang qildik. Kul tigin Bashg'u (otli) bo'z otini minib hujum qildi. Bashg'u bo'z k... . (38) tutqazdi. Ikkisini o'zi oldirdi. O'shanda yana (jangga) kirib, Turgas xoqon(ning) vazirini, az tutug'ini qo'li bilan tutdi. Xoqonini o'shanda o'ldirdik, elini oldik. Turgas avom xalqi butunlay taslim bo'ldi. U xalqni Tabarda qo'... . (39) So'g'daq xalqini tuzatayin deya Yinchu o'guzni kechib, Temir qopiqqa qadar lashkar tortdik. Shundan keyin avom turgas xalqi dushman bo'lgan Kangras tomon bordi. Bizning lashkar(imizning) oti oriq, ozig'i yo'q edi. Yomon kishi er... . (40) alp er bizga (?) hujum qilgan edi. O'shanday zamonda o'kinib, Kul tiginni oz er bilan izlatib yubordik. Katta jang qilibdi. Alp Shalchi oq otini minib hujum qilibdi. Qora turgas xalqini o'shanda o'ldiribdi, qo'lga olibdi. Qaytib yurib

Kb

(1)... . bilan, Qushu tutuq bilan jang qilibdi. (Uning) jangchilarini xo'p o'ldiribdi, uy-joyini hujum qilib butunlay keltirdi.

Kul tigin yigirma yetti yoshida qarluq xalqi begonalashib [orada ziddiyat chiqib], dushman bo'ldi. Tamg'iduq bashda jang qildik. (2) Kul tigin o'sha jangda o'ttiz yashar edi. Alp Shalchi (nomli) oq (oti)ni minib, otilib hujum qildi. Ikki erni birvarakayiga sanchdi. Qarluqni o'ldirdik, (qo'lga) oldik. Az xalqi dushman bo'ldi. Qora ko'lda jang qildik. Kul tigin o'ttiz bir yashar edi. Alp Shalchi (nomli) oq (oti)ni (3) minib, otilib

hujum qildi. Az Eltabarni qo'lga tushirdi. Az xalqi o'shanda yo'q bo'ldi.

Amakim xoqonning davlati zaiflashganda, xalq nochor qolganda izgil xalqi bilan jang qildik. Kul tigin Alp Shalchi oqini minib, (4) otilib jang qildi. U ot o'shanda tush... .. Izgil xalqi o'ldi. To'quz o'g'uz xalqi o'z xalqim edi. Ko'k-er fitnali bo'lgani uchun yov bo'ldi. Bir yilda besh bora jang qildik. Boshlab, To'g'u shahrida jang qildik. (5) Kul tigin Azman oqini minib, otilib hujum qildi. Olti erni sanchdi, lashkar hujumida yettinchi erni qilichladi. Ikkinchi marta, Qushlag'aqda [Jz bilan jang qildik. Kul tigin Az (nomli) kul rang (ot)ini minib, otilib hujum qilib, bir erni sanchdi, (6) to'qqiz erni qurshab urdi. [Jz xalqi o'shanda o'ldi. Uchinchi bor, Bo'l... .. nda o'g'uz bilan jang qildik. Kul tigin Azman (nomli) oq (ot)ini minib hujum qildi, sanchdi. Lashkarini sanchdik, davlatini oldik. To'rtinchi bor, Chush boshida jang qildik. Turk (7) xalqi oyoqdan qoldi, yomon bo'ladigan edi. Ilgari kelgan lashkarini Kul tigin turg'izib otlantirib, bir qavm alp o'n erni To'nga tigin azasida qurshab olib o'ldirdik. Beshinchi bor, Azganti Qadanda o'g'uz bilan jang qildik. Kul tigin (8) Az (nomli) kul rang (ot)ini minib hujum qildi, ikki erni sanchdi. Shaharga bormadi. O'g'uz o'shanda o'ldi... .. qo'rg'onda qishlab, bahorda O'g'uzga lashkar (bilan) chiqdik. Kul tiginni beklarga bosh qilib jo'natdik. O'g'uz dushman o'rdani bosdi. Kul tigin (9) O'gsuz oqini minib to'qqiz erni sanchdi. O'rdani bermadi.

Xotima

Onam xotun, keyingi onalarim, akalarim, kelinlarim, xonzodalarim, buncha(ngiz) ham tirigi(ngiz) cho'ri bo'lar edi, o'ligi(ngiz) vayronada, yo'lda yotib qolar edingiz.

(10) Kul tigin bo'lmaganda butunlay o'lar edingiz. Inim Kul tigin vafot etdi, o'zim alam chekdim; ko'rar ko'zim ko'rmasdek, bilar bilimim bilmasdek bo'ldi [ya'ni ko'zimning nuri ketdi, es-hushimdan og'dim], o'zim alam chekdim. Dunyoni Tangri yasaydi, inson bolasining bari o'lguchidir. (11) Shunchalik alam chekdimki, ko'zda yosh kelsa, azob berib ko'ngildan yig'i kelsa, qayta qayg'urdim, qattiq alam chekdim. Ikki shad keyingi ini-jiyanim, o'g'lonim, beklarim, xalqi(ning) ko'zi-qoshi yomon bo'ladi deb qayg'urdim.

Azachi, yig'ichi, qitany tatabi xalqini boshlab (12) Udar sangun keldi. Tabg'ach xoqondan Isyi Liki keldi. Bir tuman ipak, oltin, kumushni hisobsiz keltirdi. Tuput xoqondan Bo'lun keldi. Janubda kunbotardagi sug'd barchalar, uch qora ulus xalqidan Nang sangun, O'g'ul tarqan

keldi. (13) O'n o'q o'g'lim Turgas xoqonidan Maqarach tamg'achi, O'g'uz Bilga tamg'achi keldi. Qirgiz xoqonidan Tardush Inanch cho'r keldi. Bino quruvchi, naqsh solingan bitigtosh yasovchi tabg'ach xoqonining chanqani. Chang Sangun keldi.

K. III

Kul tigin qo'y yilida, [birinchi oyning] o'n yettinchi (kuni)da o'ldi. To'qqizinchii oy(ning) yigirma yettisida azasini o'tkazdik. Binosini, naqshini, bitigtoshini maymun yilida, yettinchi oy(ning) yigirma yettisida butunlay tugatdik. Kul tigin u... .. qirq yetti yosh tosh buncha naqshni Tuyg'un Eltabar keltirdi.

Ks

(1) Inanchu bobo Yarg'an tarqan otini (2) Qurdanni o'rdi. Inim Kul tigin mehnatini, kuchini bergani uchun turk Bilga xoqon yerida inim Kul tiginni kuzatib o'tirdim.

Ilova

[Yo'llug' tigin so'zi]:

K. II

Buncha bitigni bitiluvchi Kul tiginning jigari Yo'llug' tigin bitdim. Yigirma kun o'tirib, bu toshga, bu binoga to'liq Yo'llug' tigin bitdim. Panohtalab o'g'loningizga, tayanuvchingizga qiyinchilikda tarbiyat qilar edingiz, vafot etdingiz. Tangri yashatuvchidir.

“OLTIN YORUG’”DAN

III TEGZINÇ

III. 1a

üçünç ülüs bir ol

1 Namo Bud(daya). Namo Dar(maya). (Namo Sang(aya). 2 Altun önglög yaruq yaltiriqlig qopda (kötrülmish nom) 3 ilig' atlig nom bitigda qiling (adartmaqin öçürmək 4 atlig bishinc bölük üçü(nç tægzinç) 5 amti bu nom bashlaghin qutlughGi(tira)qut (taghda) 6 uqmish kargak anta ö(trü) ... ulugh...

Mazmuni:

III KITOB

uchinchi qism birinchi (varaq)

1 Buddaga ta'zim. Darmaga ta'zim. Sangaga ta'zim. 2 Oltin rangli yorug', yaltiroq, hamma (narsa)dan ustun turadigan no'm podshohi otli no'm bitigida *ishga (zarar keltirishga barham bermoq) 4 nomli*

beshinchi qism, uchinchi o'ram. 5 Endi bu no'mning asosini muqaddas Gratrakut (tog'ida) deb 6 bilmoq kerak. Shundan keyin... ulug'...

III. 2a (üçünç ikr)

1 māngizlig, qutlugh, buyanligh, bilgä 2 biliklig, törülüg bolup ol yruq— 3 lar içintä közünmiş burxanlarigh 4 körgäli udilar. Ötrü ol ödün 5 t(ä)ngrī qani Xormuzta t(ä)ngrī qamagh 6 t(ä)ngrīlār quwraghi birlä, kang 7 ögüz qatuni ulati alqu ulugh 8 tirtin quwraghi birlä, tügäl bilgä 9 biliklig t(ä)ngrī t(ä)ngrīsī burxan— 10 ning ol yruqlugh yalinçinga tartilip, 11 “qamaghun barça t(ä)ngrī burxan taba 12 kältilār. Qaçan t(ä)ngrī t(ä)ngrīsī 13 burxan öskintä tägdüklärintä töbü— 14 larin ängittürüp, bish tilğanin 15 yirkä tägürüp yinçürü tübün yükünüp, 16 üç yoli ongarula tägzinip kütüp 17 birtin singar olurtilar. 18 Oluru tügättip ötrü t(ä)ngrī qani 19 Xormuzta t(ä)ngrī oghrayu t(ä)ngrī t(ä)ngrī— 20 sı burqanning riti küü kaulug ädrām 21 küçin küsünin bulu täginmiş oghur— 22 inga, ötrü olurmish orunintin

Mazmuni:

uchinchi (qism) ikkinchi (varaq)

1 yuzli muqaddas, taqvodor, dono 2 bilimga, qonunga ega bo'lib, o'sha 3 nurlar ichida hozirgi burxonlarni 4 ko'rgani kirdilar. Keyin shu vaqt 5 Tangri(lar) xoni Xo'rmuzta tangri hamma 6 tangrilar jamoati bilan, Gang 7 daryosi malikasi, yana hamma ulug' jamoat bilan komil, dono, 9 bilimli Tangri(lar) tangrisi burxonning 10 o'sha nur sochayotgan alangasini his qildi, 11 hammasini tangri 12 burxon (deb) topdi. Qachonki Tangri(lar) tangrisi 13 burxon oldiga yetib kelganlarida, boshlarini 14 quyi solib besh a'zosini 15 yerga tegizib, ta'zim qilib, 16 uch marta o'ngga aylanib o'tib, 17 bir tarafga o'tirdilar. 18 O'tirib olganlaridan keyin, Tangri(lar) xoni 19 Xo'rmuzta tangri Tangri(lar) tangrisi 20 burxonning sharaflı, shonli fazilatiga, 21 kuch-qudratiga ega bo'lib yetildi. (Shundan) 22 so'ng, u o'tirgan o'midan

2b

1 örü turup birtinki ong ängintäki 2 tonin açinip ong tirtin çukättip 3 ayasin qawshurup t(ä)ngrī t(ä)ngrīsī burxan— 4 qa inçä tıp ötünti: 5 adi kötrülmish, ayaghqa tägimlik 6 t(ä)ngrim, ymā bu üzäliksiz üs— 7 tünki yig könt tüz tuymaq atlgħ 8 burqan qutin kösätäçi tüzün— 9 lar oghli, tüzünlār qizi tayshing 10 yorigha yoriduqta qamagh t(e)rs tätrü 11 tinlgħlar birlä qadilip qawship, öngrä 12 qilmish suy tirtinçü aghir ayigh qilinç— 13 larin nätäg yangin ökünsär-bilinsär 14 kshanti qilsarlar, ol ayigh qilinçlari 15 ariyur alqinur ärkī t(ä)ngrī tıp 16 ayitu ötünti. Anta ötrü t(ä)ngrī 17 t(ä)ngrīsī burxan t(ä)ngrī qani 18 Xormuzta t(ä)ngrīkä

inça tip 19 yrliqadi: ādgū ādgū! 20 Qawsikiya! S(ā)n amti ōlgūstz 21 ōkūsh tinlgilarigh ayigh qilinçligh kktir 22 tabçalarin ārtip, çin kirtū arinmagh— 23 qa tāgūrūp, qutrulmaqligh ādgū ūzā

mazmuni:

1 turib, o'ng yelkasidagi to'nini ochib, o'ng tizzasi bilan cho'kkalab, 3 kaftlarini qovushtirib, Tangri(lar) tangrisi burxonga 4 shunday deb iltimos qildi: 5 "(Ey) nomi mashhur, hurmatga sazovor 6 tangrim! Yana bu abadiy, yuksak, 7 yaxshi, to'g'ri, to'g'ri tuymaq¹ ismli 8 burxon baxt-saodatini orzu qiladigan aslzodalar 9 o'g'li, aslzodalar qizi Tayshin 10 yo'lida yurganda, hamma ters 11 jonzotlar bilan aralashib, qo'shilib, ilgari 12 qilgan gunohu qilmishlari, og'ir, (nihoyatda) yomon qilmishlari uchun, 13 xulq-atvori uchun pushaymon qilsa, (shularni) anglab yetsa, 14 tavba qilsa, o'sha yovuz qilmishlari(dan) 15 poklanib, xalos bo'lasmikan, (ey) tangrim», deb 16 gapirdi. Shundan keyin tangri(lar) 17 tangrisi burxon tangri(lar) xoni 18 Xo'rmuzta tangriga shunday deb 19 javob berdi: «Yaxshi! Yaxshi! 20 (Ey) Kavsikiya! Sen endi o'lmaydigan 21 ko'p jonzotlarni yovuz qilmishlaridan, 21 iflosliklaridan poklab, haqiqiy, to'g'ri poklanishga 23 yetkazmoqchisan, najot topmoqlik yaxshiligi bilan

III. 3a (üçünç üç)

1 inç māngitlik qilghali kūsūshin tol 2 yirtinçig irinçkap qamagh tinligilarigh 3 buyan ādgū qilinçligh ulugh āsidkā 4 tāgīngālir üçün aning monçulayu 5 ārtīngū k(ā)ngāklig ōtūg ōtūnūr s(ā)n. 6 Ani amti ayu bārayin tūtrū tinglaghil 7 Qavshiqiya. Birōk kim qayu tinligilar 8 qilinç adartmaqi ughurinta ōkūsh 9 tōrlūg syu irinçū aghir ayigh qilinçlarigh 10 qilmish ārsārlār ōtrū ol 11 tinligilar bāk qatigh sūzūk kirtgūnç 12 kōngūlūn yūtr qinighda turup tūnlā 13 kūntūz alti ūdtā birtin singar 14 ong āngnīnlārīntākī tonlarin 15 açinip ong tīzlārīn çōkitip ayalarin 16 qavshurup aghir ayaq kōngūllārīn bir 17 üçlūgh qilip inça tip timish, kāngāk 18 amti bīz tīsīg ōzūmūzdīn bārū 19 umugh inagh tutup parmanular saninça 20 sīnīmītz sūngūkūmūz qop sūzūk kōngūlūmūz ūzā tōpūmūznīr yīrkā tāgūrūp 22 pançamandal bīsh tīlgānīn yīnçūrū 23 tōpūn yūkūnū tāgīnūr bīz. Kōzūnūr

Mazmuni:

¹ tuymaq (sansk. bodhi) — buddaviylikda biron hodisa, voqeani anglashda zehn ochilib o'tkirlashuvini bildiradi.

² uyg'urcha nashrida 3 a, b sahifalar tushib qolgan.

III. Za³

uchinchi (qism) uchinchi (varaql)

1 (ularni) xotirjam, xursand qilmoqchisan, (ular o'zlarining) xohishi bilan komil olamga shafqat ko'rsatib, jamiki jonzotlarga 3 solihlik, katta foyda 4 yetkazadi(gan bo'lgan) lari uchun, u(lar) (uchun) bu singari 5 nihoyatda zarur (narsani) iltimos (qilib) so'rayapsan. 6 Uni endi aytib berayin, diqqat bilan tingla, 7 (ey) Kavsikiya! Agarkim jonzotlar 8 (o'zlarining) xatti-harakati (bilan) xavfli vaziyatda ko'p 9 turli gunohni, og'ir, yomon qilmishlarni 10 qilgan bo'lsalar, keyin u 11 jonzotlar mustahkam, pok, haqiqiy ishonch, 12 istak bilan, yetti karra g'ayrat bilan tursinlar, tunu 13 kun olti zamonda janub tomonga 14 yelkalaridagi to'nlarini 15 ochib, o'ng tizzalari bilan cho'k tushib, kaftlarini 16 qovushtirib, hurmat bilan ko'ngillarini bir 17 maqsadga yo'naltirib, shunday deb aytсин: «(Shunday bo'lishi) kerakki, 18 endi biz issiq jonimizdan kechib, 19 umid-ishonchga ega bo'lib, zarralar miqdoricha 20 tanamizu vujudimiz, g'oyat pok qalbimiz 21 bilan taomimizni yerga berib, 22 panchamandal³ — besh g'ildirakka ta'zim qilib, (shunga) 23 musharraf bo'lamiz... Hozirgi

3b

1 üdkt ontin singarqi alqu qamagh burqanlarqa 2 üzäliksiz üstünki yig köni 3 tüz tuymaqigh tuymishlarqa soghançigh 4 tatighligh nom tilganin ävırtäçlärkä 5 tütrüm tärtig nomlugh tilgänig 6 tutdaçilarqa ulugh nomlugh 7 yulagh tamturtaçilarqa ulugh nomlugh 8 yaghmur yaghitdaçilarqa ulugh nomlugh 9 küvrügü yangqurtu toqidaçilarqa 10 ulugh nomlugh labayigh ürtäçlärkä 11 ulugh nomlugh tooghugh örü tikdäçlärkä 12 ulugh nomlugh yaruqugh örü 13 tutdaçilarqa tñçip alqu tinlighlar 14 oghlanin tñçkülüg mängilik asighligh 15 tusulugh qilghali küsüşin ürüg 16 uzati nom bushi birip azmishlarigh 17 yırçılap ulugh tüşhkä utliqa täğürüp 18 mängü mängig tanuqlatdurtaçilarqa 19 bu montagh osughlugh qamagh bügü bılıglıg 20 burqanlarqa ol ati kötrülmishlärkä 21 ät'özüm üzä tñim üzä köngülümın 22 üzä qop ughurin töpümın ängitip 23 süzük kirtgünç köngülın yñçürü

Mazmuni:

1 zamondagi, o'nta tomondagi hamma burxonlarga (ta'zim qilyapman), 2 abadiy yuqori, yaxshi, to'g'ri 3 tuymaqni his qilganlarga (ta'zim qilyapman), mehribon, 4 aziz no'm g'ildiragini aylantiruvchilarga

³ panchamandal (sanskrit) — Budda holatiga erishish yo'lidagi o'nta bosqichdan beshinchisi.

(ta'zim qilyapman), 5 chuqur, asosli no'mli g'ildirakni ushlaydiganlarga (ta'zim qilyapman), buyuk no'mli 8 yomg'ir yog'diruvchilarga, ulug' no'mli 9 do'mbirani jaranglatib uruvchilarga (ta'zim qilyapman), 10 ulug' no'mli kamayni chaluvchilarga, 11 ulug' no'mli bayroqni yuqori tikadiganlarga (ta'zim qilyapman), 12 ulug' no'mli nurni yuqori 13 ko'taradiganlarga (ta'zim qilyapman). Shunday qilib, jamiki jonzotlar 14 bolasini tinch, shodumon, foydali 15 qilish istagi bilan doimo 16 no'm nazri berib, (yo'ldan) ozganlarni 17 olib borib, buyuk to'lov (va) mukofotlarga yetishib, 18 abadiy baxt-saodatga guvoh bo'luvchilarga (ta'zim qilyapman), 19 bunday foydali, jamiki donolikka ega bo'lgan 20 burxonlarga, o'sha nomi ulug'langanlarga 21 tanamni, tilimni, ko'nglimni, 22 butun aqlimni hayron qoldirib (ta'zim qilyapman), 23 pok, ishonchga to'la ko'ngil bilan ta'zim qilib

III. 4a (üçünç tört)

1 túbün yükünü tágınüm(ā)n. Ular qamagh 2 ati kötrülmish ayaghqa tágımlıklar 3 çin kirtü bilgä biliklär üzä, çin 4 kirtü közlär üzä, çin kirtü tanu— 5 lamaqları üzä, çin kirtü tüşülmäk— 6 kä tágmaqlär üzä, alqu 7 oghurin bñiriär, alqu oghurin körür— 8 lär, alqu qamagh tinlghlar oghlanları— 9 ning qilmish nä türlük ädgülü ayigh— 10 li iki türüg qilinçlarin. Ançulayu 11 mñni ymä (körü yrliqazun lar) bñli yrliqazunlar. 12 Qlti mn ilkisiz üzün sansartin bärü 13 ötkürü bü künki künkä täger tört 14 toghum, bñsh azun, alti yoltaqi tinlgh 15 lar bñrlä qatilu qarilu ayigh yawlaq törü 16 tñn äwrñlip (üstün bavagirtin altin tüp arwish) tamuqa täger üç näkim 17 sansar içintä, bir älig orunlarta 18 az öwkä biliksiz biliktä ulati 19 utun nizwanilarning küçätdükintä 20 ötkürü qangli tñlgan täk üstün 21 altin arquru turquru aghdarilu 22 tñngdärñlü äwrñlü tawrñlü togha tägeri (nü)

Mazmuni:

1 (yerga) bosh urib, ta'zim qilyapman. Ular(ning) hammasi 2 nomi ulug'langan, hurmatga sazovor bo'lganlari (bilan), 3 chinakam, haqiqiy, oliy haqiqatni bilishlari bilan, chinakam 4 haqiqiy ko'zlari bilan, chinakam, haqiqiy guvohliklari 5 bilan, chinakam, haqiqiy fazilatlariga 6 yetishganlari bilan hamma 7 zamonni biladilar, hamma zamonni ko'radilar, 8 jamiki jonzotlar bolalari 9 qilgan ne turli yaxshi (va) yomon 10 — ikki turli qilmishlarni (ko'radilar). Shunday qilib, 11 azobni ham (ko'rib), anglab, shafqat qilsinlar. 12 Qanday qilib men ibtidosiz, cheksiz sansaradan o'tib borib, 13 bugungi kunga bog'liq to'rt 14 tug'ilish, besh

⁴ uyg'urcha nashrida *tamu qatag* deb o'zgartirib yuborilgan.

dunyo, olti yo'ldagi jonzotlar 15 bilan aralashib, qo'shilib (tazyiq o'tkazdim), yomon, yovuz, qonunga 16 birin-ketin ergashib (yuqorida bavag'ir,⁵ quyida arvish⁶) do'zaxgacha (tazyiq o'tkazdim), uchta qandaydir 17 sansara ichidagi qirq bir o'rinlarda 18 g'azab, nafrat, nodonlik (tufayli tazyiq o'tkazdim), shu tariqa 19 jirkanch shahvatning kuchayganligi (tufayli tazyiq o'tkazdim), 20 (shu) orqali arava g'ildiragiday baland(dan) 21 quyi(ga) uzunasiga, ko'ndalangiga ag'darilib. 22 to'ntarilib, aylanib, urilib-surilib

4b

1 ilki ilki at"özlärtä, otrunqi 2 kinki at"özlärtä, bu at"özün burxan 3 ärdinig bilmätin⁷, nom ärdinig bilmätin, 4 bursang quwragh ärdinig bilmätin, 5 ädgülü,⁸ ayighli iki türüg qilinç— 6 larigh bilmätin, at"özün qilinu 7 yançtim ärsär, tilin sözläyü yanç— 8 dim ärsär, köngülün saqinu yançtim 9 ärsär, yawlaq köngülün t(ä)ngrī t(ä)ngrīsī 10 burxanning at"özlärtä qan üntür— 11 tim ärsär, könt kirtü nomugh ayigh— 12 ladim tantim ärsär, tüz köngüllüg bursang 13 quwraghlarigh iki arqa qiltim ärsär, 14 arigh turuq arxant dintarlarigh ölürtüm 15 ärsär, ögümün qangimin yoqattur— 16 tim ärsär, bu bish türüg utrunmaq 17 atlgħ suy ayigh qilinçlarigh 18 qiltim qurattim ärsär, at"özün, üç 19 tün, tört köngülün, üç on 20 türüg qilinç yollarin buzdum artat— 21 tim ärsär, bu ayigh qilinçlarigh k(ä)ntü 22 özüm qiltim ärsär, adinaghuqa

Mazmuni:

1 eng birinchi tanalarda, o'rta (va) 2 keyingi tanalarda bu tana(m)ning burxon 3 xazinasini bilmasdan (tazyiq o'tkazdim), 4 ruhoniylar jamoati xazinasini bilmasdan, 5 (nima) maqtovga sazovoru (nima) yomon — (bu) ikki turli ishlarni 6 bilmasdan tana(m) bilan qilib, tazyiq 7 o'tkazdim. Tili(m) bilan so'zlab 8 tazyiq o'tkazdim, ko'ngli(im)da o'ylab, gunoh qildim, 9 yomon ko'ngil bilan Tangri(lar) tangrisi 10 burxonning tanasidan qon chiqardim. 11 To'g'ri, chinakam no'mdan nafratlandim. 12 (Undan) tondim, to'g'ri ko'ngilli ruhoniylar 13 jamoatlari (orasida) janjal keltirib chiqardim. 14 Pok, aybsiz arxant⁹

⁵ bavag'ir (sanskrit) — koinotning oliy nuqtasi.

⁶ arvish — biron sutraning nomi bo'lishi mumkin; boshqa qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda ham «arvish eligi» (bilimlar hukmdori) degan ibora bor.

⁷ uyg'urcha nashrida *bilmätim*.

⁸ uyg'urcha nashrida *oguli*.

⁹ arxant — nirvonga, xotirjamlikka erishish yo'lida oxirgi bosqichga yetishgan avliyo.

(va) dintarlarni¹⁰ o'ldirdim, 15 onamni, otamni yo'q qildirdim. 16 Mana shunday besh turli "qarshilashtirmoq" 17 degan gunoh (va) qilmishlarni 18 qildim. Tana bilan, uchta 19 til bilan, to'rtta ko'ngil bilan o'ttiz 20 xil ish-amallar bilan yo'llarini buzdim. 21 Bu yomon qilmishlarni 21 o'zim qilgan bo'lsam, boshqalarga

III. 5a (üçünç bish)

1 ayip qilturtum ärsär, qilu turmish— 2 larigh körüp iyin ögirtim säwintim ärsär, 3 qiltaçilar birlä bir köngüllük boltum 4 ärsär, qilmishlarin ymä tutup ög— 5 düm, alqadim ärsär, ädgü qutlugh yalanguq— 6 lar üza yoq quruq yala urup, 7 mün qadagh sözlädüm ärsär, azu 8 ymä tängin tirsuqin çighin sun— 9 in shingın qawin kürin küriligin 10 tinlgilarigh ärtim äshüklatim ärsär, azu 11 yawizigh ädgü tip kögätdürüp, ädgük 12 (yawiz tip qutiqarturup äsükük) kirtü ärmäz, ük ärür tip titim ärsär, 13 azuça ymä kkirliq tabçaligh yawiz 14 artaq ash içkülärig adinlarqa birdim 15 ärsär... içip alti yol içintäki 16 ög qangqa qadash bolmish tinlgilarigh 17 örlättim ämgättim işig özlärin— 18 tin öngi adirtim ärsär, azu 19 wihar sāngrām astupqa sanligh ädig 20 tawarigh, azu ymä törttin 21 singarqi bursang quwraghlarqa sanligh 22 ädig tawarigh (azuça ymä yügärüki kösünügmä bursang quwraghlarqa sanligh atig tawarigh) quntum altum oghurladim.

Mazmuni:

1 (ham) aytib qildirdim: qilganlarini 2 ko'rib, keyin maqtadim, o'zim sevindim. 3 (Shunday) qiladiganlar bilan bir fikrda bo'ldim. 4 Qilgan ishlarini yana asos qilib olib, maqtadim, 5 duo qildim. Yaxshi, muqaddas odamlarga 6 yo'q (yerdagi) yolg'on, shubhalarni ushlab olib, 7 illatu gunohlarni to'nkadim, yoki 8 yana tengi, tarozusi, chig'i¹¹, suni¹², 9 shingi¹³, qivi¹⁴, kur kuriligi¹⁵ orqali 10 jonzotlarni yo'ldan urdim. Yoki 11 yomonni yaxshi deb maqtab, yaxshini 12 (yomon deb qo'llab-quvvatlab, u nuqsonlidir, u) haqiqiy emas, (u) shaytondir, dedim. 13 Yoki yana kir, yomon, yovuz 14 qabih yegulik-ichguliklarni boshqalarga berdim. 15 Shu tariqa olti yo'l ichidagi 16 ona, otaga qarindosh bo'lgan

¹⁰ dintar — moniylik jamoasiga mansub odam, moniylik oqimi jamoasi a'zosi.

¹¹ chig' — xitoycha uzunlik o'lchovi birligi bo'lib, taxminan 30 sm. ga to'g'ri keladi.

¹² sun (xitoycha) — 3,2 sm. ga to'g'ri keladi.

¹³ shing (xitoycha) — hajm o'lchovi birligi, taxminan 1. 035 litrga to'g'ri keladi.

¹⁴ qiv — o'lchov birligi bo'lishi mumkin.

¹⁵ kur kurligi — hajm o'lchovi birligi.

jonzotlarga 17 azob berdim, jonlaridan 18 ertaroq judo qildim. Yoki 10 sajdagoh va ibodatxona qurilishlariga tegishli (deb ko'plab) mol-mulkni, yoki yana to'rt 21 tarafdagi ruhoniylar jamoatlariga tegishli 22 (ko'plab) mol-mulkni (yoki yana yuqoridagi istaklari bor ruhoniylar jamoatlariga tegishli mol-mulkni) o'g'irladim, olib ketdim, talon-taroj qildim.

5b

1 arkimcha tapimcha ishlattim arsär, 2 tngri tngristi burxanning iduq nom— 3 lugh yrliqincha ä(v)rilmädim, yorimatim 4 arsär, baqshilarning ulughlarning 5 körkütmish busghunmish ötünça ärtünça 6 inçip ävrilmädim arsär, (bu) yana 7 burxan pratuikabut arxant bu üç 8 türlüq qutlughtarqa täggülük köni 9 nomta yoritacılarigh körip söküp sarsir 10 tutap üçüzlöp köngüllärin qarınların 11 irinturtum, borçinturtum, örlättim ämgät— 12 tım arsär, özümtä yıglarıg körip 13 künlädim arsär, özümtä yawızlarigh 14 körip üçüzlädim asqançulatim arsär, 15 nom bushita, tawar bushita azlantim 16 qiyirghaqlantim arsär, biliksiz bilik— 17 kä örlütüp t(ä)rs tärü körim üzä 18 köngülüm köküzüm tärilip ädgü törülär— 19 tä bishrunmatin ögrätinmätin. Amru 20 ayigh qilinçlarigh oq ashtim öklättim 21 arsär, burxanlarning ılsuz tübsüz 22 ädgülär üzä ülgü täng turup

Mazmuni:

1 O'z erkim bo'yicha, xohishim bo'yicha sarf qildim. 2 Tangri(lar) tangristi burxonning muqaddas no'mli 3 yo'l-yo'rig'iga rioya qilmadim, (o'sha yo'l-yo'riqlar bo'yicha) yurmadim. 4 Ustozlarning, ulug'larning 5 ko'rsatmasi, nasihatları, iltimosi, talabi bo'yicha 6 shu tariqa yurmadim. Yana 7 burxon, pratiyikabut, avliyo — bu uch 8 turli muqaddaslarga aloqador to'g'ri 9 no'mda yuradiganlarni ko'rgan(im)da, ularni so'kib, haqorat qilib, 10 azob berib, (ulardan) nafratlandim, ko'ngillarini, tanalarini 11 behalovat qildim, azobladim, ranjitdim. 12 O'zimdan yaxshilarni ko'rganimda, 13 (ularga) hasad qildim. O'zimdan yomonlarni 14 ko'rganimda, (ularni) kamsitdim, (ammo ularga) xushomad (ham) qildim. 15 No'm sadaqa qilishda 16 qizg'anchilik qildim. Nodonlikka yetishib, ters tasavvur bilan 18 ko'nglim, qalbim (ham) teskari bo'lib qoldi, yaxshi qonunlarni 19 o'rganmadim. Doimo 20 yomon qilmishlarinigina ko'paytirdim, oshirdim. 21 Burxonlarning cheksiz 22 yaxshiliklari(ning) hajmiga va o'lchoviga rioya qilib (turgan bo'lsam ham)

III. 6a (üçünç alti)

1 ayighladim tantim arsär, nomugh nom ärmaz 2 ttp tıdım arsär,

¹⁶ uyg'urcha nashrida *armaz* yk deb o'qilgan.

nom armazig'¹⁶ nom ol tip 3 kökättürtüm ärsär, muni munçulayu 4 tört bığa qilmish quratismish qop 5 türlüğ suy iynıçü aghir ayigh 6 qilinçlarimin ämti bükünki bu 7 küntä qamagh ontin singları bığu 8 bılığlığ burxanlar çin kırtü arigh 9 süzük bılğä bılıqları üzä, çin 10 kırtü y(a)ruq yashuq közlär üzä, çin 11 kırtü tanuqlamaqları uqmaqları üzä 12 çin kırtü tüzülmäkkä tägmäklär 13 üzä, alqughun birtäg bılı 14 yarlıqazunlar. 15 Alqughun birtäg körü yrılıqazunlar. 16 Amti m(ä)n kırtkünç köngüllük ärtmiş, 17 ög qanglarım Idaga toyin sundari 18 tär tärım azghan çäçäk tärım 19 tolپ nom ughushintaqi tinlghlar birlä 20 isig özümtin bärü umugh inagh tutup 21 ol qamagh burqanlar üskintä bu qamagh 22 aghir ayigh qilinçlarimin ani barça qalisiz 23 ökünürm(ä)n, bılınürm(ä)n, açınurm(ä)n,

Mazmuni:

1 ularni haqoratladim, rad qildim. (Ularıng) no'mi — no'm emas, 2 deb aytdim. No'm bo'lmagan (narsan)ni (bu) no'mdir, deb 3 maqtadim. Mana shunday 4 tartib bo'yicha qilmishlarni ko'paytirgan ko'p 5 turli gunoh, zulm, og'ir, yomon 6 qilmishlarimni endi bugungi 7 kunda jamiki o'ng tomondagi dono aql egalari — 8 burxonlar chinakam, pok, 9 (nihoyatda) toza dono bilimlari bilan, chinakam 10 yorug', nurli ko'zlari bilan, chinakam 11 guvohlik berganlari, tushunganlari bilan, 12 chinakam muvofiqlikka erishganlari 13 bilan, hammani birday bilib, 14 (hamмага) marhamat qilsinlar. 15 Hammani birday ko'rib, marhamat qilsinlar. 16 Endi men ishonchli ko'ngilni paydo qilgan 17 onam, otalarim (uchun), Idaga (uchun), ruhoni Sundari (uchun), 18 Tari tarim¹⁷, O'zg'an chechak tarim (uchun), 19 hamma no'm qavmidagi jonzotlar uchun 20 issiq jonimdan kechib, umid, ishonchni (mahkam) tutib, 21 o'sha hamma burxonlar oldida, ana shu hamma 22 og'ir qilmishlarimning hammasi (uchun) butunlay 23 pushaymon bo'lyapman, (gunohlarimni) tan olyapman, tashvishlanyapman.

6b

1 yadinurm(a)n yashurmazm(a)n baturmaz— 2 m(ä)n örtmāzm(ä)n kızlāmāzmn. 3 Qilmayuq ayigh qilinçlarigh itiläyü 4 taqi qilmazm(a)n. Qilmish ayigh qilinç— 5 larimin barçani ökünü bılınü 6 kisanti ötünü täğınürm(a)n. Qayu 7 mäning üç yawlaq yollarta kämishtäç 8 tamu prit yilqu azuninta asuri— 9 lar yirintä ulati säkitz türlüğ 10 täğınçsüz orunlarqça

¹⁷ tarim — xonlar naslidan bo'lgan ayollar va bolalar ismiga qo'shib aytiladigan unvon. Odatda ularga murojaat qilinganda, shu so'z aytilgan (qarang: Devonu lug'atit-turk, I-jild, 376-bet).

11 aghir 11 ayigh qilinçlarim ärsär, ular barça 12 qalisiz yumqi arisun, alqinzun, 13 tishit kshanti bolzunlar. 14 Kın käligmä ödlärtä yawlaq tüş— 15 m utlisin ashaghali tägimlig 16 bulayin. Qlti (näçök) öngrä ärtmäs öd— 17 täkt alqu ulugh bodistwlarıning burxan 18 qutinga qatighlanur ärkän, ökünüp 19 bılınıp kshanti çamxuy qilinip suy 20 ırınçü aghir ayigh qilinçlari nätäg 21 ariti alqinti tishit kshanti bolti— 22 lar ärsär. Ançulayu oq mäning ymä 23 ularning tāk suy ırınçü

Mazmuni:

1 (qilmishlarimni) batafsil aytib beryapman, yashirmayapman, saqlab o'tirmayapman, 2 berkitmayapman. 3 Qilmaydigan yomon qilmishlarni ikkinchi marta 4 qilmayman. Qilgan yomon qilmishlarimning 5 hammasi (uchun) tavba qilyapman, 6 iltijo qilyapman. Shunday qilib, 7 meni uchta yomon yo'llarga olib boruvchi — 8 do'zax, jin, hayvonot olamiga, iblislar 9 yurtiga, yana sakkiz xil 10 borib bo'lmaydigan joylarga olib boradigan og'ir, 11 yomon qilmishlarimdir. Ularning hammasi 12 butunlay, bitta (ham) qolmay yo'q bo'lsin, bartaraf bo'lsin, 13 (gunohlari uchun) butunlay tavba qilsinlar. 14 So'ngra kelajak zamonlarda yomon to'lov (va) 15 (yomon) mukofotdan foydalanish uchun keraksiz 16 bo'layin. (Shu) tariqa ilgari o'tgan zamondagi 17 jamiki ulug' bo'disatvlar burxon 18 baxt-saodatiga yetishgan ekan, (ular endi) pushaymon bo'lganlar, 19 anglab, tavba qilish marosimini o'tkazganlar, gunohu 20 yomonliklar, og'ir, yomon ishlari shu tariqa 21 kechirilgan, poklangan, (o'zlari) tavba qilganlar. 22 Shunday qilib, yana 23 ular kabi gunohu

III. 7a (üçlünç yiti)

1 aghir ayigh qilinçlarim arizun alqin— 2 sun alqinzun tishit kshanti 3 bolsunlar. Qilu tügätmiş qilinç— 4 larim arizun alqinzun. Qilmaduq 5 ayigh qilinçlarigh ıktılayü taqi qil— 6 mazman. Qlti näçük kın 7 käligmä ödtäkt alqu ulugh bodistw— 8 lar burxan qutinga qatighlantughlarinta 9 suy ırınçü aghir ayigh qilinçların 10 kshanti çamxuy qilip, nätäg aritdi— 11 lar alqindurtılar ärsär. Ançulayu 12 mäning ymä suy ırınçü aghir ayigh 13 qilinçlarim ularning tāk arizun, 14 alqinzun, tishit kshanti bolzun— 15 lar. Qilu tügätmiş aghir ayigh qilinç — 16 larim arizun, alqinzun. Qilmaduq 17 aghir ayigh qilinçlarigh ıktılayü taqi 18 qilmazmn. Qlti näçük ämti bu 19 közünür ödtäki ondin singar 20 yirtinçülärtä ärkämä alqu ulugh 21 bodistwlar burxan qutinga qatighlanip 22 suy ırınçü aghir ayigh qilinçların

Mazmuni:

1 yomon qilmishlarim arisin, yo'q bo'lsin, 2 barham topsin, (gunohlarim uchun) tavba(m qabul) bo'lsin. (Oldin) qilingan qilmishlarim

4 kechirilsin. Qilmagan 5 yomon qilmishlarni ikkinchi marta yana qilmayman. 6 Shunday qilib, 7 kelajak zamondagi jamiki ulug' bo'disatvlar 8 burxon baxt-saodatiga yetishish uchun intilganda, 9 gunohu qilmishlari uchun 10 tavba qilish marosimini o'tkazsinlar, (ular) qanday qilib poklanib, 11 (gunohlarini) bartaraf qilgan bo'lsalar, shu tariqa 12 mening ham gunohu 13 qilmishlarim ularnikiga o'xshab arisin, 14 yo'q bo'lsin, (gunohlarim uchun) tavba(m qabul) bo'lsin. 15 Qilgan gunohu qilmishlarim 16 arisin, yo'q bo'lsin. Qilmagan 17 og'ir yomon qilmishlarni ikkinchi marta yana 18 qilmasman. Shu tariqa endi bu 19 hozirgi zamonda o'ng tarafdagi 20 olamlarda kuchli, jamiki ulug' 21 bo'disatvlar burxon baxt-saodatiga yetishishga intilib, 22 gunohu og'ir qilmishlaridan

7b

1 ökünüp, qaqinip, bīlīnīp, uqunup, 2 ksanti çamxuy qilip nātāg aritdi 3 alqindurtılar ārsār. Ançulayu oq 4 māñing ymā suy īrīnçü aghir 5 ayigh qilinçlarim ularning tāk ök 6 arizun, alqinzun, tishīt kshanti 7 bolzunlar. Qilu tūgātmiş aghir 8 ayigh qilinçlarim arizun, alqinzun. 9 Qilmaduq aghir ayigh qilinçlarigh īktī— 10 lāyü taqi qilmazm(a)n tip munçu— 11 layu sōzlāyü ökünü, qaqinu, bilinü, 12 uqunu, kshanti çamxuy qilsarlar. 13 Ötrü suy īrīnçü aghir ayigh qilinç — 14 lar ariyur alqinur. 15 Qawsikiya birük kīm qayu tinlghlar 16 qayu qayu awant tiltagh oghrinta suy 17 aghir ayigh qilinçigh qilsarlar. 18 Ötrü ol tinlghlar ol ol qilmish ayigh 19 qilinçlarin āng mīntin'¹⁸ bir ksan 20 ödtā ymā kızlāgölük yashurghuluq 21 ārmāz. Taqi nā ayitmish krgāk bir 22 kün bīr tūn ulati üküsh tālīm

Mazmuni:

1 o'kinib, pushaymon bo'lganlar, (gunohlarini) anglab, uqib, 2 tavba qilish marosimini o'tkazib, shu tariqa poklanganlar, 3 (gunohlaridan) forig' bo'lganlar. Shu tariqa 4 mening ham gunohlarim og'ir, 5 yomon qilmishlarim ulamiki kabi 6 arisin, (gunohlarim) bartaraf bo'lsin, tavba(m qabul) 7 bo'lsin. Oldin qilgan og'ir, 8 yomon qilmishlarim arisin, (gunohlarim) bartaraf bo'lsin. 9 Qilmagan og'ir, yomon qilmishlarni ikkinchi marta 10 yana qilmayman, deb shu tariqa 11 so'zlab, o'kinib, pushaymon bo'lib, (gunohlarini) anglab, 12 uqib, tavba qilish marosimini o'tkazsinlar. 13 Shundan keyin gunohlari, og'ir, yomon qilmishlar 14 ariydi, (gunohlari) bartaraf bo'lsin. 15 (Ey) Kavsikiya, agar qaysi jonzotlar 16 qaysi bir sabab vajidan 17 gunoh qilsalar, 18 so'ngra o'sha jonzotlar

¹⁸ uyg'urcha nashrida *angmintin*; bu so'z qadimgi turkiy tilda biron ma'noni anglatmaydi.

o'sha qilgan yomon 19 qilmishlarini chinakam bir lahzalik 20 zamonda yana yashira 21 olmas. Tag'in shuni aytish kerakki, bir 22 kecha-kunduzda yanada ko'p, bir talay,

III. 8a (üçünç sākiz)

1 uzun ödlärtä kızlasār, yashursar, 2 qačan bīrök ol tinlighlar ol antagh 3 aghir ayigh qilinçlarintin arimaq tīla— 4 sār, öz qilmish qilinçlaringa ārtīngü 5 uyatsar, aymansar, kīn kālīgmā öd-6 tākt ayigh yawuz tūsh bīrgūsīngā 7 artughraq qorqsar, bālinglasār, ötrü 8 ol tinl(i)ghlar qlti bashta tamtulmish 9 tūntā tutunmish kūyār otugh öçürgālī 10 tawranurça, ol suy īrīnçü aghir 11 ayigh qilinçlarin açā yada ökünü 12 bīlīnū kshanti qilmish k(ā)rgāk. Ötrü ol 13 suy īrīnçü aghir ayigh qilinç(lari) ariyur, 14 alqinur. Taqi yāmā kīm qayu tinl(i)ghlar 15 azun azunta öküş adligh tawar-16 ligh bay barimligh āwtā baraghta tugha-17 yin tīp kōsāsār, asu yāmā āng īlkt 18 burxan qutinga yangirti kōngül örī— 19 tīp, maxayan nom īçīntā bishrunghali 20 ögrātingālī saqinsar, ötrü ol tinl(i)gh-21 lar yāmā ök ökünmāk yalwarmaqligh 22 kshanti qilmaqligh arigh süzük saw

Mazmuni:

1 uzoq zamonlar (gunohlarini) yashirib yursa, 2 qachonki o'sha jonzotlar o'shanday 3 og'ir, yomon qilmishlari uchun nihoyatda 5 uyalsalar, kelajak zamonda (unga qilmishlari) 6 yomon, yovuz natija berajagidan 7 ko'proq qo'rqa, vahimaga tushsa, so'ngra 8 o'sha jonzotlar boshqa rad qilingan 9 tunda tutayotgan, kuyayotgan o'tni o'chirgani (borganday) 10 shoshilib, o'sha gunohli, og'ir, 11 yomon qilmishlarini ochiq-oydin (aytib), pushaymon bo'lib, 12 tushunib, tavba qilishi kerak. Keyin o'sha 13 gunohli, og'ir, yomon qilmish(lari) poklanadi, 14 yo'q bo'ladi. Yana kim qaysi (bir) jonzotlar, 15 olam(da) qayta tug'ilayotgan(im)da, ko'p mol-mulkli, 16 to'kin-sochin xonadonda tug'ilay, 17 deb orzu qilsa, yoki yana eng birinchi 18 burxon baxt-sadodatiga qaytadan ko'ngil uyg'otib, 19 maxayana no'mi ichida xayolga cho'may, 20 ta'lim olay, deb o'ylasa, o'sha jonzotlar, 21 yana pushaymon bo'lish, iltijo qilish, 22 tavba qilish (bilan), toza, pok so'z

8b

1 üzā k(ā)ntü aghir ayigh qilinçligh kkīr-2 lārin tabçalarin yumush arutmish 3 kārgāk. Azu yāmā üstünkt yīg 4 oghushta, tūztā bramanlar oghush-5 inta, bāglār oghushinta toghayin. Ulati, 6 yīrt ārdīnikā tūgālīk, Çakira-7 vart īlīg qan bulayin tīp kōs-8 āsār, yāmā ök ökünmāk yalvarmaqligh 9 ksanti qilmaqligh arigh süzük saw 10 üzā ayigh qilinçligh kkīrtīn tabça-11 sin arilti yumish aritmish kārgāk. 12 Azu yāmā

Çaturmxarançing tngri 13 yirintä, Istrayastirish tngri yirintä, 14 Yam tngri yirintä, Tusit tngri 15 yirintä, Nirmanarati tngri yirintä, 16 Parinirmidawashawarti tngri yirintä 17 toghayin tip közäsarlär yämä ök 18 ökünmäk yalvarmaqligh ksanti qilmaq-19 ligh süzük saw üzä yawlaq ayigh 20 qilinçligh kkirlärin tabçalarin 21 yumish aritmish kargäk. Azu yämä 22 Brahmaqayiq atligh Azrua quwraghi 23 tngri yirintä, Brahmapuniqit atligh

Mazmuni:

1 bilan o'zining og'ir, yomon qilmishli kirlarini, 2 iflosliklarini yuvib, tozalashi 3 kerak. Yoki yana nufuzli, yaxshi 4 qavmda asl braxmanlar qavmida, beklar qavmida tug'ilayin, yana 6 yetti xazinaga kam-ko'stsiz (erishay), 7 Chakiravart¹⁹ xon bo'layin, deb orzu 8 qilsa, yana pushaymon qilish, 9 iltijo qilish, tavba qilish (bilan), toza, pok 19 so'z bilan yomon qilmishli, kir, iflosligini 11 tozalab, yuvib poklanishi kerak. 12 Yoki yana Chturmaxaranch²⁰ tangri 13 yurtida, Istrayastrish²¹ tangri yurtida, 14 Yam²² tangri yurtida, Tusit²³ tangri 15 yurtida, Nirmanarati²⁴ tangri yurtida, 16 Parinirtidavashavati²⁵ tangri yurtida 17 tug'ilayin, deb orzu qilsa, yana 18 pushaymon qilish, iltijo qilish, tavba qilish 19 (bilan), pok so'z bilan yomon 20 qilmishlarini, kirlarini, iflosliklarini 21 yuvib, tozalashi kerak. Yoki yana 22 Braxmukagik²⁶ ismli Azrua jamoati 23 (va) tangri yurtida, Braxmapuchukit²⁷ ismli

III. 9a (üçünç toquz)

1 Azrua buyruqlari ärgülüg tngri yr— 2 intä, M(a)xabrahmi atligh ulugh Azrua 3 ärgüsü tngri yirintä, Baritap 4 atligh az yaruqlugh tngri

¹⁹ Chakrivart — bo'disatvlardan biri bo'lishi mumkin.

²⁰ Chturmaxaranch (sansk.) ikki so'zdan — *chatur* (to'rt) *maxaraja* (ulug' podshoh) so'zlaridan iborat.

²¹ Istrayastrish (sansk.) — "o'ttiz uch yer" degan ma'noni bildiradi. Buddaviylik aqidasiiga ko'ra, Sumar tog'i cho'qqisi markaz hisoblangani holda, uning to'rt tomonining har bir tarafida sakkiz olam bor, deb tushunilgan. Bu olamlar qo'shilganda, hammasi o'ttiz uch olam bo'ladi. "Istrayastrish tangri yeri" so'zi ana shu o'ttiz uch yurtni bildiradi.

²² Yam (sansk.) — orzu qilingan olti yurtning biri.

²³ Tusit (sansk.) — orzu qilingan yurtning biri.

²⁴ Nirmanarati (sansk.) — orzu qilingan yurtning biri.

²⁵ Parinirtidavashavati (sansk.) — orzu qilingan olti yurtning biri.

²⁶ Braxmigakuk (sansk.) — braxmi va hind dinining yaratuvchilaridan biri; braxmi va hind dinlarining uch asosli ilohlaridan biri.

²⁷ Braxmapuchukit (sansk.) — braxmi va hind dinining yaratuvchilaridan biri.

yīrntā, 5 Abramānap atligħ ōlgūsūz yaruqlugh 6 tngri yīrntā, Abaswar 7 atligħ arigh yaruqlugh ūnlūg tngri 8 yīrntā, Baritaship atligħ az arigh 9 tngri yīrntā, Abramānasup atligħ 10 ōlgūsūz arigh tngri yīrntā, Subakrs 11 atligħ tolu arigh tngri yīrntā, Anaba-12 rak atligħ bulitsiz tngri yīrntā, 13 Puniabarsap atligħ buyan Toghma tngri 14 yīrntā, Barxatbal atligħ kīng 15 tūshlūg tngri yīrntā, Abarx atligħ 16 buzulmaqsiz tngri yīrntā, Adap 17 atligħ ʕulmaqsiz tngri yīrntā, 18 Sidarsa atligħ uz kūrūr tngri yīr— 19 īntā, Sidarsan atligħ uz kōzūnūr 20 tngri yīrntā, Against atligħ 21 ōng alqīnʕusi tngri yīrntā, 22 tughayin tīp kōzāsārlār, y(ā)mā ōk Mazmuni:

1 Azrua buyruqchilari istiqomat qilishi uchun tayinlangan tangri yurtida, 2 Mxabraxmi²⁴ ismli ulug' Azrua 3 maskani (va) tangri yurtida, Baritap 4 ismli ozgina nuri (bor) tangri yurtida, 5 Abramānap ismli o'lmaydigan nur 6 tangri yurtida, Abasavar 7 ismli pok nurli, (pok) ovozi tangri 8 yurtida, Baritasup ismli uncha pok bo'lmagan 9 tangri yurtida, Abramānasup ismli 10 o'lmaydigan toza tangri yurtida, Anabarak 12 ismli bulutsiz tangri yurtida, 13 Pinabursap ismli himmatli To'g'ma tangri 14 yurtida, Barxatbal ismli keng, 15 mevaga (boy) tangri yurtida, Abarx ismli 16 aynimaydigan tangri yurtida, Adap 17 ismli bunoqson tangri yurtida, 18 Sidarsa ismli yaxshi ko'radigan tangri yurtida, 19 Sidarsan ismli sevimli ko'rinadigan 20 tangri yurtida, Aganist ismli 21 rang yo'qoladigan tangri yurtida 22 tug'ilayin, deb orzu qilsalar, yana

9b

1 ōkūnmāk yalwarmaqligh kshanti qil — 2 maq sūzūk arigh suw²⁵ ūzā alqu 3 ayigh qilinçligh kkīrlārīn tabʕalarin 4 ariti yumish aritmish kargāk. Asu 5 yāmā Soridpan qutin, Sakardagham qut— 6 in, Anagham qutin, Arxant qutin, 7 Pratyikabut qutin bulayin, tīp kōz— 8 āsārlār, ilati ūzlūnʕū orunqa 9 tāgīp tūgāl bīlgā bīlīkkā, 10 arigh sūzūk bīlgā bīlīkkā, saqinghu— 11 luqsiz sōzlāgūlūksīz bīlgā bīlīkkā, 12 tābrānʕsīz bīlgā bīlīkkā, kōnī 13 tūz toymaq bīlgā bīlīkkā tāgāyīn 14 tīp kōsāzārlār, y(ā)mā ōk ōkūnmāk 15 yalwarmaqligh kshanti qilmaqligh arigh 16 sīlīg suw ūzā ayigh yawlaq qilinç— 17 ligh kkīrlārīn tabʕalarin artugh 18 ariti yumish aritmish kargāk. Nā 19 ūçūn tīp tīsār, 20 Qawsiqiya alqu nomlar barʕa til— 21 taghtin ōtkūrū togharlar, tiltagh— 22 tīn ōtkūrū ōçārlār, anin m(a)n 23 kīrtūtīn kālīmīsh ōngī ōngī blgūlārīn

²⁴ Mxabraxmi (sanskrit.) — ikki qismdan — maha (katta, ulug') va brahma (xudo) tashkil topgan bo'lib, "ulug' xudo" ma'nosini bildiradi.

²⁵ uyg'urcha nashrida saw (so'z).

Mazmuni:

I pushaymon qilish, iltijo qilish, tavba qilish 2 (bilan), toza, pok suv hamma 3 yomon qilmishini, kir, iflosligini 4 tozalab, yuvib poklanishi kerak. Yoki 5 yana So'ridpan baxt-saodatini, Skardagam baxt- 6 saodatini, Anagam baxt-saodatini, arxant baxt-saodatini, 7 pratiykabut baxt-saodatini topayin, deb orzu 8 qilsalar, shu tariqa oxirgi o'ringa 9 yetib, mukammal dono bilimga, 10 toza, pok dono bilimga, mushohada qilib 11 bilib bo'lmaydigan, so'zlab bilib bo'lmaydigan dono bilimga, 12 tirishib bilib bo'lmaydigan dono bilimga, to'g'ri 13 mukammal dono bilimga erishay, 14 deb orzu qilsalar, pushaymon qilish, 15 tavba qilish (bilan) toza, 16 pok suv bilan yomon qilmishli 17 kirini, iflosligini yanada 18 tozalab, yuvib poklanishi kerak. Nima uchun 19 deb so'rasa, 20 (ey) Kavsikiya, hamma no'mlar turli asosdan 21 o'tkazilib paydo bo'ladi, (turli) sababdan 22 o'tkazilib barham topadi. Shuning uchun men 23 haqiqatdan kelgan boshqa-boshqa alomatlarning

III. 10a (üçünç on)

I tutmaqiğ,⁹ öngi öngi blgülarin 2 öçmäkiğ yarliqayurman. Nä 3 üçün tıp tısär, tiltaghlari öngi 4 öngi üçün, Kawsikiya, birük 5 artmış ödkı nomlar tiltaghlari küçıntä 6 öçsär alqinsar, ayigh qilinçlıgh 7 kkır tabça idı ymä qilmasar, ötrü 8 toghdaçi nomlar inçip bu közünür 9 öddä toghmaqın toghqalı umazlar. 10 Közünür ödtä toghqalı umaghuçi 11 ärsär, ötrü kın kälıgmä ötdäki 12 tüş birtäçi adartmaqi ymä ikiläyü 13 taqi turu umaz. Nä üçün turu umaz tıp 14 tısär, alqu itıglıg nomlar tözi 15 yoq quruq üçün, kirtütin kälmiş 16 mänsiz kışısiz tinlıghsız yashaghlisiz 17 üzä yarliqançuçi blgü tözlüg nom— 18 larta töz üzä tutsar, toghmaqi 19 öçmäki¹¹ yoq üçün. Yänä toghdaçi 20 nomlar ymä yoq quruq tözlüg üçün, 21 aning ökünmäk, yalbarmaqlıgh kshanti 22 qilmaqlıgh arıghta arıgh süzüg suw 23 üzä yumaqtin aridinmaqtin ötrü

Mazmuni:

I mazmun-mohiyatini, har xil alomatlarning 2 yo'qolib ketmasligini iltijo qilaman. Nima uchun 3 deb so'rasalar, sabablari har 4 xil (bo'lgani) uchundir. (Ey) Kavsikiya, agar 5 o'tgan zamondagi no'mlar sababi kuchidan 6 o'chib ketsa, yo'qolsa, yomon qilmishli, 7 kir, iflos (ishlarni) aslo qilmasa, so'ngra 8 paydo bo'ladigan no'mlar bu hozirgi 9 zamonda tug'ilmoq bilan tug'ila olmaydilar. 10 Hozirgi zamonda (qayta) tug'ilgani

⁹ uyg'urcha nashrida — tutmaquin.

¹¹ uyg'urcha nashrida — öçmäkär.

qodir bo'lmasa, keyin kelajak zamonda 12 foyda beradigan (va) zarar keltiradigan — bu ikkalasi 13 yana (birga) tura olmaydi. Nima uchun birga tura olmaydi, deb 14 so'rasalar, jamiki faoliyatdagi no'mlarning hammasi 15 yo'q, behuda (bo'lgani) uchundir. Haqiqatdan paydo bo'lgan 16 "Mensiz", insonsiz, jonzotsiz, behayotlik 17 bilan, shafqatli alomat, asosi bor no'mlar 18 mohiyati bilan

10b

I kin kalgima odlarta iktalayü 2 tabratkaler toghurghali umaz. Yana 3 yma Kawsikiya alqu nomlar barça 4 töz nomqa tayaqligh titir. Ol tinligh 5 tayaq boltaci töz nom yana sözlägülük— 6 süz titir. Na üçün sözlägülük— 7 süz titir tip tisar, alqu blgü— 8 lartın artmış kaçmış kätmiş üçün, 9 aning antagh titir. Kawsikiya birük 10 kim qayu tüzünler oghli, tüzün— 11 lar qizi bu muntagh tütrüm taring yürüg— 12 lük çinshu tigma artükdag nom töz — 13 intä kirip... aghir ayagh qop süzüg 14 kirtkünç köngül örütüp, nom tözün toyunu, 15 igit yanglugh saqinçlarigh öçürü, 16 kshanti qilsar, antagh suy irinçü 17 aghir ayigh qilinç yoq öçmägülük ari— 18 maghuluq (muni munçulayu) bilinu uqunu kshanti 19 qilsar, bu titir yoq tözlüg nomlarda 20 bar tözlüg nom bütmakti. Aning bu 21 yürügüg tutup, munçulayu ulugh ashigh— 22 in körüp, ökünmak yalbarmaq kshanti 23 qilmaq üza anin aghir ayigh qilinç—

Mazmuni:

I kelajak zamonlarda ikkinchi marta 2 olg'a yurgani, paydo bo'lgani qodir bo'lmas. Yana 3 (ey) Kawsikiya, jamiki no'mlar barcha 4 asos no'mga tayanadigandir, deyiladi. O'sha jonzotga 5 tayanch bo'ladigan asos no'm yana so'zlab bo'lmaydigandir, 6 deyiladi. Nima uchun so'zlab 7 bo'lmaydigan deyiladi, deb aytsa, jamiki alomatlarni 8 (chetlab) o'tgani, ko'chib o'tgani, ketgani uchun, 9 u shunday deyiladi. (Ey) Kawsikiya, agar 10 kim qaysi aslzodalar o'g'li, aslzodalar 11 qizi bu singari mazmunli, teran ma'noli, 12 ajoyib, har bir o'tib ketadigan odamday, no'm mohiyatiga 13 kirsar, nihoyatda hurmatli. g'oyat pok 14 ishonchli ko'ngil qo'zg'atsa, no'm mohiyati bilan to'yib, 15 yolg'on, yanglish o'y-fikrlarni (o'zidan) quvsa, 16 tavba qilsa, shunday gunohu 17 og'ir, yomon qilmishlarning yo'qolmaydigani, arimaydigani 18 (bo'lmas. Buni shu tariqa) bilib, uqib olib, tavba 19 qilsa, bunday aytiladigan asosi yo'q no'mlardan 20 asosi bor no'm paydo bo'ladi. Uning bu 21 talqiniga rioya qilib, shu tariqa katta foydasini 22 ko'rib, pushaymon qilish bilan, iltijo qilish, tavba 13 qilish bilan uning og'ir, yomon qilmishli

III. 11a (üçünç bir ygırmı)

I ligh kkır tabçaların birtām öçür— 2 mākın, ari(t)maqın yarıqayurmn.

3 Yana yma qayu tinlighlar birök tört 4 türlüq nomlarqa tügällig ärsär, 5 ötrü ol tinlighlar suy ayigh qilinç— 6 ligh kkır tabçalarig birtäm 7 aritghali uyurlar. Qayular ol 8 tört tıp tısär inça qlti äng il— 9 kı, könt öngärü köngül turghurmaqtin 10 könt öggä tükällig ärsär, ikıntı, tüt— 11 rüm täring yörüglük nom tözintä ayigh—12 lamaqsız çulwusuz ärsär, üçünç, yangi 13 boshghutlugh bodistwlar üzä ymä 14 tügäl bilgä biliklig ol tıp ayan— 15 çang köngül örtmiş ärsär, törtünç, 16 alqu tinligh(lar) oghlaninga ädgü saqinç 17 saqinsar. Bu tıtır tört türlüq 18 nomlar ayigh qilinçligh kkır tabça—19 larigh birtäm öçürtäçi aritdaçi. 20 Ötrü tngır tngırı burqan bu 21 yörügüq taqi blgülük <oqitu>³² yrliqaghali 22 shlok üzä ikiläyü inça tıp 23 yrliqadi: bır uçlugh köngülün üç

Mazmuni:

1 kir, iflosliklarini tamomila o'chirishni, 2 tozalashni iltijo qilaman. 3 Yana qaysi bir jonzotlar to'rt 4 turli no'mlarga (nisbatan) komil bo'lsalar, 5 keyin o'sha jonzotlar gunohli, yomon qilmishli, 6 kir, iflosliklarini butunlay 7 toza qilgani qodir bo'ladilar. "Qaysilar o'sha 8 to'rt (turli no'm)?" deb so'rasalar, (ular) quyidagilardir: eng birinchisi, 9 to'g'ri, ishonchli ko'ngil uyg'otish bilan 10 to'g'ri idrokli, komil bo'lsa, ikkinchidan, asosli 11 (va) chuqur talqinli no'm asosida 12 haqoratsiz, g'iybatsiz bo'lsa, uchinchidan, yangi 13 shogird bo'disatvlarga yana 14 mukammal dono bilimli (jonzot) udir, deb hurmatli 15 his-tuyg'u namoyon qilgan bo'lsa, to'rtinchidan, 16 jamiki jonzot bolalariga yaxshi niyat 17 qilsa. Mana shu to'rt turli 18 no'm yomon qilmishli kir, iflosliklardan 19 butunlay xalos qiladi, aritadi". 20 Keyin Tangri(lar) tangrisi burxon bu talqinni, yana alomatni <o'qitib> marhamat qilish uchun 22 oyat vositasida ikkinchi marta shunday deb 23 gapirdi: "Bir maqsad, (bir) ko'ngil bilan uch

11b

1 ärdinög köyü köshätü tutsar, tiring 2 nomlarta arighlamaqsiz çulwusuz 3 bolsar, tügäl bilgä biliklig <tip> ayan— 4 çang köngül turqursar, ädgü saqinç 5 saqinsar, ariyur ayigh qilinç adartmaq—6 i. Taqi ymä Qawsikiya tört 7 türlüq ayigh qilinçlar ol alp tariq— 8 ghuluq kitgülük qayular ol tört 9 tıp tısär, inça qlti äng ilki 10 bodistwlar yighinmaqinta ärtingü 11 aghir ayigh qilinçligh qilmish ärsär, 12 ikıntı, tayshing nomlarta til sal— 13 mish çulwu sözlämish ärsär, üçünç, 14 kntününg ädgü yiltizin birtäm 15 üzmish käsmish ärsär, törtünç, 16 yirtinçükä artughraq ilinmiş

³² Turkiya nashrida shu so'z kiritilgan.

yap— 17 shinmish köngüllük ärsär. Bu tört 18 türlüğ <ajigh> qilinçlar alp tariqghu— 19 luq tññrlär. Bu tört türlüğ 20 alp tariqghuluq ayigh qilinçlarning 21 yüründägi yänä tört türlüğ yig 22 üsdünkt ögrätiglar tññr. Ol 23 ögrätiglärtä ögrätinsär bu ayigh

Mazmuni:

1 xazinani saqlab, (mahkam) ushlasa, teran 2 no'mlarni haqorat qilmaydigan, g'iybat qilmaydigan 3 bo'lsa, mukammal dono bilim shudir, <deb> hurmatli 4 ko'ngil paydo qilsa, yaxshi niyat 5 qilsa, (o'zi) pok bo'ladi, bartaraf bo'ladi 6, yomon qilmishlarni o'sha kuch(dan) 7 mahrum qiladigan (bo'lsa), 8 (kuchni) ketkizadigan (gunohlardan) qaysilari o'sha to'rtasi?" deb 9 so'rasalar, (bular) quyidagilardir: eng birinchisi, 10 bo'disatvlar to'pida (kimdir) haddan tashqari 11 og'ir (yomon) qilmish qiladigan bo'lsa, 12 ikkinchidan, maxayana no'mlaridan shubhalanib, 13 bo'hton qilib, g'iybat so'zlaydigan bo'lsa, uchinchidan, 14 o'zining yaxshi ildizini butunlay 15 uzib, kesib tashlagan bo'lsa, to'rtinchidan, 16 dunyoga ortiq bog'langan, yopishib olgan 17 his-tuyg'ulari bilan bo'lsa. Bu to'rt 18 turli <yomon> qilmishlarni kuch(dan) mahrum qiladigandir, 19 deydilar. Bu to'rt turli 20 kuch(dan) qoldiradigan yomon qilmishlarning 21 davosi yana to'rt turli a'lo, 22 yuqori (darajadagi) ta'limotdir, deyiladi. O'sha 23 ta'limotlardan (o'zi) o'rgansa, bunday yomon

III. 12a (üçünç ikt yigirmä)

1 qilinçlar tariqar, kññr. Qayu— 2 lar ol tört türlüğ yig bashdinqi 3 ögrätiglar tññsär, inça qlti 4 äng iktñ ondin singarqi burqan— 5 larqa ögñ köngülñ yaqin tutup, 6 qilmish ayigh qilinçlarin yashurma— 7 tin buturmatin açä yada söz — 8 lāmāk. İktññ alqu bññ azun 9 tinlighlar üçün ol oq burxanlarigh 10 nom nomlayu yrliqaghuqa ödüğçñ 11 bolmaq. Üçünç qamagh tinlighlarning 12 qilmish ädgüläringä iyn ögirmäk. 13 Törtünç kntü ök qilmish buyan 14 ädgü qilinçlarin barçani üzäliksiz 15 üstünkt yig köññ tüz turmaq burxan 16 qutinga äwürmäk. Bu ärür tört 17 türlüğ yig bashdinqi ögrätig— 18 lār tññ yarliqadi. Anta ötrü tñññ 19 xani Xormuzta tñññ tñññ(lar) tñññ — 20 sñ burxanqa inça tññ ötüğ 21 ötüñdi: *Ati kötrülmish ayaghqa 22 tägimlik tññññ, inçñp bu yñññññ

Mazmuni:

1 qilmishlar tarqalib ketadi. "Qaysilar 2 o'sha to'rt turli yaxshi, eng a'lo 3 ta'limotlar?" deb so'rasa, (bular) quyidagilardir: 4 eng birinchisi, o'ng tarafdagi burxonlarga yaqin turib, 5 idrokini, his-tuyg'ularini 6 qilgan yomon qilmishlarini yashirmasdan, 7 berkitmasdan ochiq-oshkora so'zlamak. 8 Ikkinchisi, hamma besh olamning 9 jonzotlari uchun o'sha

burxonlarga 10 no'mni va'z qildirib, iltijo qilishga vositachi 11 bo'lmoq. Uchinchisi, hamma jonzotlarning 12 qilgan yaxshiliklariga muvofiq ravishda xursand bo'lmoq. 13 To'rtinchisi, o'zininggina qilgan xayrli, 14 yaxshi ishlari bilan hammani abadiy, 15 yuqori, yaxshi, to'g'ri, haqiqiy burxon 16 baxt-saodatiga yo'naltirmoqdir. Mana shular to'rt 17 turli yaxshi ta'limotlardir" 18 deb javob berdi. Shundan keyin tangri 19 xoni Xo'rmuzta tangri tangri(lar) tangrisi 20 burxonga shunday deb iltimos 21 qildi: "(Ey) nomi ulug'langan, hurmatga 22 sazovor tangrim! Shunday qilib, bu olamdagi

12b

1 taki tinlighlarta bar antagh tüzünlär 2 iduq tayshing nomtaqi yarliqça 3 yoritaçilar. Bar yma antagh tinligh— 4 lar iduq tayshing nomtaqi yarliqça 5 yorimataçilar. Nāçükün yānā tngrim 6 ol antagh ikī öngi yorighta 7 yoridaçi tüzünlär oghli, tüzünlär 8 qizi bu qamagh tinlighlarning qilmish 9 buyan ādgü qilinçlaringa iyin ögür— 10 kālī boltuqar. Yānā tngri tngri 11 burxan inça tıp yarliqadi: 12 "Qawsikiya kim qayu tinlighlar ap 13 iduq tayshing nomtaqi yorigheça yorighali 14 udaçi bolsunlar, ap yma iduq 15 tayshing nomtaqi yorigheça yorighali 16 umadaçi bolsun, umasarlar yma 17 inçip ol tüzünlär oghli, tüz— 18 ünlär qizi tünlä küntüz alti 19 ödda birtin singar ong angnin— 20 larintaqi tonlarin³³ açinip, ong tüz— 21 larin çökädip, ayalarin qawshurup 22 aghir ayagh qop süzüg kirtküne 23 köngülin bir üçlugh ögin köngülin

Mazmuni:

1 jonzotlar (orasi)da borki shunday aslzodalar, 2 (ular) muqaddas maxayana no'midagi yo'l-yo'riq bo'yicha 3 yuradiganlardir. Borki yana shunday jonzotlar, 4 (ular) muqaddas maxayana no'midagi yo'l — yo'riq bo'yicha 5 yurmaydiganlardir. Qanday qilib yana, (ey) tangrim, 6 shu singari ikkita boshqa (-boshqa) yo'l-yo'riq bo'yicha 7 yuradigan aslzodalar o'g'li, aslzodalar 8 qizi bu jamiki jonzotlar qilgan 9 himmatli, ezgu ishlariga loyiq (ravishda) sevinishga 10 sazovor bo'ladilar?" Yana tangri(lar) tangrisi 11 burxon shunday deb aytdi: "12 (Ey) Kavsikiya, qaysi bir jonzotlar xoh 13 muqaddas maxayana no'midagi yo'l-yo'riq bo'yicha yurishga 14 qodir bo'lsinlar, xoh yana muqaddas 15 maxayana no'midagi yo'l-yo'riq bo'yicha yurishga 16 qodir bo'lmasin(lar), qodir bo'lganlari ham 17 shu tariqa o'sha aslzodalar o'g'li, aslzodalar 18 qizi kechayu kunduz olti 19 zamonda janub tomonga o'ng yelkalaridagi 20 to'nlarini ochib, o'ng tizzalari 21 bilan cho'kkalab, kaftlarini (bir-biriga)

³³ uyg'urcha nashrida aonlar deb xato yozilgan.

qovushtirib, 22 ko'p hurmat-ehtirom (bilan) g'oyat pok sodiq 23 ko'ngil bilan, bir maqsad, idrok va his-tuyg'ular bilan

III. 13a (üçünç üç yğirmı)

1 ondin singar yirtinçüdəki tinligh-2 larning qilmish buyan ädgü qilinçlaringa, ädgülük awırshlaringa iyin 4 ögirsär säwinsär, ötrü ol tüzün— 5 lār oghli, tüzünlār kizi ülgü— 6 lançsiz tanglançsiz buyan ädgü 7 qilinçigh alirlar. Anta yānā ol 8 tüzünlār oghli, tüzünlār qizi 9 inça tıp tıimış krgāk. 10 Qlti bu ontin singarqi yirtinçü— 11 daki qamagh tinligh oghlanining yugārü 12 bu közünür ötdä qilu turur nāçā 13 buyan ädgü qilinçlari ädgü awırshlari 14 ärsär, inça qlti bushi birmak 15 çaghshapt köshätmak bilgä biliktä 16 ögrätinmaktä ulati. Ämti m(ä)n ularning 17 ol antagh buyan ädgü qilinçlarninga 18 ädgülük awırshlaringa artughraq iyin 19 ögrürmn säwinürmn. Bu māning 20 iyin ögirmaktin turmish buyan 21 ädgü qilinçlarim küçintä üzäliksiz 22 üstünki yig tüz tuymaq 23 atlgħ burxan qutiligh ulugh tüşhkā

Mazmuni:

1 o'ng tomondagi olamlarning jonzotlari 2 qilgan himmatli, ezgu ishlariga, 3 ezgu sa'y-harakatlariga muvofiq 4 xursand bo'lib, sevinsa, keyin o'sha aslzodalar 5 o'g'li, aslzodalar qizi hisobsiz, 6 tengi yo'q himmatli, ezgu 7 ishlarini qiladi. Unda yana u 8 aslzodalar o'g'li, aslzodalar qizi 9 shunday deb aytishi kerak: 10 "Shu tariqa bu o'ng tarafdagi olamda 11 hamma jonzot bolasining shu paytdagi, 12 bu hozirgi zamonda qilib turgan qancha 13 himmatli, ezgu ishlari, ezgu sa'y — harakatlari 14 shunday qilib sadaqa bermoq, 15 amr(larga) rioya qilmoq, dono bilim bilan 16 mashq qilmoq va boshqalardir. Shunda men ularning 17 shunday himmatli, ezgu ishlariga, 18 ezgu sa'y-harakatlariga ko'p 19 xursand bo'laman, sevinaman. Bu mening 20 o'z shod-xurramligimdan kelib chiqqan himmatli, ezgu ishlarim kuch-qudratidan abadiy, 22 yuqori, yaxshi, himmatli, to'g'ri idrok 23 degan burxon baxt-saodatiga ega ulug' to'lovga,

13b

1 utliqa tagdāçi bulayin. Qlti 2 bu közünür ötdäki qamagh tinlglar— 3 ning qilmish buyan ädgü qilinçlaringa 4 ädgülük awırshlaringa nātāg iyin 5 ögirür ärsär, m(ä)n ançulayu ymā 6 öngrā ärtmiş ötdäki tinlgh- 7 larning qilu tügätmiş buyanlaringa, 8 kin käligmā ötdäki tinlghlar— 9 ning qilghuluq buyanlaringa, alquqa 10 barça birtāk iyin ögirürmn, 11 säwinürmn. Yana ikintı oghur— 12 in bu oq közünür ötdäki ondin 13 singar yirtinçütä ärigmā qamagh 14 bodistwlarning nāçā buyan ädgü 15 qilinçlari, ätgülük ishlari ärsär, 16 inça qlti āng ilki burxan qut— 17 inga

yangirdi kõngül örtmāk, 18 yuz kālplārīg artürüp, aning 19 içintā qilghuluq ulugh buyanlarigh 20 bütürmāk, toghmaqsiz nom taplaghā 21 bulmaq, āwrılınçsız törügā tagmāk, 22 bīr toghumlugh ikintī orunta 23 olurmaqla ulatī āmtī m(ä)n ol

Mazmuni:

1 mukofotga yetishadigan bo'layin. Xuddi 2 shu hozirgi zamondagi jamiki jonzotlar 3 qilgan ezgu ishlariga, 4 yaxshi xulq-atvorlariga qanchalar zavq-shavq bilan 5 xursand bo'lsa, men shu tariqa yana 6 oldin o'tgan zamondagi jonzotlarning 7 qilgan ezgu ishlariga, 8 keyin kelajak zamondagi jonzotlarning 9 qiladigan ezgu ishlariga — hammasi uchun 10 birday zavq-shavq bilan shod bo'laman, 11 sevinaman, yana ikkinchi zamonda — 12 kelajak zamonda o'nta 13 tomondagi olamda turuvchi jamiki 14 bo'disatvlarning qanchalar ezgu ishlari, 15 yaxshi ishlari bo'lsa (ular uchun sevinaman), 16 xuddi shu kabi eng birinchi burxon baxt-saodatiga 17 yana istak paydo qilmoq, 18 ne-ne zamonlarni o'tkazib, shu 19 orada qiladigan ezgu ishlarni 20 bajo aylamak, ibtidosiz no'm maqtoviga 21 erishmoq, sobit qonun-qoidaga yetishmoq(dan), 22 bir tug'ilishdan, ikkinchi o'rinda 23 o'tirishdan (sevinaman). Yana endi men o'sha

III. 14a (üçünç tört ygırmı)

1 qamagh bodistwlarning ol antagh ädgü— 2 lüg işläringä barça yığıtın 3 söngüktin bärükī qop süzük 4 kırtkünc kõngülüm üzä aghir aya— 5 maqin artuqraq tıyn ögırürmn, 6 säwınürmn. Qlti bu kösünür öt— 7 dākī bodistwlarning qilu turur buyan 8 ädgü qilinçlaringa, ädgülüg işläringä 9 nātäg tıyn ögırür ärsärmn, 10 ançulayu ymā öngrä ärtmiş öt— 11 dākī bodistwlarning qilu tükätmiş 12 buyanlaringa, kın kälıgmā ödtäkt 13 bodistwlarning qilghuluq buyanlaringa 14 alquqa barça birtäk tıyn 15 ögırürmn, säwınürmn, ögärmn, 16 alqayurmn. Yana ymā üçünç oghur— 17 in mn bu oq köshünür ötdäkt on— 18 tin singarqi yırtınçütä 19 ärtıgmā qayu nāçä könī tüz toyugh— 20 li iduq burxanlar ärsärlär, kım ol 21 qamagh burxanlar üzälıksız üz— 22 dünkī yığ könī tüz tuymaqıgh 23 tuyup, alp bulghuluq burxan qutin bulup

Mazmuni:

1 jamiki bo'disatvlarning o'shanday yaxshi 2 ishlari uchun jamiki miyadan, 3 suyakdan chiqqan butunlay pok, 4 ishonchga to'la ko'nglim bilan, chuqur hurmat 5 bilan, ko'p zavq-shavq bilan shod bo'laman, 6 sevinaman. Xuddi bu hozirgi zamondagi 7 bo'disatvlarning qilayotgan ezgu 8 ishlariga, yaxshi ishlariga 9 qanchalar zavq-shavq bilan xursand bo'lsam, 10 shu tariqa yana oldin o'tgan zamondagi 11 bo'disatvlarning

bajarib tamomlagan 12 ezgu ishlariga, keyin kelajak zamondagi 13 bo'disatvlarning qiladigan ezgu ishlariga- 14 hamma-hammasiga birday zavq-shavq bilan 15 shod bo'laman, sevinaman, xursand bo'laman, 16 duo qilaman. Yana uchinchi paytda 17 men bu hozirgi zamondagi o'nta 18 tomondagi olamda 19 turuvchi qanchalik to'g'ri, chinakam his qilgan, 20 muqaddas burxonlar bo'lsalar, o'sha 21 jamiki burxonlar tuganmas, eng 22 yaxshi, to'g'ri tuymaqni 23 his qilib, qiyinchilik (bilan) erishiladigan burxon baxt-saodatiga erishib,

14b

1 imirigma qamagh tinlgh oghlani uchun 2 uzaliksiz nom tilgan awirip, tidigh- 3 siz nom bushi birip nomlugh kowrukug 4 toqip, nomlugh labayigh urup, nomlugh 5 tughugh oru tikip, nomlugh yaghmur 6 yaghidip, bish azun tinligh oghlanlarin 7 suzuk kirkunuch kongul oritip, 8 nom bulunchinga tagurup, alqinmaqsiz 9 tugamaksiz incku mangi uza tutu- 10 rup, qlti budistwlnarning pratyikabut- 11 larning arxantlarning adgulg 12 toz yrltizlaringa tukallig qilu 13 yrlqamaqligh qayu iduq ishlari arsar, 14 amti mn ol qamagh burxanlarning 15 ol antagh iduq ishlaringa qop suz- 16 uk kirkunuch konguln artughraq iyin 17 ogirurmn, sawinurmn. Oga 18 alqayu, taginurmn. Qlti bu kozunur 19 otdaki ondin singarqi qamagh 20 burxanlarning iduq ish kutuglar- 21 inga⁴ natag iyin ogirur arsar, 22 m(a)n anculayu oq yma ongra artmish 23 otdaki ondin singarqi qamagh

Mazmuni:

1 atrofda jamiki jonzot bolasi uchun 2 tuganmas no'm g'ildirakni aylantiradilar, chek-chegasasiz 3 no'm sadaqasi berib, no'mli do'mbirani 4 urib, no'mli karnayni chaladilar, no'mli 5 tug'ni yuqori tikib, no'mli yomg'ir 6 yog'diradilar, besh olamning jonzot(lari) bolalarida 7 pok, toza ko'ngil qo'zg'atadilar, 8 no'm istagiga yetishib, abadiy, 9 tuganmas, xotirjam shodlikni saqlaydilar, 10 shu tariqa bo'disatvlarning, pratyikabutlarning, 11 avliyolarning yaxshi, 12 to'g'ri mohiyatlarini komil qilib, 13 marhamat qiladilar, qanday muqaddas ishlari bo'lsa, 14 endi men o'sha jamiki burxonlarning 15 o'shanday muqaddas ishlari uchun tamomila pok, 16 ishonchli ko'ngil bilan, ko'p zavq — shavq bilan 17 shod bo'laman, sevinaman, maqtab, 18 (ularga) marhamat qilaman. Shu tariqa hozirgi 19 zamonda o'nta tomondagi hamma 20 burxonlarning muqaddas ish-amallari uchun 21 qanchalar zavqlanib shod bo'lsa, 22 men (ham) shu tariqa oldin o'tgan 23 zamondagi o'nta tomonda hamma

⁴ uyg'urcha nashrida kutuglarincha

III. 15a (üçünç bish ygırmı)

1 burxanlarning qilu tügätmish iduq 2 işläringä, kın kalıgma ötdäkt
3 ondin singarqi qamagh burxanlar— 4 ning ymä alquqa barça bir— 5
täk iyin ögürümn, säwınürmn. 6 Ögä alqayu täginürmn tıp 7 munçulayu
yangin bu muntagh sözläyü 8 iyin ögürmiş krgäk. 9 Anta ötrü ol tüzünlär
oghli, 10 tüzünlär qizi ärtüngü ulugh 11 bädük buyanligh yükmäkig³⁵
buyan— 12 ligh türkniğ tözi tükät qilmish 13 qazghanmish bolurlar. Nä
üçün 14 tıp tısär, a Qawsiqiya, inça 15 qlti Gang uguzdaki qum³⁶ saninça
16 üç ming ulugh ming yırtınçular 17 bolsarlar, ol ança yırtınçu— 18
däki tinlghlar barça arxant qutin 19 bulip, aqighsiz ädgü³⁷ törügä tägmish
20 bulsarlar, anta yana kım ärsär 21 bir tüzünlär oghli, tüzünlär 22 qizi
ol ança tänglig sansiz saqış— 23 siz arigh turuq arxantlar quwraghingä

Mazmuni:

1 burxonlarning bajargan muqaddas 2 ishlari uchun, keyin kelajak
zamondagi 3 o'nta tomondagi hamma burxonlarning 4 hammasi uchun
birday 5 zavqlanib shod bo'laman, sevinaman, 6 maqtab, (ularga)
yetishaman, deb 7 shu tariqa, shu tarzda, so'zlab 8 zavqlanib xursand
bo'lish kerak. 9 Shundan keyin o'sha aslzodalar o'g'li, 10 aslzodalar
qizi juda ulug', 11 g'oyat saodatli "hodisa"ni, saodatli 12 yig'inni to'liq
amalga oshirgan bo'ladilar, 13 (ularga) erishadigan bo'ladilar. Nima
uchun 14 deb so'rasalar, ey Kavsikiya, (sababi) quyidagichadir: 15 Gang
daryosidagi qum miqdoricha, 16 uch ming, necha-necha ming olamlar
17 bo'lsinlar. O'sha olamlardagi 18 jonzotlarning hammasi avliyo(lar)
baxt-saodatini 19 topib, alg'ov-dalg'ovsiz, yaxshi qonunga yetishgan 20
bo'lsalar, u yerda yana kim bo'lsa, 21 bir aslzodalar o'g'li, aslzodalar 22
qizi o'shancha miqdordagi son-sanoqsiz 23 pok avliyolar jamoatiga

15b

1 bir azunta katgölük tonin kädimın, 2 yigülük tçkülük ashin suwsusin,
tüşägülük 3 toltin tushakin iglämishtäkt 4 otin ämın³⁸ bu tört türlüğ 5
tapighin udughin tapinsar, udunsar³⁹ 6 ol ança çin kirtü bursang 7
quwraghlarqa tapinmaqtin turmish 8 ulugh buyan ädgü qilinçigh yämä

³⁵ uyg'urcha nashrida yūkmäktn; yūkmäk so'zi falsafiy termin bo'lib, sezgi a'zolari bilan obyektiv borliqning o'zaro aloqasi natijasida paydo bo'ladigan hodisadir. Bu termin tub mohiyati bilan uncha ahamiyatli bo'lmagan hodisaga nisbatan qo'llanadi.

³⁶ uyg'urcha nashrida quw

³⁷ uyg'urcha nashrida ögü

³⁸ uyg'urcha nashrida — nomin.

³⁹ uyg'urcha nashrida ökünsär.

9 bu iyn ögürmäklig buyan ädgü 10 qılbnçigh oqshatsar, yöläştürsär, 11 ming ülüshintä biringä ymä 12 ytmäz. Nä üçün ytmäz tip 13 tısär, tapigh udugh qilmaqtin 14 turmish buyan ädgü qilinç ärsär, san— 15 ligh saqishligh ülgülüg qolulugh tıtr. 16 Yanä alqu buyanlar barça anta 17 tütülmäz üçün, anin antagh tıtr. 18 İyn ögürmäktin tormish buyan 19 ädgü qilinç ärsär, sansiz saqishsiz 20 ülgüsüz qolusuz tıtr. Yana 21 ätmih kältäçi küzünür bu üç öd— 22 kī buyanlar barça anta tutulur 23 üçün anin antagh bolur. Ani üçün

Mazmuni:

1 bitta olamda kiyadigan to'ni bilan, kiyimi bilan, 2 yegulik, ichguligi bilan, oshi bilan, suvi bilan, to'shab qo'yadigan 3 o'rin-to'shagi bilan, kasal bo'lganda (kerak bo'ladigan) 4 dori-darmonlari bilan, bu to'rt turli 5 xizmati-yu ibodati bilan sajda qilib, iltijo qilsa, 6 o'sha chinakam, haqiqiy rohiblar 7 jamoatiga sajda qilib turgan, 8 ulkan ezgu ishi bilan, yana 9 zavqlanib shod bo'lishi bilan, ezgu 10 ishlari bilan solishtirsa, qiyoslasa, 11 ming ulushdan biriga ham 12 yetmaydi. "Nima uchun yetmaydi?" deb 13 so'rasa, xizmat-u ibodat qilishdan 14 hosil bo'lgan ezgu ishlarining 15 son-sanog'i bor, vaqti, o'lchovi bor, deyiladi. 16 Yana hamma ezgu ishlar(ning) barchasi u yerda 17 tutilmaydiganligi (qabul qilinmaydiganligi) uchun shunday deyiladi. 18 Zavqlanib shod bo'lishdan hosil bo'ladigan ezgu 19 ish esa son-sanog'i yo'q, 20 o'lchovi, vaqti yo'q, deyiladi. Yana 21 o'tgan, kelajak, hozirgi — bu uch zamondagi 22 ezgu ishlar(ning) hammasi u yerda tutiladi (qabul qilinadi). 23 Shuning uchun (u) shunday bo'ladi. Shuning uchun,

III. 16a (üçünç alti ygrmi)

1 [anin antagh bolur. Ani üçün]⁴⁰ kim qayu tinlghlar ölgülünçsiz täng— 2 länçsiz üsdünki yig buyan ädgü 3 qilinçigh qilayin tip kösäslär, 4 ötrü ol tinlghlar bu iyn ögürmək— 5 lig yig ögrätigä üsüksüz tüt— 6 çirük usati ögrätinmiş 7 krgäk. Taqi ymä qayu uzun ton— 8 lugh tinlghlar tışir ätözün ärip, 9 ärkäk ätözün bulayin tip kös — 10 äsärlär, ymä bu oq iyn ögir— 11 mäklig yig ögrätigä ögrätin— 12 mış krgäk. Sizigsizin ol kösüş— 13 i qangay, tükällig irkäk ätöz— 14 üg bulghay, tip yarliqadi. Anta 15 ötrü tngri qani Xormuzta tngri 16 tükäl bilgä tngri tngri 17 burxantin bu nomlugh yrliqigh 18 ashidu täginip, yana tngri tngri 19 burxanqa inça tip öünti 20 uqa tägintim ati kötrülmish 21 tngrim. İyn

⁴⁰ qavs ichidagi jumla uyg'ur nashridan.

o'g'irmaklik buyan adgu 22 qilinçning ulugh türlüg yig'in

Mazmuni:

1 [shunday bo'ladi. Shuning uchun] kim qaysi jonzotlar beo'lchov, beqiyos 2 yuqori, yaxshi, ezgu 3 ishlarni qilayin, deb orzu qilsalar, 4 u jonzotlar zavqlanib shod bo'lishni, 5 yaxshi odatni doimiy, 6 mutassil ravishda o'rganishi 7 kerak. Yana qandaydir ayol 8 jonzotlar, ayollik tanamni o'zgartirib, 9 erkak tanasiga ega bo'lay, deb orzu qilsalar, 10 yana zavqlanib shod bo'lishni, 11 yaxshi odobni o'rganishi 12 kerak. Shubhasizki, o'sha orzusi 13 qonadi, mukammal erkak tanasiga 14 yetishadi" deb javob berdi. Shundan 15 keyin tangri(lar) xoni Xo'rmuzta tangri 16 komil, dono, Tangri(lar) tangrisi 17 burxondan va'z javobni 18 eshitib bo'lgach, yana Tangrilar tangrisi 19 burxonga shunday deb iltimos qildi: 20 "Tushundim, (ey) nomi ulug'langan 21 tangrim, zavqlanib shod bo'lishni, ezgu 22 ishlarning ulug'(ligini), turlicha yaxshiligini,

16b

1 atruqin amti koshushum tag'inur 2 tng'rim, otug'ci bulmaq buyan adgu 3 qilinçning ulugh, türlük yig'in, adruq — 4 in nomlayu yrliqaghay arti kim, 5 kinki tinlighlar uqzunlar, b'izün — 6 lar. K'in kaligma otdaki budistw— 7 larigh yugaru nom tilganin awirtgu— 8 ka koshush ortizunlar. Amti bu 9 kozunur otdaki burxanlarigh yugaru 10 nom tilganin awirtgan kongul turghur— 11 sunlar, tng'rim tip tidi. 12 Anta otrü tugäl bilgä biliglig 13 tng'ri tng'risi burxan Xormuzta tng'ri — 14 ka inça tip yarliqadi: inça 15 ärsär, tng'rlär ilig'ya, titrü 16 tinglaghil. M(ä)n sanga nomlayu biräyin. 17 Qawsiqiya birük kim qayu tüz— 18 unlär oghli, tüzünlar qizi 19 üzälksiz üsdünki yig könt, 20 tüz tuymaq burxan qutin bulayin 21 tip közäsärlär, otrü ular 22 iduq tayshing nomtaqi yorighça yorip, 23 tünlä küntüz alti ötdä

Mazmuni:

1 afzalligini! Endi orzularimga yetishaman, (ey) tangrim. 2 (Men) iltimos qiluvchi bo'lib ezgu 3 ishning ulug', turlicha yaxshiliklarini, har xilligini 4 va'z qilib, marhamat qilgay edikim, 5 keyingi jonzotlar uqib olsinlar, bilib qo'ysinlar. 6 So'ngra (ular) kelajak zamondagi bo'disatvlarni 7 yuqori no'm g'ildiragini aylantirishga 8 orzu-niyatlarini ko'rsatsinlar. Endi bu 9 hozirgi zamondagi burxonlarda yuqori 10 no'm g'ildiragini aylantirgani istak paydo qilsinlar, 11 (ey) tangrim", deb javob berdi. 12 Shundan keyin mukammal, dono bilimli 13 Tangri tangrisi burxon Xo'rmuzta tangriga 14 shunday deb gapirdi: "Unday 15 bo'lsa, (ey) tangrilar xoni, yaxshilab 16 tinglagin. Men senga va'z qilib berayin, 17

(ey) Kavsikiya. Agar kim qaysi aslzodalar 18 o'g'li, aslzodalar qizi 19 doimo yuqori, yaxshi, to'g'ri 20 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatini topayin, 21 deb orzu qilsalar, keyin ular 22 muqaddas maxayana no'mining yo'l-yo'riqlari bo'yicha yurib, 23 kecha-yu kunduz olti paytda

III. 17a (üçünç yñt ygrmī)

1 qlti öngrakt törüçä süzüc 2 kırtkünc köngülün bñr üçlüğ 3 ögin inça tñp tñmñsh krgäk. 4 Amti m(ā)n işig özülmüztñn 5 bärü inanurbiz, ondin singarqi 6 qamagh burxanlarqa qayu näçä 7 üsäliksiz üsdünci yig köñt 8 tüz tuymaq burxan qutin bulu 9 yrliqap, taqi nom tñlgänñn äwñrä 10 yrliqamaz (kan)⁴¹ nirwanqa kñrgält 11 oghrayu yrliqamish böğü bñlñklig 12 burxanlar ärsärlär, ol qamagh 13 burxanlar qatinga yñlñkñmñztñn, 14 söngükümñztñn bärü qop süzüc 15 köngülümüz üzä tñbümñznñ yñr— 16 kä täğürüp yññçürü tñbün yñkñnüp, 17 ötügçi bolu täğñmürbiz. 18 Ol qamagh böğü bñlñklig burxanlar 19 ulugh yrliqançuçi köngül öññü 20 yrliqap, ulugh nom tñlgänñn äwñrä 21 yrliqazunlar. Ulugh nomlugh yaghmur 22 yaghitu yrliqazunlar. Ulugh

Mazmuni:

1 shuningdek, oldingi qonun bo'yicha pok, 2 sodiq ko'ngil bilan, bir maqsad 3 (bilan), niyat bilan shunday deb aytish kerak: 4 "Endi men issiq jonimizdan 5 kechib ishonamiz o'nta tomondagi 6 jamiki burxonlarga! Qachonki 7 doimo ustun, yaxshi, to'g'ri 8 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatini topib, 9 marhamat ko'rsatib, yana no'm g'ildiragini aylantirmagan 10 xon(larni) nirvonga kir(giz)ish uchun, 11 tayyorlash (uchun) dono, bilimli 12 burxonlar bo'lsalar, o'sha jamiki 13 burxonlar baxt-saodati uchun iligimizdan, 14 suyagimizdan (voz) kechamiz, butunlay pok 15 ko'nglimiz bilan ildizimizni yerga 16 tegizamiz, egilib, ta'zim qilamiz, 17 iltijo qiluvchi o'laroq yetishamiz. 18 O'sha jamiki dono, bilimli burxonlar 19 ulug', marhamat qiluvchi istak qo'zg'atib, 20 iltifot qilib, ulug' no'm g'ildiragini aylantirib, 21 marhamat qilsinlar. Ulug' no'mli yomg'ir 22 yog'dirib, marhamat qilsinlar. Ulug'

17b

1 nomlugh yula tamturu yrliqazun— 2 lar. Kırtü nom tözlüg yolugh oruq— 3 ugh y(a)ritu, yaltritü y(a)rliqazunlar. 4 Näng inçñp nirwanqa kñrñ y(a)rliqa— 5 matin yñrtññçñtā ürkäç uzun 6 ödün mäñgün turu yarliqap, 7 alqu tinlgh oghlanlarin qop ämgäk— 8 lärñntñn osquru qutqaru yarliqap, 9 alqinmaqsiz tñğämäksiz inçkü 10 mäñgñ üzä qamaghuni bñr

⁴¹ uyg'urcha nashrida — yrliqamaz xan.

⁴² uyg'ur nashrida shu so'zdan oldin bular orttirilgan.

tak 11 inçgölük mângilik qilu yrliqaz— 12 unlar. Bu⁴² bizning ötügçi 13 bolmaqimiz tiltaghinta ötkürü 14 ütlüm nâça buyan ädgü qilinçları— 15 miz turti ärsär, ol buyan ädgü qilinç— 16 larimizni barça üzâlikisiz yig 17 könt tüz tuyماغ burxan qutinga 18 äwirä täginürbüz. Qlti öngrä 19 ärtmiş. kın käligmä, amti közünür 20 bu üç ödkî budistwlar ötügçi 21 bulmaq buyan ädgü qilinçların nâtäg 22 üsâlikisiz üsdünki yig könt 23 tüz tuyماغ burxan qutinga äwirdi

Mazmuni:

1 no'mli mash'ala yondirib, marhamat qilsinlar. 2 Haqiqiy no'm mohiyati bor yo'lni 3 harakatga keltirib, yoritib, marhamat qilsinlar. 4 Shunday qilib, nirvonga kirish (ular)ga nasib bo'lmay, olamda uzoq, uzun 6 zamon, abadiy tursinlar, marhamat qilib, 7 jamiki jonzot bolalarini butunlay azoblaridan 8 xalos qilsinlar, qutqarsinlar, marhamat qilsinlar. 9 Yo'qolib ketmay, tugab bitmay, tinch-omon, 10 xursandlik bilan hammasini birday 11 xotirjam, shod-xurram qilib, marhamat qilsinlar. 12 Bu bizning iltimoschi 13 bo'lishimiz sababidan yuz bergan (bo'ladi. Shuning) 14 natijasida qanchalar ezgu ishlarimiz 15 paydo bo'lgan bo'lsa, bu ezgu ishlarimizning 16 hammasi (bilan), doimiy, yaxshi, 17 to'g'ri fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga 18 erishamiz. Shuningdek, ilgari 19 bo'lgan, keyin keladigan, hozirgi 20 — bu uch zamondagi bo'disatvlar iltimoschi 21 bo'lib, ezgu ishlari bilan, qachonki 22 doimiy, yuqori, yaxshi, to'g'ri 23 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga erishgan,

III. 18a (üçünç säktiz ygrmî)

1 lar äwirärlär äwirgäylär ärsär, 2 ançulayu oq biz ymä ötügçi 3 bulmish buyan ädgü qilinçimizni 4 üsâlikisiz üsdünki yig⁴³ könt tüz 5 tuymaq burxan qutinga äwirä täginür— 6 biz tip timiş krgäk. Bu tñir 7 nom tilgänin äwirgükä ötügçi bulmaq— 8 ligh yig ögrätig. Qawsiqiya birök 9 kim qayu kishi bu üç ming ulugh ming 10 yirtinçütä tolu yñt ärdini urup 11 kirtütin kalmishkä aghir ayagh tapigh 12 udugh qilsar, ikintir yana bir kishi 13 kirtütin kalmish yig⁴⁴ nom tilgän— 14 in äwirtgäli ötügçi bulsar, munung buyani 15 ashnuqi yirtinçütä tulu yñt 16 ärdini urup bushi birmish buyanta 17 utar yigätir. Nâ üçün tip tisär, 18 ashnuqi buyan ärsär, tawar bushi 19 tñir. Kinki buyan ärsär, nom bushi 20 tñir. Qawsiqiya üç ming ulugh 21 ming yirtinçütä tolu yñt ärdini 22 urup bushi birmäk buyan yämä tur— 23 sun, birök kim qayu kishi Gang

Mazmuni:

⁴³ uyg'ur nashrida shu so'z üsdünki so'zidan oldin kelgan.

⁴⁴ Turkiya nashrida kalmishtg nom.

1 erishayotgan, erishadigan bo'lsalar, 2 shu tariqa biz yana iltimoschi 3 bo'lganimiz (uchun), ezgu ishimiz bilan, yuqori, yaxshi to'g'ri 5 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga yetishamiz, 6 deb aytish kerak. Bunday 7 no'm g'ildiragini aylantirishga iltimoschi bo'lmoq 8 yaxshi odatdir, (ey) Kavsikiya. Agarkim 9 biron odam bu uch ming, son-sanoqsiz 10 olamda to'liq, yetishgan xazinani joylashtirib, 11 haqiqiydan paydo bo'lgan (jonzot)ga hurmat bilan xizmat 12 qilsa, ikkinchi tomondan, yana bir odam 13 haqiqiydan paydo bo'lgan yaxshi no'm g'ildiragini 14 aylantirgani xizmatkor bo'lsa, ularning xizmati 15 oldingi olamda to'liq, yetuk 16 xazinani joylashtirib, sadaqa bergan savobdan 17 (ham) yuqori bo'ladi. Nima uchun deb so'rasa, 18 oldingi savob (ish) mol-dunyo sadaqasidir. 19 Keyingi savob (ish) esa no'm sadaqasi 20 deyiladi. (Ey) Kavsikiya, uch ming, son-sanoqsiz 21 olamda to'liq, yetuk xazinani 22 joylashtirib, sadaqa bermoq(ning) savobi yana bo'lsin. 23 Agarkim qaysi bir odam Gang

18b

1 ögüztäkî qum saninça üç ming 2 ulugh ming yirtinçülartā tolu yñt 3 ārdinlār urup, qamagh burxanlarqa aghir 4 ayagh tapigh udugh qilsar, ikintī 5 yana bir kishī yalanguz bir ök 6 burxanigh nom tūlgānīn āwırt— 7 kalī ötügçī bulsar, munung buyan— 8 i yāmā ök ashnuqī buyanta utar 9 yigādūr. Natāgīn utur yigādūr tīp 10 tīsār, kīnkisī nom bushi tītīr. 11 Ashnuqisi tawar bushi tītīr. Nom bushi— 12 ning yānā bish⁴⁴ tūrlük yīg ashig— 13 ī bar tītīr. Qayular ol bish tīp 14 tīsār, inçā qlti: āng ilkī nom 15 bushi ārsār, özkā adinaghuqa 16 birlā ashighligh tītīr. Tawar bushi 17 nāng inçip antagh ārmāz. İkintī, 18 nom bushi ārsār, tinlighlarigh üç 19 oghush yirtinçütin üntürghālī 20 udaçi tītīr. Tawar bushi yalanguz 21 az amranmaq oghush yirtinçütin yāmā 22 üntürü ārmāz. Üçünç, nom bushi 23 ārsār, tüz nomlugh ātözüg

Mazmuni:

1 daryosidagi qum miqdoricha (olamlarda), uch ming, 2 son-sanoqsiz olamlarda to'liq, yetuk 3 xazinalarni joylashtirib, hamma burxonlarga 4 izzat-hurmat (bilan) xizmat qilsa, ikkinchidan, 5 yana bir odam yolg'iz, tanho 6 burxonning no'm g'ildiragini aylantirgani 7 iltimoschi bo'lsa, buning savob(lar)i 8 yana oldingi savob (ish)dan 9 yuqori bo'ladi. "Nima uchun yuqori bo'ladi?" deb 10 so'rasalar, keyingisi no'm sadaqasidir. 11 Oldingisi mol-dunyo sadaqasidir. No'm sadaqasining 12 yana besh turli yaxshi, foydalisi 13 bordir. "Qaysilar o'sha besh (turi)?" deb 14

⁴⁴ uyg'ur nashrida — bushi.

so'rasa, (ular) quyidagichadir. birinchidan, no'm 15 sadaqasi bo'lib, (ham) o'ziga, (ham) boshqa birovga 16 baravar foydalidir. Mol-dunyo sadaqasi 17 aslo unday emas. Ikkinchidan, 18 no'm sadaqasi bo'lib, jonzotlarni uch 19 turli olamdan chiqarib olgani 20 qodirdir. Mol-dunyo sadaqasi (esa) bitta, 21 oz sevadigan toifa olamidan ham (jonzotlarni) 22 chiqarib ola bilmas. Uchinchidan, no'm sadaqasi 23 esa to'g'ri no'mli tanani

III. 19a (üçünç toquz ygrmī)

1 arittaçi tītr. Tawar bushi yānā 2 yanturu āt atōzlūg⁴⁶ ārsār, ōklr- 3 tūr. Törtünç, nom bushining tōz- 4 t nāçagā tağt alqinçsiz tūgātınç- 5 sız tītr. Tawar bushi tōzt yana 6 t(ā)rkāyā ödün alqintaçi, tūkā- 7 taçt ārūr. Bīshīnç nom bushi ārsār, 8 oghrayu bīlīkstz bīlīkīg üçägü- 9 nt tarqataçi tītr. Tawar bushi 10 yalanguz az nizwanigh oq kāvār, kūçst- 11 rātūr. Ani üçün yāmā Qawsīqiya 12 ötügāçt bulmaqtin turmish buyan 13 ādgü qilinç ölgülānçstz, tānglānçstz, 14 yōlāshtürgülükstz tītr. Qlti m(ā)n 15 ōngrā asankiligh uzun yolta 16 bodistwlar yorighinta yoriyur ārkān. 17 Ōkūsh qurla burxanlarqa 18 nom tīlghāntn āwītğālī ötügçt 19 boltum. Ol oq buyan kūçmtā burxan 20 qutin bultuqimta üç mīng ulugh 21 mīng yīrtīnçünūng qanghi ulugh 22 Azrua tngrt mīnt nom tīlghāntn

Mazmuni:

1 poklaydigandir. Mol-dunyo sadaqasi esa yana 2 qaytadan tana bo'lsa, (u) kattalashadi. 3 To'rtinchidan, no'm sadaqasining 4 ildizi o'shangacha doimiy, tuganmasdir. 5 Mol-mulk sadaqasi ildizi yana 6 tezlik bilan yo'qoladigan, tugaydigandir. 7 Beshinchidan, no'm sadaqasi esa 8 yig'ilib, nodonlikni, (ya'ni) uch (zahar)ni 9 tarqatadi, deyiladi. Mol-mulk sadaqasi esa 10 faqat oz hayajonnigina bo'shashtiradi. 11 Shuning uchun ham (ey) Kavsikiya, 12 iltimoschi bo'lishdan hosil bo'lgan savob (ish) va 14 ezgulik — o'lchovsiz, solishtirib bo'lmaydigan, 14 tengi yo'qdir. Shu tariqa men 15 oldingi son-sanoqsiz, uzun yo'lda 16 bo'disatvlar yo'l-yo'rig'i bo'yicha yurar ekanman, 17 ko'p marta burxonlarga 18 no'm g'ildiragini aylantirish uchun iltimoschi 19 bo'ldim. O'sha savob (ish) kuchidan burxon 20 baxt-saodatini topganimda, uch ming, son- 21 sanoqsiz olamning xoni ulug' 22 Azrua tanri mendan, no'm g'ildiragini

19b

1 āwītğālī ötünti. Qlti m(ā)n ōngrā 2 qamagh tinligh oghlanin mç

⁴⁶ nashrlarda atōzūg; bizningcha, atōzlūg bo'lishi kerak.

māngīlīg 3 qilghalir üçün öngräki burxanlar— 4 igh nirwanqa kīrū yrliqamazun, 5 ür kırç,⁴⁷ uzun ödün yīrtīnçüdə turu 6 yrliqazunlar tīp öügçī 7 bultum. Ol oq buyan küçintä on (türüg) 8 küç, tört türüg (qorquñsız bīlgä bīrtkñing) ürük ozati 9 ornanmish ök turughlar. Ulugh ädgü 10 öglī köngül ulugh yarliqançuçi köngül— 11 tä ulati savsiz saqishsiz qamagh— 12 ligh nomlarigh tanuqlaghali bultum. Näçä— 13 tä brük m(ä)n nirwanqa kīrū yrliqazar 14 m(ä)n, ymä tñçp ädgütī ök nomlugh 15 shazinin öçülmätin alqinmatin 16 surati ödkä täginçä kädki yīrtīnçü— 17 dä särñp turur. Yana yämä Kawsiki— 18 ya qaru mänñing nomlugh ätözüm 19 ärsär, arigh süzüg oqshatghuluqsuz 20 adruq adruq soquñçigh öng körk 21 bīlgülärñ ülgülänçstz tänghlänçstz (bīlgä bīrtiglarñ ülgülänçstz tänghlänçstz)⁴⁸ 22 ädgü ädrämlärñ saqinu, sözläyü 23 yīrtīnçstz tñtr. Qamagh bish azon

mazmuni:

1 aylantirgin, deb iltimos qildi. Shu tariqa men oldingi 2 jamiki jonzot bolalarini tinch-omon, shod-xurram 3 qilish uchun, (ular) oldingi burxonlarni 4 nirvonga kiritmasin (deb), 5 azalgi uzoq zamon(dagi) olamda istiqomat qilib, 6 marhamat topsinlar, deb iltimoschi 7 bo'ldim. O'sha savob (ishning) kuchidan o'n (turli) kuch-qudrat, 8 to'rt turli (jasur aql, bilim) doimiy (ravishda) 9 o'mashib, turib qoldi. G'oyat buyuk, 10 aqlli ko'ngil bilan, g'oyat marhamat qiladigan ko'ngil bilan 11 yana son-sanoqsiz jamiki 12 no'mlarga guvohlik bergani muvaffaq bo'ldim. Shuningdek, 13 agar men nirvonga kirib, marhamat topadigan bo'lsam, 14 yana yaxshi no'mli 15 ta'limotim o'chmasdan, yo'qolmasdan, 16 surati⁴⁹ zamonga yetguncha oxirgi olamda⁵⁰ 17 qat'iy turibdi. Yana (ey) Kavsikiya, 18 mening no'mli tanamning 19 esa pok, toza, tengsiz, 20 go'zal, yoqimli, rang 21 alomatlariga ko'ra tengi yo'q 22 yaxshi fazilatlar bo'lib, (bu haqda) o'ylab, so'zlab 23 tugatib bo'lmaydi. Jamiki besh olam

III. 20a (üçünç ulush ygrmī)

1 tinlghlar oghlani ol nomlugh ätöz— 2 üm oghrinta ädgükä, māngikä 3 tägmäklärñ yüz mīng tümän kalp 4 ödlärkä tägi nomlap, sözläp 5

⁴⁷ uyg'urcha nashrida ürktü.

⁴⁸ qavs ichidagi so'zlar Turkiya nashridan.

⁴⁹ Surat — zamonning cheksizligini bildiruvchi mifologik tasavvur bo'lishi mumkin.

⁵⁰ "Oxirgi olam" tushunchasini boshqacha diniy oqimlardagi olam haqidagi tasavvurlar bilan aralashtirmaslik kerak. Bu o'rinda "oxirgi olam" — eng so'nggi, mukammal mavjudlik shaklidir.

tügätinçsiz titir. Ol oq nom— 6 lugh ätözüntä yana alqu nom— 7 lar barça qalisiz tutulurlar. Alqu 8 nomlarta yana nomlugh ätözüm 9 tutulmaz. Mängü mängi ärip inçip 10 mängi tip atqantaçi körümkä 11 sanmaz. Nizvanligh köngültä bğür— 12 mä(mä)kr³¹ üzä rkin ara üzülür 13 üçär, oshughlugh ärsär, y(ä)mä inçip 14 yana üzültäçi ol, atqanghuluq 15 üzülmäk körüm ärmäz, siyur tinlighlar— 16 ning adruq adruq öngi ärmäz, körüm— 17 lärin, bğürtür adruq adruq 18 çin kirtü ärür körümlärin, yurar tinligh— 19 larning nizvanligh b(ä)k baghlarin 20 çughlarin antagh bagh çugh yoq kım yürül— 21 mäğülük shashilmaguluk. Oriturur 22 küsälämül titmä ädgülüg töz yiltizlärin

Mazmuni:

1 jonzotlar bolasi o'sha no'mli tanam 2 tufayli ezgulikka, tinchlikka 3 yetishishlarini yuz ming tuman kalp 4 zamonlargacha va'z qilib, so'zlab 5 tugatib bo'lmaydi. O'sha no'mli 6 tanamda yana jamiki no'mlarning 7 hammasi to'liq saqlanadi. (Ammo) jamiki 8 no'mlarda no'mli tanam 9 saqlanmaydi. (No'mli tanamga) abadiy shod-xurramlik bo'lsa ham, 10 abadiy shod-xurram deb ataladigan tasavvurga 11 tobe emas. Kuchli hissiyotli ko'ngilda zohir bo'lmasdan 12 shu bilan ikkovining orasida uzilib, 13 yo'q bo'ladi. Shuningdek, yana shu yo'sinda 14 uziladi, lekin bir-biriga bog'liq holda 15 uzulmoq tasavvur emas. Bu jonzotlarning 16 turli-tuman rangi bo'lmaydi, tasavvurlarini 17 namoyon qiladi, turli-tuman, 18 haqiqiy tasavvurlarini, yuradigan jonzotlarning 19 kuchli hissiyotli, mustahkam arqonlarini, 20 tugunlarini! Unday arqon, tugun yo'qki, yechilmaydigan 21 bo'lsin! Paydo qilinar 22 (ko'ngilda) istakka mos deb ataladigan yaxshi ildizlarini!

20b

1 (Antagh ädgülüg töz yiltiz yoq) kım örnägülük yasharmaghuluq ürä 2 tügätip bütmayük, bushmayuk ädgülüg 3 töz yiltizlarigh bütürür, bishirur. 4 Bümish bishmish ärsär, ötrü oz— 5 ghurur, qutqarur. İnçip tigirsiz 6 täbirsiz alqu tiki çughi 7 iraq, öngi ödrülmish, ürük amil 8 itgsiz ärkisnämäkkä tügällik, 9 inçkü mängitig, üç ödlärtä 10 ärtmiş ärtip yana üç ödlärtig 11 bğürttäçi, shrawaklar pratyikabut— 12 larning biltgüklärintin ünmiş, 13 ärtmiş, öngi säçülmish alqu ulugh 14 budisatwlarning bishruni yorighuluqi, 15 qamagh böğü biltklik burxanlarning 16 adirsiz birtäg tözi tübi 17 titir. Muntagh osughlugh

³¹ uyg'ur nashrida — bğürmäki

³² Turkiya nashrida — tığan

nom— 18 lugh ätözümtn ymä oghrayu öngrä— 19 kī qum saninça burxanlarig nom nom— 20 laghali nomlugh tilgātn²² äwrtgālī 21 ötügçī bolmish buyan ädgü qilinç 22 küçintā tanuqlamish bolmish ärürmān. 23 Anin kīm qayu tinlighlar üzälīkstz

Mazmuni:

1 (Unday yaxshi ildiz boshqa yo'q)ki, ushlaydigan, ko'karmaydigan (bo'lsin). (Bu ildiz) tugatib 2 oxiriga yetkazilmagan, yetilmagan ezgulik 3 ildizlarini yetiltiradi. 4 (Ular) yetilgandan keyin 5 najot beradi. Shunday qilib, 6 tinch-osoyishta, hamma g'alva-yu g'avg'odan 7 uzoq, rangi ajrab turadi, xotirjam, 8 zulmsiz hukmronlikka erishtiriladi, 9 shod-xurramlikka (etishtiradi), uch zamondan 10 oshib o'tgan bo'lib, yana uch zamonni 11 ko'rsatadi. (Bu) Shravaklar,²³ pratyakabutlarning 12 bilim-donoliklaridan o'sib chiqib, 13 ilgarilab ketgan, boshqa (tomonlarga) sochilib ketgan jamiki ulug' 14 bo'disatvlarning xatti-harakati (va) ishlaridir (deyiladi), 15 jamiki dono bilimli burxonlarning 16 ajralmas yaxlit, birday asosidir 17 deyiladi. Bunday ko'rinishdagi no'mli 18 tanam bilan aynan azaliy, 19 (dengiz) qumi singari (son-sanoqsiz) burxonlarga (no'm) va'z qilgani, 20 no'mli g'ildirakni aylantirgani 21 iltimoschi bo'lgan savob, ezgu ishlari 22 kuchi bilan guvohlik beryapman. 23 Shuning uchun qaysi bir jonzotlar tuganmas,

III. 21a (üçünç bir ötüz)

1 üstünki yig könt tüz tuymaq 2 burxan qutin közäsäriär, ötrü 3 ular birär shlok birär padak... nom— 4 larigh nomlaghali nomlaghali yämä 5 ögrätinmiş krgäk. Birär shlok 6 birär padak nom nomlamaqdin 7 turmish buyan ädgü qilinçigh taqi 8 ülgülägālī tanglaghali boltuqmaz. Taqi 9 nä ayitmish krgäk burxanlarigh 10 nom nomlaghali, nomlugh tilgan 11 äwrtgālī, nirwanqa kirmättn yirttn— 12 çütä turgurghali ötügçī bolup, 13 otlayu ötünmäkttn turmish buyan ädgü 14 qilinçning sanin saqishin kīm ülgü— 15 lägālī, sanaghali ughay tīp yrliqadi. 16 Ol ödün tngri qani Xormuzta 17 tngri yana ok tngri tngri 18 burxanqa tñçā tīp ötündi: ati 19 kötrülmish, ayaghqa tägimlik tngrim, 20 antagh ärsär, kīm qayu burxan quti 21 kösüshlük tüzünlär oghli, 22 tüzünlär qizi üzälīkstz üz— 23 tünki yig könt tüz tuymaq burxan 24 quti üçün üç türlüg kölungülük

Mazmuni:

1 ustun, yaxshi, to'g'ri tuymaq(ni), 2 burxon baxt — saodatini orzu qilsalar, 3 ular bir shlok, bir padak no'mni 4 va'z qilish uchun, o'qitish

²³ shravaklar — Buddaning ta'limoti va budda ta'limotiga ergashuvchilar.

uchun ham 5 (bu aytilganlarni) o'rganishi kerak. Bir shlok, 6 bir padak no'mni va'z qilish bilan 7 hosil bo'lgan ezgu, yaxshi ishni yana 8 (hech narsa bilan) o'lchab, solishtirib bo'lmas. Yana 9 nima aytish kerak? Burxonlarga 10 no'm va'z qilgani, no'mli g'ildirakni 11 aylantirgani, nirvonga kirmasdan dunyoda 12 turgani iltimoschi bo'lib, 13 maslahat berib, iltimos qilishdan hosil bo'lgan yaxshi, ezgu 14 ishlarning son — sanog'ini kim o'lchab, 15 sanab bera oladi?" deya javob berdi. 16 Shu paytda tangri(lar) xoni Xo'rmuzta 17 tangri yana Tangri(lar) tangrisi 18 burxonga shunday deb iltimos qildi: "(Ey) nomi 19 ulug'langan, hurmatga sazovor tangrim! 20 Unday bo'lsa, qaysi (bir) burxon baxt-saodatini 21 orzu qiladigan aslzodalar o'g'li, 22 aslzodalar qizi tuganmas, 23 yuksak, yaxshi, to'g'ri tuymaq burxon 24 baxt-saodati uchun uch turli g'ildirakli

21b

1 nomlarta ädgü qilinçqa qatighlan— 2 sarlar, kusalamul tigmä ädgülüg 3 töz yiltiz tıksär, tarisarlar, 4 ol antagh ädgü qilinçlarin ädgülüg 5-yiltizlarin nätag burxan qutiinga 6 äwürgülük ol tip ötündi. 7 Anta ötrü tügäl bilgä birtiklig 8 tngri tngrisi burxan Xormuzta 9 tngrikä inçä tip yarliqadi: 10 tngriär iligi Qawsiqiya, kim 11 qayu burxan quti kösüshlün üç 12 türiüg kölungülük nomlarta 13 bishruni qatighlanu buyan ädgü qilinç 14 qilsarlar, ötrü ol tinlighlar 15 tünlä küntüz alti ötdä qop 16 süzük, kirkünç köngülün ol 17 qilmish buyan ädgü qilinçlarigh tuta 18 inçä tip timish krgäk: 19 qayu maning ilkişitün bärüki öd— 20 körü bu künki künkä tägi üç ärdini— 21 lig tarighlagh içintä saçmish, tarimish 22 näçä buyan ädgü qilinçlarim ärsär, 23 qiti ayaça ash birmish atudça

Mazmuni:

1 no'mlarda yaxshi ishlarga tirishib harakat qilsalar, 2 yaxshi urug'li har qanday yaxshilikning 3 ildizini tiksa, eksta, 4 u o'shanday yaxshi ishlari bilan ezgulikning 5 ildizlarini qanday qilib burxon baxt-saodatiga 6 aylantiradi?" deb so'radi. 7 Shunda mukammal dono bilimli, 8 Tangri(lar) tangrisi burxon Xo'rmuzta 9 tangriga shunday deb javob berdi: 10 "Ey tangrilar xoni Kavsikiya, qaysi bir 11 burxon baxt-saodatga (erishish) orzusi bilan uch 12 turli g'ildirak" no'mlari bilan 13 kamol topib, (shu yo'lda) harakat qilib, savobli, yaxshi ish 14 qilsalar, keyin o'sha jonzotlar 15 kechayu kunduz olti zamonda tamomila 16 pok, ishonchga to'la ko'ngil bilan o'sha 17 qilgan savob, ezgu ishlariga rioya qilib, 18 shunday deb aytishi kerak: "19 Mening azaldan tortib bu zamonga — 20 bu kunga qadar uch xazinali 21 haydalgan dalaga sochgan,

* uch turli g'ildirak — buddaviylikda najot topishga olib boradigan uchta yo'l.

ekkan 22 qancha savobli, ezgu ishlarim bo'lsa, 23 xuddi kaftcha yegulik bergan, hovuchida

III. 22a (üçünç tkī otuz)

1 suv tutmish, tütüshlük, kārīshlīg 2 tinlighlarigh tüz baz qilmish, tüzün 3 bursang quwraghlartin üç inagh 4 almish, çqsaptlīg sanwarta turmish, 5 ökünü bīlīnū kshanti qilmish, ot— 6 layu yalbara ötügçī bol— 7 mish, öküsh türüg oghrin tīyīn 8 ögirmish, ulati āng mīntīn⁵⁵— yilqi 9 azunintaqi irinç yrlīq tinlighlarqa 10 māng saçmaq, ash bīrmāktā ulati 11 tiltaghlartin <turmisg>⁵⁶ qayu nāçā buyan ādgū qilinç— 12 larim ārsār, amti m(ā)n alqu qamagh 13 tinlghlar bīrlā alquni barça āsīr— 14 kānçsīz, ökünçsīz köngülīn qamagh bīsh 15 azuntaqi tinlghlarqa āwīrā 16 tāgīndūr bīz, yana māning qutrulmaq 17 bölüklüg ādgū yiltizta 18 tutulmish qlti tükāl bīlgā tāngrī 19 tāngrīsī burxanning bīlgülügī 20 körgülügī iduq tayshing nomlarqa 21 sanlīg ülgülānçsīz, tānglānçsīz, 22 tidighsīz, tutuqhsuz arigh süzüg

Mazmuni:

1 suv tutgan, yoqtirmaydigan dushman 2 jonzotlarni itoat ettirgan (bo'lsam), aslzoda 3 rohiblar jamoatlaridan uch umid — 4 ishonch olgan (bo'lsam), amrlarga rioya qiladigan sanvarda⁵⁷ turgan (bo'lsam), 5 (gunohlari uchun) pushaymon qildirgan, tavba qildirgan (bo'lsam), 6 (ularga) nasihat qilib, yolvorib, iltimoschi bo'lgan (bo'lsam), 7 ko'p turli holatga muvofiq 8 xursand bo'lgan (bo'lsam), shuningdek, azaldan beri hayvonot 9 olamidagi baxtsiz, nochor jonzotlarga 10 yegulik sochmoq, ovqat bermoqdan, yana (shunga o'xshash) 11 sabablar bilan (yana) qanchalar savob, ezgu ishlar qilgan 12 bo'lsam, endi men jamiki 13 jonzotlarni, hammani 14 (pok) ko'ngil bilan hamma besh 15 olamdagi jonzotlarga bag'ishlayman, 16 (ularga) yetishaman. Yana mening qutulmog'(imga) 17 tegishli, menga tobe bo'lgan, yaxshi ildiz(im)ga 18 rioya qilgan, shuningdek, komil dono tangri 19 tangrisi burxonning zukkoligiga (tegishli), 20 ko'rishga (tegishli), muqaddas tayshin no'mlarga rioya qilgan 21 o'lchovsiz, beqiyos, 22 cheksiz-chegarasiz, toza, pok

22b

1 nāçā buyan ādgū qilinçlarim ārsār, 2 ularni yāmā bīsh azon tinlgh 3 oghlaninga āwīrā tāgīndūr m(ā)n. 4 Taqi ymā māning yrinç⁵⁸ umuhsuz—

⁵⁵ uyğ'ur nashrida — āngmīntīn.

⁵⁶ Turkiya nashrida shu so'z qo'shilgan.

⁵⁷ sanvar — bu so'z bo'disatvga erishishdagi bir bosqich bo'lishi mumkin.

⁵⁸ Turkiya nashrida shu so'z o'mida — anaz.

5 mung blgükä tlinmämäk köngültin 6 blgütin, yämä öngi bulmamaq 7 köngültin toghmish näçä buyan ädgü 8 qilinçlarim ärsär, ani alquni 9 barça bish azon tinlgh oghlaninga 10 äwira täginürm(ä)n. Bu mäning 11 trinç umughsuznung buyan ädgü qilinç— 12 larim küçintä qamagh bish azon tinlgh— 13 lar barça çintamani ärdinilig 14 ilikkä tügallrk bulzunlar. 15 Ayalarin yadtuqta tüü türlüg 16 ärdini yinçü yaghidip qamagh tinlgh— 17 lar kösüşin qanturtaçi bolzun— 18 lar. Bayumaqligh mängilär 19 üzä, alqinçsiz bilgä biliklig 20 ädrämlär üzä, tükätinçsiz 21 ädgü nomta tilangurmaqlar üzä 22 tidighsiz bolup, ol qamagh tinlgh— 23 lar birlä üzäliksiz üstünki

Mazmuni:

1 qanchalar savob, yaxshi ishlarim bo'lsa, 2 ularni ham besh olamning jonzot 3 bolasiga bag'ishlayman. 4 Yana mening baxtsiz, bechora, 5 umidsiz alomatga bog'lanmaydigan ko'ng(lim) sababli, yana boshqa natijalarga yetishtirgan 7 ko'nglimdan tug'ilgan qanchalar savob, ezgu 8 ishlarim bo'lsa, uning hammasini 9 jamiki besh olamning jonzot(lari) bola(lar)iga 10 bag'ishlayman. Bu men — 11 baxtsiz, bechoraning savob, ezgu ishlarim 12 qudratidan jamiki besh olam jonzotlarining 13 hammasi Chintamani xazinasi bor 14 qo'l sababli komillikka yetishsinlar. 15 Qo'llarini cho'zganda, har turli 16 xazina yog'dirib, jamiki jonzotlar 17 istagini qondiradigan bo'lsinlar. 18 Boyimoqlik shodligi bilan, tuganmas donolik, 20 fazilati bilan, tuganmas 21 ezgu no'mdan va'z qilishlari bilan, 22 qarshiliksiz bo'lish bilan, jamiki jonzotlar 23 bilan tuganmas, yuksak

III. 23a (üçünç üç otuz)

1 yig köni tüz tuymaq burxan qutinga, 2 tügäl bilgä bilikkä trk tägmäkim bulz— 3 un. Yana bu muntagh buyan äwirmäklig 4 tiltaghtin ötkürü ötlüm turmish 5 buyan ädgü qilinçlarigh yämä burxan 6 qutinga oq äwira tägintürm(ä)n. Qlti 7 nätag öngrä ärtmiş öddä— 8 kī budistwlar budistwlar yorighinta 9 yorip qilmish buyan ädgü qilinçlarigh burxan 10 qutinga tükäl bilgä bilikkä äwirti— 11 lār ärsär, amti közünür, 12 kīn käligmä öddäki budistwlar 13 yämä qilmish buyan ädgü qilinçlarin 14 nätag burxan qutinga tükäl bilgä 15 bilikkä äwiritilär, äwirärlär, äwirgäy— 16 lār ärsär, ançulayu oq yämä m(ä)n 17 äwirinçkänçig qogh parmanular saninça 18 tinlgh oghushlari birlä qop qamagh 19 qilmish buyan ädgü qilinçlarimin üz— 20 älikstz üstünki yig köni tüz 21 tuymaq burxan qutinga tükäl bilgä 22 bilikkä äwira täginürm(ä)n. Bu buyan 23 ädgü qilinçim küçintä qamagh bish

Mazmuni:

1 yaxshi, to'g'ri fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga, 2 mukammal

dono bilimga tezda yetishay. 3 Yana shunday savob (ishni) bag'ishlash 4 sababidan, yuksak natijani, 5 xosiyatli savob, ezgu ishlarni ham burxon 6 baxt-saodatiga bag'ishlayman. Shu tariqa 7 oldingi o'tgan zamondagi 8 bo'disatvlar, bo'disatvlar yo'lidan 9 yurib, qilgan savob, ezgu ishlarini burxon 10 baxt-saodatiga, mukammal dono bilimga bag'ishlagan 11 bo'lsa, endi hozirgi zamondagi, 12 keyin kelajak zamondagi bo'disatvlar 13 ham qilgan savob, ezgu ishlarni 14 shu singari burxon baxt-saodatiga, mukammal, dono 15 bilimga, bag'ishlagan, bag'ishlayotgan, bag'ishlaydigan 16 bo'lsalar, shu tariqa yana men (ham) 17 doimo harakatda bo'lib turadigan chang-to'zonlar miqdorida 18 jonzot urug'— aymoqlari bilan birga 19 qilgan jamiki savob, ezgu ishlarim bilan 20 yuqoridagi tuganmas, yaxshi, to'g'ri 21 tuymaq burxon baxt-saodatiga, mukammal, dono 22 bilimga yetishaman. Bunday savob, 23 ezgu ish(lar)im qudratidan jamiki besh

23b

1 azun tinlghlar birla kōnt tūz tuymaq 2 burxan qutinga, tūgāl bilgā bīlik — 3 kā trk tāgmākīm bulzun. Qlti 4 bu bīzīng baqshimiz qangimiz umugh— 5 umuz inaghimiz ulugh yarliqançuçi 6 kōngüllüg tūkāl bilgā tngri tngri 7 burqan Angmagat tltā, 8 Narayančan ögüz qidighinta, Mxa— 9 bodi sōgūt töbintā, Wçirligh 10 wçirasān örgün üzāsintā bk 11 baghdashinu oluri yrliqap saqinghuluq— 12 suz, sözlāgölüksüz, tidighsiz arigh, 13 süzük alqinçsiz tükātīnçsiz 14 nom aghiliqta ornanip, d(ā)rni tigmā 15 ādrāmlār Surunggashamabodi atligh 16 tāfīng samati dyanqa tayaqlighin 17 qorqinçigh qashinçigh Shmnu qanin 18 ülgüsüz sansiz süülüg 19 quwraghi birlā barçani utup 20 yigātīp, qayu nāçā tuyghuluq bilgülük 21 nom ārsār, alqinu barça bīr kshan 22 öddā kādīn tuyunup üzālīk— 23 stz üstünkt yīg burxan qutin bulu

Mazmuni:

1 olamning jonzotlari bilan to'g'ri tuymaq(qa), 2 burxon baxt-saodatiga, mukammal dono bilimga 3 tez yetishadigan bo'layin. Shu tariqa 4 bu bizning ustozimiz, otamiz, umid-ishonchimiz buyuk shafqatli 6 qalb egasi, komil, dono, Tangri(lar) tangrisi 7 burxon Angmag'at elida, 8 Narayanchan daryosi bo'yida, Mxabodi 9 daraxti ostida, Vchirilig' 10 Vchirasān taxti ustida mahkam 11 oyoq chalishtirib o'tiribdi, (u) marhamat ko'rsatib, xotirjam 12 sukut saqlab, nihoyatda pok, 13 toza, tuganmas 14 no'm xazinasida joylashgan, (u) darni deb ataladigan 15

⁶⁶ samati — chuqur diniy mushohada ko'rinishlaridan biri.

fazilatları (bilan), Surungasharnabodi nomli 16 chuqur samati⁶⁰ tafakkuri bilan qurollangan, 17 qo'rqinchli, vahimali Shmnu xonining 18 son-sanoqsiz harbiy 19 jamoasi bilan qo'shib, (ularning) hammasini 20 mag'lub qilgan, qanchalar bilishga oid 21 no'm(larning) hammasini bir lahzalik 22 paytdan keyinoq anglab, doimiy, yuksak, oliyjanob burxon baxt-saodatini topgan,

III. 24a (üçünç dört otuz)

1 yarliqap artamaqsiz mângülüg nomugh, 2 artamaqsiz mângülüg asighigh, birtäm— 3 läri tanuqlayu yrliqadi ärsär, ançu— 4 layu oq yämä bız umughsuz qangim 5 idägä toyin ögin suntari azghan çäçäk tärtm 6 imärigmä alqu qamagh tinlghlar 7 birlä bu qamagh bish azun tinlgh oghlan— 8 larin birlä üsh alinip munçulayu yig 9 bashtinqi köñr tüz tuymaqigh tuyup 10 üzäliksiz üstünkr yig burxan 11 qutin bulayin, taqi ymä qlti nätäg 12 Amitaayusi atlgh tngri burxan, 13 Wiçarabrabi atlgh tngri burxan, 14 Kalinanbrabi atlgh tngri burxan, 15 Kunabrabi atlgh tngri burxan, Aksubi 16 atlgh tngri burxan, Singabrabasi 17 atlgh tngri burxan, Tasabrasi 18 atlgh tngri burxan, Ratnagkari atlgh 19 tngri burxan, Brabanggari atlgh 20 tngri burxan, Buranbrabi atlgh tngri 21 burxan, Samantabrabi atlgh tngri 22 burxan, Suwastiki atlgh tngri burxan, 23 Kalinansiri atlgh tngri burxan,

Mazmuni:

1 marhamat ko'rsatib, o'tkinchi bo'lmagan, ya'ni abadiy no'mni, 2 o'tkinchi bo'lmagan abadiy foydani butunlay tasdiqlab, marhamat qilgan. Shunday qilib, yana biz — umiddan mahrum(lar), otam 5 Idaga to'yin⁶¹, onam Suntari azg'an chechak tarim⁶² 6 (boshchiligida) jamiki jonzotlar 7 bilan birga, besh olam jonzot bolalarining (hammasi bilan) 8 birga ish qilib, shu tariqa eng 9 birinchi to'g'ri tuymaqni his qilib, 10 doimiy, yuqori, oliyjanob burxon 11 baxt-saodatini topaylik. Yana shuningdek, 12 Amitayusi degan tangri burxon, 13 Vichayabrabi degan tangri burxon, 14 Kalinanbrabi degan tangri burxon, 15 Kunabrabi degan tangri burxon, Aksubi 16 degan tangri burxon, Sinqabrabasi 17 degan tangri burxon, Tasabrabasi 18 degan tangri burxon, Ratnagkari 19 degan tangri burxon, Brabangari 20 degan tangri burxon, Buranbari degan tangri 21 burxon, Samantabrabi degan tangri 22 burxon, Suvastiki degan tangri burxon, 23 Kalinansiri degan tangri burxon,

⁶¹ tuyin — budda monaxi.

⁶² tarim — xon avlodidan bo'lgan ayollar va bolalar ismiga qo'shib aytiladigan unvon.

24b

1 Alanggarkalyani atlgħ tngř burxan, 2 Adrmautari atlgħ tngř burxan, 3 Drmadiwaçi atlgħ tngř burxan, Subrawi 4 atlgħ tngř burxan, Raçabraxmi atlgħ 5 tngř burxan, Udaranidi atlgħ tngř 6 burxanta, ulati muni munçulayu 7 õngrā artmish ayaghqa tãgřmliġ 8 bõġu bñlñkliġ burxanlar qłti nātãġ 9 õngrā artmish, křn kãltãçi, ãmtř 10 kõzũnũr bu uç õdlãrtã adin— 11 lar tãġtngũlũk tũsh ãtõzłãř bļġũ— 12 rtmã ãtõzłãř õzãłtksřz yřġ 13 õstũnkt kõnt tũz tuymaq burxan 14 qutin bulu yrliqamishlarin kõrkřũ 15 yrliqap, nomlugh třlgãn ãwřřp ũlgũ— 16 sũz sansız tĩnlgħlarigh ozghuru qut— 17 għaru yrliqadilar, yrliqayur— 18 lar, yrliqaghaylar ãrsãr, ançulayu 19 oq m(ã)n ymã qutrulmaq kõsũshlũġ 20 tngřřm qamagh tĩnlgħ oġħlanlari břrlã 21 ol antagh yõłãshtrũġũlũksũz õstũnkt 22 yřġ tũzkrĩnçřz ãġġũlãřġ ãksũk— 23 sũz tũġãl bũtũřġãlř uġãçi bolayin.

Mazmuni:

1 Alangkarkalvani degan tangri burxon, 2 Admatuari degan tangri burxon, 3 Dramadivachi degan tangri burxon, Subravi 4 degan tangri burxon, Rachabraxmi 5 degan tangri burxon, Udaranidi degan tangri 6 burxon, yana shuningdek, 7 azaldan yuksak, hurmatga sazovor, 8 dono, bilimli burxonlar 9 ilgari o'tgan, keyin keladigan, hozir 10 ko'rinib turgan — bu uch zamonda boshqalar 11 yetishadigan tush tanali, belgurtma 12 tanali, doimiy, oliyjanob, 13 yuqori, to'g'ri tuymaq(li) burxon 14 baxt-saodatini topadilar, e'tiborga sazovor bo'lganlarini ko'rsatib, 15 marhamat topadilar, no'mli g'ildirakni aylantirib, son-16 sanoqsiz jonzotlarni qutqarib, xalos 17 qiladilar. Shu tariqa (jonzotlarga) marhamat qilgan, marhamat qilayotgan, 18 marhamat qiladigan bo'lsalar, shu singari (men ham) 19 yana qutulmoqni orzu qilgan, 20 (ey) tangrim, jamiki jonzot bolalari bilan birga 21 o'shanday tengsiz, yuksak, 22 oliyjanob, mukammal fazilatlarini bekamu ko'st, 23 tugal paydo qilishga qodir bo'layin.

MAHMUD KOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'ATIT-TURK" ASARIDA KELTIRILGAN SHE'RLARDAN

Alp Er To'ngã õldimũ,

Esiz azun qaldĩmu,

Õzlãk õçĩn aldĩmu,

Emdi yũrãk yřřĩlũr.

(Alp Er To'nga (Afrasiyob) o'ldimi, Esiz dunyo qoldimi, Dunyo

undan o'chini oldimi, Endi yuraklar yaralanmoqda) (MK, I, 77).

Bulnar meni ulas kōz,
Qara menjiz, qizil yūz.
Andin tamar tūkāl tūz,
Bulnap yana ol qačar.

(Xumor ko'zli, qora xolli, qizil yuzli sevgilim meni asir qiladi. Uning lablaridan shirinlik tomadi. Meni asir qilib, o'zi mendan qochadi) (MK, I, 92).

Körüp nečük qačmadin,
Yamar suwin kečmadin,
Tawarignı sačmadin,
Yesün seni aar bōri.

(Yengib, asir qilinganga qarata aytadi: Meni ko'rishing bilan nega qochmading. Yamar suvini kechmading. (Boshingni saqlash uchun) mol-mulkingni tashlab keta qolmading. Endi seni sirtlonlar yesin) (MK, I, 108).

Erdi üzä erānlār,
Erdām begi, bilig tağ,
Aydı öküš ögütler,
Köñlüm bolur aqar sağ.

(Ilgari ilm cho'qqisini egallagan, fazilat ustalari bo'lar edi. Ular ko'p o'gitlar aytib ketganlar. Ularni eslasam, ko'nglim ko'tariladi) (MK, I, 116).

İwrıq başı qazlayu,
Sağraq tolu közlâyü,
Sağınç qodır kezlâyü,
Tün-kün bilä sewinālim.

(Ivriqning boshi g'ozday, tubi ko'z (kosasi)day to'lgan. Qayg'uni uning ostiga ko'maylik-da, kecha-kunduz sevinaylik) (MK, I, 126).

Endik kişi titilsün,
El törü yitilsün,
Toqlı, bōri yetilsün,
Qađgu yemä sawılsun.

((Qilichimiz bilan qayg'uni ochaylikki), ahmoqlar yo'lga tushsinlar,

el ishi tuzalsin, qo'zi bilan bo'ri birga yursin, bizdan qayg'u-g'am
yo'qolsin) (MK, I, 131).

Türlüg çeçäk yarıldı,
Barçin yađım kerildi,
Uçmaq yeri körüldi,
Tumluğ yana kelgüsüz.

(Ko'klamni ta'riflab aytadi: Turli chechaklar ochildi, go'yo ipak
gilam yozilganday. Jannat yeri ko'rindi. Sovuq qaytib kelmaydi) (MK,
I, 141).

Öpkäm kelip oğradım,
Arslanlayu kökrädım,
Alplar başın toğradım,
Emdi meni kim tutar.

((Yovga qarshi) g'azabim kelib xezlandim, arslon kabi na'ra tortdim,
botirlarning boshini uzib tashladim, endi menga kim yetadi) (MK, I,
146).

Erdi aşın taturğan,
Yawlaq yağığ qaçurğan,
Opraq süsin qaytargan,
Bastı ölüm axtaru.

(Bir kishining o'limiga achinib aytadi: U qo'noqlarga osh beradigan
(saxiy), yovuz dushmani qochiradigan, O'g'roq askarini qaytaridigan
(bahodir) edi. Afsus, o'lim uni yanchdi) (MK, I, 471).

Iglädi meniñ ađaq,
Körmäzip oğrı tuzaq.
Iglädım andın uzaq,
Emlägil emdi tuzaq.

(Yashirin tuzoqni ko'rmay, mening oyog'im ilindi. Uzoq vaqt
qiynaldim. Ey sevgilim, endi o'zing davola) (MK, I, 361).

Sendä qaçar sundılaç,
Mendä tınar qarğılaç,
Tatlığ otar sunduwaç,
Erkäk tişi uçraşur.

(Shoir yoz bilan qish munozarasini ta'riflaydi. Yoz qishga aytadi: Sa'va sendan qochadi, menda qaldirg'och rohatlanadi. Bulbul yoqimli sayraydi, erkak va urg'ochi (hayvonlar) juftlashadi) (MK, I, 481).

QADIMGI TURK OTA SO'ZLARI

Tilın tergikā tegir. — (Kishi) shirin so'z bilan dasturxonga yetishadi (MK, I, 404).

Alp čerigdā, bilgā tirigdā. — Botir jangda sinaladi, dono mailisda (MK, I, 369).

Otuğ uđguč birlā öčürmās. — O'tni alanga bilan o'chirilmaydi (MK, I, 187).

Ot tesā ağız küymās. — O't degan bilan og'iz kuymas (MK, I, 78).

Bar — baqır, yoq — altun. — Bor narsa — mis (qadrsiz), yo'q narsa — oltin (MK, I, 341).

Uma kelsā, qut kelir. — Mehmon kelsa, qut kelar (MK, I, 118).

Ağılda oğlaq tuğsa, ariqda ott ünār. — Og'ilda buzoq tug'lsa, ariqda o'ti unadi (MK, I, 96).

Qoş qılıč qınqa sıgmas. — Qo'sh qilich bir qinga sig'maydi (MK, I, 340).

Buldačır buzağu öküz ara belgülük. — Bo'ladigan buzoq yoshligidayoq ho'kizlar orasida belgi beradi (bilinadi) (MK, I, 480).

Yazıdaqı süwlin eđargāli, ewdāgi taqağu içğırnma. — Qirg'ovul oviga chiqsang, uydagi tovuqni unutma (MK, I, 418).

Ewdāgi buzağu öküz bolmas. — Uyda o'sgan buzoq hech vaqt ho'kiz bo'lmaydi (MK, I, 417).

Nečā munduz ersā, eš eđgü, Nečā egri ersā, yol eđgü. — (Yo'lda) yolg'izlikdan ko'ra, qancha ahmoq bo'lsa ham, hamroh yaxshi, cho'lda qanchalik egri bo'lsa ham, yo'l yaxshi (MK, I, 426).

Qutsuz quduğqa kirsā, qum yağar. — Qutsiz quduqqa kirsā, qum yog'ar (MK, I, 426).

Tavğaç xannıñ turqusı telim tenlāmāđıp bīčmas. — Tavg'ach xonning ipakligi mo'l, lekin o'lchamay kesilmaydi (MK, I, 402).

Ot tütünsiz bolmas, yigit yazuqsız bolmas. — O't tutunsiz bo'lmas, yigit gunohsiz bo'lmas (MK, I, 380).

Nečā yitik bičāk ersā, öz sapın yanymas. — Pichoq qancha o'tkir bo'lsa ham, o'z sopini yo'nmaydi (kesmaydi) (MK, I, 366).

Quduğda suw bar, π burnı tegmās. — Quduqda suw bor, lekin itning burnı tegmaydi (MK, I, 356).

Qırq yılqa tegin bay čığay tüzläñür. — Qırq yilgacha boy bilan kambag'al tenglashadi (MK, I, 333).

Qul — yağı, π — böri. — Qul — dushman, it — bo'ri (MK, I, 324).

Yılan kendü egrisin bilmās, tewāy boynın egri ter. — Ilon o'z egriligini bilmaydi-da, tuyaning bo'ynini egri deydi (MK, I, 147).

Qaz qopsa, ördäk kölig igänür. — G'oz ko'tarilsa, ko'l yuzini o'rdak egallaydi (MK, I, 128).

MISOLLAR OLINGAN MANBALAR

AT — Og'a-ini tiginlar qissasi: A.von Gabain. Altürkische Grammatik. Leipzig, 1950. 283–285-b.

AH — Ahmad Yugnakiy. «Hibatu-l-haqoyiq» dostoni: Arat 1992, 41-81.

Atuhfa — Altuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. Toshkent, 1968.

DTS — Древнетюркский словарь. Л., "Наука", 1969.

IB — Irq bitigi: С.Е. Малов. «Памятники древнетюркской письменности». М.-Л, 1951. 80–92-b.

MK — Mahmud Koshg'ariy. "Devonu lug'atit-turk". — Toshkent, 1 jild — 1960; II jild — 1961; III jild — 1963.

ML — 'Ali Şir Nevayi. Muhakemetü'l-Lugateyn. Ankara, 1996.

Mch — Mo'yun-cho'r bitigi.

MS — Qadimki uygur yezigidiki "Maytri simit" I. Örümti, 1987.

STz — "Syuan-szan kechmishi" asari: Л.Ю. Турушева. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. М, 1991.

K — Kul tigin bitigi: *Ka* — kichig bitig, *K*, *Kb* — ulug' bitig, *K. I-III*, *Kc* — toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv.

KTТ — Kitab-i Mecmu-i Tercüman-i Türki ve Acemi ve mugali. Ankara, 2000.

Ton — To'nyuquq bitigi.

O — O'ngin bitigi.

Oy — Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon, Toshkent, "Fan", 2009.

OD — O'g'uzxoqon dostoni: А.М. Щербак. Огуз-наме Мухаббат-наме. М, 1959. 11–110-b.

E — С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. М. — Л.: 1952.

Huast. — «Huastuanift»: Q. Sodiqov. Eski turkiy bitiglar. Toshkent, 2009. 85–98-b.

X — Bilga xoqon bitigi: *X* — toshning yuz tomonidagi yozuv, *Xa*, *Xb* — ikki yonidagi yozuv, *Xc* — toshning ters yog'idagi yozuv, *X. I-II* — taroshlangan qirralardagi yozuv.

QB — Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". Nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. Toshkent, "Fan", 1971.

TALABALARGA TAVSIYA ETILADIGAN ASARLAR

Abdurahmonov G', Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -Toshkent, 1982.

Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.

Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., "Наука", 1980.

Кизласов И.Л. Древняя письменность Саяно-Алтайских тюрков. М., 1994.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.-Л., 1952.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.

Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk. I-III. Toshkent, 1960-1963

XI-XV asming turkiy yozuvidagi yodgorliklar. — Tuzuvchilar Mahmudov Q., Sodiqov Q. Toshkent, 1994.

Насилов В.М. Древне-уйгурский язык. М., 1963.

Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon, Toshkent, "Fan", 2009.

Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2002.

Rahmonov N, Matboboyev B. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. Toshkent, "Fan", 2006.

Sodiqov Q. Uyg'ur yozuvi tarixi (Manbashunoslik va kitobat tarixi masalalari). Toshkent, 1997.

Sodiqov Q. Ko'k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. Toshkent, 2004.

Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. Toshkent, 2006.

Тузуева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. М., 1991.

Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.

MUNDARIJA

Kirish	3
Birinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti	
Qadimgi turkiy tilning manbalari	7
Turkiy tillar tarixini davrlashtirish. Oltoy nazariyasi.	16
Ilk turkcha davr	22
Qadimgi turkiy adabiy til xususiyatlari	31
Qadimgi turkiy va mo'g'ul tillari munosabati	36
Ikkinchi bo'lim. Qadimgi turkiy yozuvlar	
Turkiy-run yozuvi	41
Turkiy-run yozuvining topilish tarixi	43
Turkiy-run alifbosining ildizlari	46
Tis (Nad-Sent-Miklosh) guruhi alifbosi.	49
Yevroosiyo guruhi alifbosi	50
Osiyo guruhi alifbosi	55
Talas yozuvi	56
Runiy alifbo xususiyatlari	56
Uyg'ur yozuvi	58
Alifbo tizimi va imlo prinsiplari	59
Qadimgi turkiy tilning uyg'ur yozuvidagi yodgorliklari	61
Uchinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatlari	
Unlilar tizimi	69
Unlilar cho'ziqligi	71
Undoshlar tizimi	72
Tovush o'zgarishlari	75
Singarmonizm	76
To'rtinchi bo'lim. Qadimgi turkiy til leksikasi	
Ko'p ma'nolilik	79
Evfemizm	81
Omonimlar	81
Sinonimlar	82
Antonimlar	86
Iboralar	86
Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami	88
Beshinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning morfologik xususiyatlari	
So'z yasalishi	104
So'z turkumlari	113
Ot	113
Sifat	123
Son	124
Olmosh	127
Ravish	129
Fe'l	130
Yordamchi so'zlar	144
Oldinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning sintaktik-stilistik xususiyatlari	
Illova. Matnlardan namunalar	148
	162

Nasimxon Rahmonov, Qosimjon Sodiqov

O'ZBEK TILI TARIXI

**5220100 — *Filologiya (O'zbek filologiyasi) fakultetlari
talabalari uchun darslik***

**O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti,
100083, Toshkent, «Buyuk Turon» ko'chasi, 41.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61**

**Muharrir: Z. Mirzahakimova
Texnik muharrir: I. Jumanov
Musahhih: H. Zokirova
Dizayner: N. Mamanov**

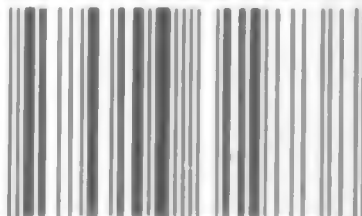
**Bosishga ruxsat etildi 22. 07. 2009-y. Bichimi 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi. Shartli
bosma tobog'i 14,7. Nashriyot-hisob tobog'i 14,0. Soni 1000 dona.
8-son buyurtma.**

**«START-TRACK PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, «8-mart» ko'chasi, 57-uy.**

7-113/

ISBN 978-9943-319-73-8

9 789943 319738

**O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI**